

PG 3901
.H87

Борис Грінченко.

Перед
широким
світом.

**INDIANA
UNIVERSITY
LIBRARY**

75

Ч. 2082.

ПЕРЕД ШИРОКИМ
СВІТОМ.

Borys Hrinchenko

Борис Грінченко.

Pered shyrokym svitom

ПЕРЕД
ШИРОКИМ
СВІТОМ.

PG 3901
. H 87

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

У Києві, 1907.

З друкарні С. А. Борисова, М.-Житомирська, 16.

As-tu donc oublié que ton libérateur,
C'est le livre? Le livre est là sur la hauteur;
Il luit; parce qu'il brille et qu'il les illumine,
Il détruit l'échafaud, la guerre, la famine;
Il parle, plus d'esclave et plus de paria....
Car la science en l'homme arrive la première,
Puis vient la liberté.

V. Hugo.

Перед широким світом.

«Хто винен?»—під таким заголовком є одні вірші в збірці Віктора Гюго «L'année terrible».

Питають чоловіка: чи правда, що він підпалив бібліотеку?

— Так, я кинув у неї вогонь,—одказує він.

— Але ж се нечуване злочинство! Се ж ти вчинив злочинство проти самого себе, убив промінь своєї власної душі! Се ж твоє добро, твій скарб, твоя спадщина! Адже ж книга завжди оступається за тебе проти зневолення! Як! Ти кинув огонь у всю цю скарбницю істин, віків, античної культури, у все те, що починається, щоб не скінчитися ніколи! Ти з димом пустив поетів, спалив Есхіла, Гомера, Іова, Мольєра, Вольтера, Канта! Розум, скарбницю людського духа ти спалив! Хиба ж ти забув, що книга—твій визволитель? Сяючи з високостей, світом своїм вона знищує ешафоти, війну, голод. Вона говорить, щоб не було рабів і парій. Розгорни книгу Платона, Мільтона, Беккарії, читай сих пророків—Данта, Шекспіра, Корнеля,—і в тобі прокинеться їх велика душа! Попереду приходить наука, а потім уже воля. Мету, що ти собі здумав, досягнеш ти тільки через книгу. Вона в твоїй душі розірве пута, що сплутують правду з неправдою, вона—твій лікар, твій проводирь,

твій вартовий. Вона вигоїть тебе від злоби, визволить од безуму. Ось що ти втратив через свою помилку! Книга—твоє багатство, бо се знання, право, істина, чеснота, повинність, поступ, розум, що розвіює всі темні примари! І ти все це знищив!

Тоді на всі ці пекучі докори, на всю ту правду, яка сияє в їх, обвинувачений відповідає тільки чотирьма короткими словами:

— Я не вмію читати.

Він не вміє читати!

Сі чотири слова розкривають перед нами страшну трагедію нашого часу, такого пишного блискучими здобутками людського творчого розуму, такого ганебного безмірною темрявою знедолених мас. І ся трагедія раз-у-раз ставала перед мене, як я, живучи по селах серед цих мас, підходив з книгою до нашого сільського народу.

І він же не вміє читати!

Двічі не вміє.

Раз через те, що йому нічого не говорять літери.

Вдруге—через те, що аж до недавнього часу книга його рідною мовою була заборонена, і навіть тому, хто вмів розбірати літери, книга зоставалася німою або недорікою, бо була чужомовна.

І всі ті скарби розуму й таланту, всі ті священні для нас імена великих розумів і майстрів,—усе це було нічим для темного українського народу,—навіть ім'я його власного великого поета, борця й мученика за щастя народне!

Увесь цей широкий світ могутчої розумової творчости, що розгортається перед нами своїми безмежними просторами, увесь цей світ широкий і багатий—він для

Його не існував, як не існують квітчані коліри й соняшна блакить за-для сліпих очей. Між цим світом і темними масами була тяжка непрозора завіса, і народ не міг її відгорнути і не знав що за нею.

Та вже почала вона відгортатися. Прийде час,— упаде вона й зовсім. І вже з видючими очима вступить наш народ у той новий світ на широкий шлях до сподіваної кращої будучини. Початок сього вже бачимо.

В сій книзі хотів би я розказати про кілька моментів сього початку, при яких я був сам і бачив, як серед великої ворожої темряви помалу починала відгортатися вікова завіса і з-за неї виривалися перші проміні...

Б. Грінченко.

У Києві.
1907. II. 11.

Перша частина цієї книги склалася поперед усього з розвідок, друкваних у львівській „Зорі“, московській „Зорі“ та „Новій Громаді“. Одначе те, що тут подається, не є просто передрук тих статій, ні: вони були тільки матеріялом, який автор більше або менше переробив і звів в одно ціле, багато дечого повикидавши, а ще більше додавши нового; деякі ж розділи то й зовсім написані для цієї книги (VI, VIII, XIII). Не вважаючи на се, читач певне помітить, що автор, говорячи про того, чи иншого письменника, не скрізь додержує однакової міри. Це залежало раз од матеріялу, який був у автора, а друге— від того, що писалося воно окремими етюдами і не систематично. Та здається, що це не таке вже велике лихо, коли в роботі все ж є деяка цілість; а друге: коли те, що тут писано, інтересне і варте читання, то не зашкодить часом і ширший масштаб, а як воно не цікаве, то й найбільше додержана міра ліпшим його не зробить.

Друга частина книги: „Народній театр“, друквана попереду в „Літературно-науковому Вістнику“, теж подається тут трохи зміненою.

Що є в книзі:

	Боки:
Книга на селі	1
I. Кільки слів на початок	3
II. Д. Мордовець. М. Кропивницький	14
III. М. Вовчок. Г. Барвінок. П. Кузьменко. М. Номис.	23
IV. Іван Левицький. П. Мирний	44
V. Г. Квітка-Основ'яненко	63
VI. Олекса Стороженко	84
VII. Іван Котляревський. П. Гулак - Артемовський. Є. Гребінка. Л. Глібів. М. Макаровський. С. Ру- данський та інші	92
VIII. Нова аудиторія.	104
IX. Тарас Шевченко	119
X. Панько Куліш	146
XI. Історичні книжки	191
XII. Три твори світової літератури	232
XIII. Що з того?	246
Народній театр	257

I.

1. Котляревського „Наталка Полтавка“	259
2. Драми Г. Квітки	264
3. Драми М. Кропивницького.—„Чорноморці“	265
4. Драми І. Тобілевича	273
5. „За двома зайцями“	275

XII

6. „Гласний“, жарт д. Козловського	276
7. Перша вистава в Сидорівці	282
8. Інші вистави	286

II.

1. Театр мусить бути загально-народнім	288
2. Форма й обробка в творах для народнього театру.	292
3. Сюжети драм народнього театру	295
4. Вимагання від народніх драм	298
5. Репертуар народнього театру	304
6. Опера. Співи	308
7. Повсякчасній народній театр	311
8. Вага народніх вистав	314

КНИГА НА СЕЛІ.

З друкарні С. А. Борисова, М.-Житомирська, 16.

I.

Кільки слів на початок.

З того часу, як панський попихач зробився самостійною людиною з громадянськими правами, питання про широку вселюдну освіту є одним з найважливіших питаннів у кожної нації. У нас, українців, се питання має ще більшу вагу, бо ми zostалися в просвітних справах позад усіх європейських народів, і в нас справа освіти є разом і справою нашого національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо зусієї сили стати до просвітної роботи.

Хоч і яка б там забарна була ся робота, можемо сказати, що діло освіти ніколи не одурює і що ті результати, які дає воно, суть найтвердішими і найміцнішими підвалинами національній самостійності. Освічений самосвідомий народ зуміє досягти всяких прав і—що найголовніше—зуміє вдержати їх у руках, зуміє скористуватися з їх—тим часом, як народ без світла людської і національної самосвідомости завсігди губить і те, що має, хоч би й дуже багато мав. Тим то нам нема рації занепадати духом з того поводу, що мусимо робити довго і робити тяжко, бо того, що досягнемо, не одніме в нас ніяка сила.

Але ж, як тільки ми подумаємо про те, що та як мусимо робити, то зараз же зупиняємося перел фактом перворядної ваги. Від того, як рішити ті питання, що становить цей факт, залежить не тільки той чи инший напрямок нашої діяльності, але навіть і сама результатність тієї діяльності. Факт цей—розділення нашої нації на дві частини, зовсім не однакові кількістю: інтелігенцію та народ. Обидві частини належать до однієї нації, обидві сини однієї землі, але у всьому иншому їх розділя мало не безодня—саме та, що ділить несамосвідомий патріархальний світогляд від логичної думки, яка будує науку, та від громадської самосвідомости. Був такий час, коли цієї безодні не було, або вона була дуже не велика,—це було тоді, як і пан, і мужик розумів релігію одним розумінням, і віра в відьом складала частину з сього розуміння; як і пан і мужик знав тільки одну поезію—народню, тільки одну науку—ту, що її вчила сама природа. Але з того часу, як неспокійний людський розум звернув на шлях раціоналізму та як з початком письменства з маси почали обіратися освіченіші розуми, що, не задовольняючись елементарним переказом, становлять питання логичної думки та особистої поетичної творчости, — се початкове єднання національної маси в одному первобутньому світогляді зникає, і та маса розпадається на дві згадані частини.

Навіки розпадається?

Запевне—ні, а тільки доти, поки обидві частини стрінуться, зійдуться знову — тільки вже на вищому ступіні думки, на вищому ступіні самосвідомого вже світогляду.

Коли це буде?

На се є кілька відповідей, над якими ми спинятися не будемо. Скажемо тільки, що досягти поєднання з масами інтелігенція може не знижаючись до того рівня, на якому вони стоять, а навпаки — піднімаючи їх угору до тих високостей, на які вже вибилася людська думка.

Признаючи таким побитом за справжньою національною інтелігенцією право керувати в справі всенародньої просвіти, ми одначе мусимо з усієї сили стати проти того шкідливого напрямку, що помічаємо його в інтелектуальній роботі трохи чи не всіх європейських народів, а по часті—і в нашій українській. Він тим виявляється, що інтелігенція, думаючи й роблячи, думає й робить про себе й на себе. Вона творить літературу, умілість, зовсім не дбаючи про маси, а рахуючи тільки на людей свого кола, а з-межи їх здебільшого тільки на добірних, вибраних. Се доходить часом до того, що якийсь твір літератури чи умілости так навмисне і твориться, щоб його могла зрозуміти тільки ця невеличка купка добірних, щоб за для ширшого кола він заставався неприступним.

Так і мусило статися. Інтелігенція в своєму інтелектуальному розвитку загналася геть далеко наперед мас, вона дійшла до тонкого розумового розвитку і мусить іти далі. Літератор чи артист удається з своїм твором до тих, які його найбільше можуть зрозуміти. Прямусити його покинути високости розумового розвитку і творити так, як розуміють і почувають некультурні шари громадянства, чи не значило б спиняти поступ, завертати назад чи наниз верхи нашої інтелігенції? Се неможливо. Те, що є, цілком натуральне.

Так, натуральне.

Але ж поперед усього воно суперечить тій мірі морального почування, до якої ми вже доросли. Ми не можемо ласувати смашними стравами в одній хаті з голодним чоловіком і не поділитися з ним нашою їжею, — як же ми можемо лишати на інтелектуальний голод мільйони, серед яких ми живемо? Коли ми хочемо і навіть дбаємо про те, щоб робітник перестав бути живою машиною, а зробився людиною з усією півнею нормального фізичного й духовного життя; коли ми хочемо, щоб засипалась безодня між паном та мужиком, то як же ми можем зостатися з тим порядком, при якому все сяєво вищого психичного життя призначене тільки невеличкій купці людей?

Та се й небезпешно. Якої розумової високости не досягла б ця купка, але все ж вона купка, жменька, краплина серед моря некультурних мільйонів, покинутих на блуканнню в духовній темряві. Жити серед тих, які не розуміють нас, яким чужі наші поривання, розуміння, змагання й надії, які заздрять тільки тим відносним достаткам, у яких ми живемо, — та це ж жити серед ворогів, серед моря ворогів, яке може нас залити що-хвилини, втопити, зітерти, знищити! Невже ж це не страшно? І не вже—ще більше—це не тяжко?

А тим часом могло б бути й инакше.

Адже старий грецький драматург, пишучи свою драму, грецький скульптор, роблячи свою статую, — вони ж завжди рахували на широкі маси. І ми бачимо, що грецький театр був інституцією для всього грецького народу, і Есхил, Софокл, Арістофан говорили не до вибраної тільки купки людей, а до тих народніх мас, які під осяйним небом Еллади ловили чуйним ухом кожне слово укоханих письменників.

Чому б не могло бути так і в нас?

На се можно сказати, що в нас між інтелігенцією та „простолюдом“ вирито вже таке глибоке провалля, якого в стародавніх греків не було; інтелігенція й маси так одне від одного відрізнялися освітою, смаками, вподобаннями, що робити зараз так, як робили греки, нам ледві чи можно.

Сьому правдн, та не зовсім.

Розуміння краси дуже часто буває умовним. Може бути, що далеко не все з того, що творить зараз інтелігенція, є справді творами краси, і коли маси не можуть у таких річах почути красу, то тільки через те, що вона тут занадто умовна, а тим дуже дочасня й минуша. Може бути, що покинувши сю умовність, ми зможемо творити таке прекрасне, яке подобатиметься і інтелігенції, і масам. Деякі спроби (про їх—далі) показують, що єсть справді коштовні твори світової літератури, про які досі думалося, що їх може розуміти тільки інтелігенція, а тим часом їх розуміє й неосвічений селянин.

Чи не було б добре пустити в народ, поширити всі видатніші твори світового письменства та й подивитися, як їх народ прийме? Ми тоді могли б побачити щд саме є серед нашого літературного надбання таке, що може нас об'єднувати з масами. Ми могли б тоді знайти відповіді на багато дуже важних питаннів: щд саме народ розуміє, а що ні? як розуміє? щд і чим йому подобається або ні? Як би ми мали багато, дуже багато відповідей на такі питання, відповідей, заснованих на фактичному матеріалі, ми могли б мати змогу рішити й питання: чи можливо тепер письменникові писати, важучи на весь свій народ, як от робили, напр., греки, і як саме за для цього треба

писати? Може бути, відповідь показала б, що тут далеко більше страхів вигаданих, ніж опертих на факти.

Ся книга і є спробою подати і, по змозі, пояснити скількісь такого фактичного матеріалу. Добуто його від сільських читачів. Та щоб краще зрозуміти їх і те як вони ставилися до книжки, треба попереду хоч трохи розказати читачеві про те село (чи ліпше — села), де робилося діло, і про обставини, серед яких воно робилося.

Добував я сі матеріяли разом з М. Загірнею тоді, як ми вдвох учителювали на селі. Школа наша була в маленькому селці з кількох десятків хат, та служила вона не сям тільки хаткам.

Степовою балкою текла маленька річечка, а понад нею тулилися одно за одним, розкинувшись верстов на десять, невеличкі селечка, що належали аж до двох волостей. З усіх їх посилалися до нашої школи діти, з усіх їх мали ми й читачів своєї бібліотеки.

Сельця сі стояли саме серед так званого земляновугільного донецького району, в Катеринославщині. Навкруги були шахти, а в їх бито земляний угінь. Через те тутешні селяне були півроку хліборобами, а другі півроку — шахтарями. Звичайно — не всі: ходили на шахти тільки ті, в кого ставало сили на тяжку й небезпешну роботу під землею, кого дужче притискали недостатки і гнали на ту роботу, щоб добути грошей, які треба було платити і яких хліборобська праця не могла дати. А що таких було дуже багато, то виходило, що тільки старіші люде не всі ходили на шахти, а молодіж перебувала там за малим не вся.

Молодіж тягло туди ще й вільніше життя, ніж дома, вкупі з великим (як на хлібороба) заробітком, що давав

змогу повеселитися, погуляти. Про те, який вплив мали ці шахти на селян,—охочий може довідатися з моїх оповіданнів: „Серед чужих людей“, „Каторжна“, „Панько“, „Батько та дочка“ і з деяких сцен у повісті „Сосяшний промінь“. Я нічого там не вигадав, нічого зайвого не додав темними хварбами,—навпаки: дійсність була грубіша.

Тільки цю „культуру“, повну горілчаного духу й цнізму, і приношено з шахт, ніяких інших культурних впливів не було.

Та й звідки б вони могли бути? Хазяїнам шахт до сього було байдужісінько, заходів од якихсь інтелігентних сил збоку не робилося. Що ж до самих шахтарів, то вони розпадалися виразно на дві частки: одна—се були місцеві українці-хлібороби, друга—захожі москалі з північних губерній. Серед цих—одні переїхали з сем'ями, а інші давно вже покидали свої хати, сем'ї,—дома в їх хазяїнували „баби“, яким вони часом посиляли грошей, а більше так, що й ні, бо гроші на шахтах не держаться: хазяїські крамниці, в яких шахтарь *мусив* купувати все, що кому треба, брали дуже дорого, горілка коштувала теж не дешево, а її пилося не трохи; до того ж багато з оцих захожих москалів завели вже собі тут інші сем'ї, які треба було годувати. З культурного погляду це були люде нижчі за місцеву українську людність, грубіші, страшенно охочі до паскудної лайки та до горілки. Від їх напі шахтарі не могли позичити нічого доброго,—вони тільки навчалися там гірше пити, лаятись, співати цнічних пісень та ламати свою мову на московський копил. Шахти руйнували духовне й фізичне здоровля наших людей і обмоскалювали їх.

Другим денационалізатором наших хліборобів була школа. Вона працювала тут з року 1879 і була гостро „обрусительна“. Школярі в їй ніколи не бачили української книжки, українська мова виганялася зовсім з дитячих уст, хоча шкільний хор і співав, між иншим, кілька українських пісень—се був одгук колишнього „українофильства“ попечительки школи, який дальших посліdkів ніяких не мав. Школярі, покінчавши школу, або зовсім забували про ту науку, якої вони там добули, або йшли в писарі, в прикащики, зовсім одбивалися від села, згорда дивилися на мужика і з величезною зневагою ганьбили „хахлацкій языкъ“. За шість років пробування в тій школі нам пощастило привабити до гурту своїх читачів тільки двох дорослих учениць з усіх учнів, які перебували в їй за вісім років до нашого приїзду. І це пояснюється мабуть і тим, що в обох їх було по Шевченковому „Кобзарю“, який подарувала їм попечителька школи.

Трете джерело, з якого широкою течією пливла денационалізація, були читання, які що-року влітку відбувалися у власниці місцевого маєтку, попечительки нашої школи. Читалася сила книжок—і народніх виданнів (усяких видавничих фірм та московських „комитетовъ грамотности“), і творів московських письменників: Л. Толстого, Тургенева, Островського, Гоголя, Пушкіна, Лермонтова і т. и. Правда, аудиторія, перед якою се читалося, здебільшого була усе з тих самих людей і за кілька років дійшла до такого „обрусїня“, од якого дуже далеко стояли инші селяне; та за те пані роздавала серед селян силу народніх книжечок московською мовою, і сі книжки, вкупі з літературою „лубочныхъ“ книгонош, були єдиним читанням усієї тієї місцевости.

Коли додати до цього всі інші денаціоналізаційні впливи, під якими взагалі живе український народ, то ми зрозуміємо, що селяне з цієї місцевости були в більшій мірі змоскалені, ніж по інших місцях. Одежа стала вже мішаниною між городською й сільською, в мові було чимало слів московських (*водка* зам. *горілка*, *трубка* зам. *люлька* і т. и.). А найголовніше — в високій мірі поширений був той погляд, що тільки навчившись „панської“ мови можна зробитися освіченим путящим чоловіком, і через те треба «язик хахлацький, мужицький» яко мога швидче кидати. І кожен, хто відходив од плуга до якої іншої роботи, зараз же й намагався це робити, а кожен селянин, а надто колишній учень школи, стріваючися з „паном“, силкувався й говорити по „панському“. Можно собі уявити, яка се була мова!

Дуже здивувалися наші селяне, почувши, що і вчитель, і вчителька говорять „по хахлацькому“ не тільки в своїй сем’ї, не тільки з мужиками, але й з „панамі“. Хто цікавіший був, так навіть приходив і розпитувався:

— Скажіть, спасибі вам, з яких ви єсть: чи ви з панів, чи ви з мужиків, що по мужицькому балакаєте?

Склалася навіть така легенда, що вчитель того „по мужицькому балака, що зовсім не вчений“, нічого не тямить, а вся наука в школі йде від учительки. А одна дуже моторна й дбайлива матуся, що вельми клопоталася про „образуваніє“ свого сінка-школяра, якого хотіла вивести в „пані“, так і до попечительки прибігала питатися: „чи не спортить язика моему Явдокимові вчитель, що так по мужицькому балака і такі й книжки дає читать?“

Книжки з нашої української бібліотеки спершу дуже дивували: їх і читали, та не знали щò про їх казати: і книжка, і по хахлацькому. Сказати б, що це на сміх написано, так ні — он „Розмова про небо та землю“ (Іванова), „Добре роби, добре й буде“ (Квітчине), „Про українських козаків, татар та турків“ (Драгоманова) та інші такі ж — зовсім уж не на сміх. Та помалу звикли, і на другу зіму ми вже не тільки мали пильних читачів, але й оборонців української книжки від нападів, що робили на неї обмоскалені салдати або учні старої школи.

Нам доводилось і давати читати книжки додому, і самим їх читати неписьменним і письменним слухачам. Давали ми книжки і дорослим, і дітям, говорили з їми потім про те, що вони читали, або мали від їх писані, сказав би, коротенькі рецензії на читані книжки — такі коротенькі, що переважна більшість їх складалася з одного або з двох слів: „книга гарна“, або: „книга погана“, чи: „розібрав“.

Потім ми читали книжки дорослим людям, вислухували їх уваги і часом ті уваги записували. Слухачі були всякі: було двоє таких, що здали колись екзамена з народньої школи і багато потім читали; були такі, що самотійно вивчилися читати і люблять книгу, були й такі, що самі неписьменні, але чули, як хто инший читав. Зовсім незнайомих з книжкою не було.

Треба тут завважити, що читачеві з народу зовсім не одно: читати самому і слухати читане. Читаючи сам, він мусить подужувати механізм читання, мусить, не знаючи „зупинок“, догадуватись про значіння тієї чи иншої фрази, мусить боротися з труднаціями умовних стилістичних форм. Все це вкупі дуже й дуже утрудня йому

читання. Коли ж чита хто инший, хто більш-менш пугтяще вміє читати, то всі ці труднації слухачеві не істнують—навпаки: голосові інтонації навіть запомагають розбірати. Таким побитом розуміти слухане далеко легше, ніж самотужки читане, і та книжка, що трудна слухачеві з народу, буде, може, зовсім незрозуміла читачеві.

Тим то я, подаючи наші записи з таких читаннів, де матиму змогу, показуватиму, для паралелі, й те, як розуміє книжку селянин і тоді, як він її самостійно чита, хоча й тут звісно багато залежить од самого читача: один чита гарно і читав багато, а другий ледві стулює слова з літер: зрозуміло, що результати матимем не однакові. Та й багато инших є причин, через які одна книжка зостається зовсім незрозумілою, хоча й написана для народу, а друга, автор якої й не важив на народ, розуміється більш-менш гарно. Можна серед народу стрінати людей, що зрозуміють і твори перворядних письменників (і сі люде зовсім не є які особливі, одмітні, а просто звичайні собі тямущі люде), а разом і таких, що не дадуть ради і найлегшій книжці. Причин тут багато і далеко неоднакових.

II.

Д. Мордовець. М. Крѳпівницький.

Так ото, намисливши читати й записувати слова моїх слухачів, я й заклікав до нас на читання людей. Була вже пізня осінь, роботи хазяйської не багато,—є час і книжок послухати. Читали ми звичайно під свято, або під неділю ввечері.

На перше читання зараз прийшли *Дід Бруско* та *Баба Брусича*: їм було близько й приходити: дід був сторожем у панському будинкові, що стояв зараз недалечко. Пани взімку не жили тут, а все звіряли на діда й на бабу, людей дуже чесних, поважних, акуратних і дбайливих. Було їх тільки двоє, бо діти повмірали, і сумно доживали вони свій вік. Дід неласкавий, суворий, поважний, сивий уже, сухорлявий невеликий чоловік. Баба ще менша і ще сухша за його, аж щоки позатягало; дуже розумна, дипломатка така хитра, що й словечка по дурному не скаже. Побожна, від усіх шанована, була цензором моральности на селі і мала велику силу в панії. Хто досягав бабиної ласки й протекції, тому завсігди була щаслива стежка в панські будинки. Обое неписьменні, але слухали багато книжок тих, що читала пані; а що баба була дуже розумна, то здебільшого добре розбирала читане.

Прийшли куми наші, *Петро* та *Маруся П—ви*, з малим хлопцем *Василем*, моїм хрещеником. Вони інтересні люде. Обоє молоді, гарні з себе. Він високий, ставний, чорнявий, з грецьким профілем, з тонкими чорними вусями; вона білявіша, з розумними ясними очима. Це вже третя в їх дитина,—двос вмерло. Кума *Маруся* скінчила ще до нас цю саму школу, жила якийсь час у наймах у *Харькові*, а потім вернулася додому і нарешті пішла заміж. Та свекрухою її була людина з добрими зубами, і вона її вигризла з хати. Вони пішли з дому без нічого, і кум *Петро* був дві зими у нас у школі за сторожа—заробляв на нове хазяйство. Тепер вони вже жили в своїй хаті, на своєму добрі, що добули собі власною важкою працею, бо обоє добрі господарі. Кума *Маруся* читає дуже гарно і вже чимало читала; велика прихильниця просвіти і завсігди стоїть за неї. Свого неписьменного чоловіка намагалась була навчити читати й писати, та він ніяк не хотів скорятися її авторитетові і обурювався, що жінка заставляє його сичати або горчати (тягти голосом згуки *с* або *р*),—йому здавалося, що це дурниця. Я вивчив його читати, і він тепер залюбки брався гулящого часу до книжки.

Прийшла з близької слобідки й друга пара наших кумів: *Уляна К.* та її чоловік *Василь*. *Уляна К.* вчилася разом з *Марусею П.*, теж скінчила школу, теж багато читала, але гне на панську лінію; чоловік її, десятник на шахті, трохи письменний, говорить мішаниною української й московської мов.

Нарешті дома в нас була ще одна слухачка: дівчина *Катря П.*, що жила в нас наймичкою. Вона кінчала шкслу при нас, чимало прочитала українських книжок,

знала, що таке література і що таке українська література.

На перше читання мені хотілося прочитати щось таке, що його ще ніхто з наших гостей не чув і не читав, щоб з першого ж разу зацікавити слухачів. Твори Левицького невеликі (а мені не хотілося починати великим) мало не всі були відомі коли не тому, то тому з моїх слухачів; відомо було багато дечого й з інших авторів. Ось через віщо я обібрав на читання Мордовцеве оповідання „*А все Пречиста*“, бо запевне знав, що його ніхто не чув і не читав. Опріч того здавалося мені, що воно своїм сюжетом зацікавить слухачів. (Парубка Опанаса помилкою обвинувачують, що вбив жида, а потім виходить, що він не винен. Оповідь про се баба Худаска, що вкупі з іншими супрягачками, проміж якими була й Докія, Опанасова дівчина, пішовши на прощу в Київ до Пречистої, потрапля на суд).

Почалося читання, і слухачі слухали дуже уважно, перемовляючись іноді про те чи про інше, що чули. Напр., як баба Худаска оповіда, як вона по всяких святих місцях ходила, Петро П. помітив авторову іронію і згадуючи класичну бабу Палажку з оповідання Левицького, і собі іронічно промовив:

— Це як та, що три паски ззіла!

— Хто?

— Та Палажка ж!

Слухачі намагалися обвинувачувати Опанаса.

— То воно може під його так тільки зроблено!—казала Маруся П.

А далі, як Баба Брусчиха почула, що Опанас у церкві апостола читав, то зовсім упевнилася, що Опанас невинний і скрикувала по звитязькому:

— Бач! Бач!

Баба дуже релігійна особа. Вона завсігди сидить у попа та жертвує то те, то се на церкву, і запевне їй не сподобалася кумова Петрова іронія про бабу Худаску.

А баба Худаска де далі, то все моторніше говорить і кілька разів упевняє, що вона дуже смілива, з чого мої слухачі добродушно сміються. От тільки як побачила баба Худаска суд, то на неї, як вона каже, «заячий дух напав».

— Заячий дух!—сміються слухачі.

— Який там заячий дух?

— Коротенький дух!—вияснює дід Б.

— Заєць дуже сміливий!

Помічають Худасчину любов до порівняннів:

— Зараз і зрівня скрізь!—каже Маруся П.

— І знайде з чим зрівняти—те з тим, а те з тим,— додає Уляна К.

Автор зробив бабу Худаску такою пам'яткою, що вона не забула чимало прізвищ присяжних: Кістяківський, Линниченко та ин. Сю ненатуральність помітили й слухачі, кажучи іронічно:

— Яка пам'ятка! уєїх зна!

Як скінчилося оповідання, побожна Баба Б. впевнено промовила:

— Бач, звісно, що Пречиста помогла.

— Дівчина вигородила,—сказав Петро, натякаючи на те, що Докія крикнула в суді, що Опанас тієї ночі, як жиди вбито, ночував у неї, а Василь К. додав:

— Уже в неї не було терпенія вимовчати!

Але, як по правді, казати до такого виводу їх прихилив заголовок в оповіданні і здебільшого—принаймні Бабу, те, що в заголовкові стоїть Пречиста: народ любить ви-

ясняти надзвичайними, чудесними причинами деякі з'явища, а тут ще й автор поміг, і вони зовсім не помітили авторової помилки: заголовок не відповідає змістові, бо й без Докіїної прощі до Пречистої Опанас врятувався б: його обритувало те, що справжнього злочинця знайдено, Докія ж крикнула своє: „У мене був!“ уже тоді, як це зробилося відомим.

Хоч і слухали цікаво, але оповідання вражіння не зробило. Не знаю навіть, чи й сподобалось воно моїм слухачам. Принаймні Катря, що звикла, живучи в нас, вільно висловлювати свої думки, сказала:

— А мені воно (оповідання) не гарне. Я трохи не заснула.

А до читання я думав, що саме Катрі оповідання й сподобається, бо вона любить читати „про хлопців та про дівчат“.

Перш колись я читав иншу річ того ж автора: „Салдатка“. Вона зробила більше вражіння, більше сподобалась. Я читав її по пізнішому виданню в „Оповіданнях“ Д. Л. Мордовця (Пет., 1885). Там на боці 17—19 розказується, як „над вечір під Різдво, саме тоді, як кутя стоїть на покуті“, Семен з жінкою стрівали свят-вечір у добрих людей і як „дівтора полягала спати, а Семен з мужиками вийшов у другу хату одпочити, невістки посідали за гребні куделі пряти“ (б. 19).

— Як? під Різдво?!—вжахнулись мої слухачі.—Чи вони подуріли?!

У старому виданні (метелик р. 1862) цього нема, там сказано: „невістки полягали з Катрею на полу“ (б. 21).

Певне автор хотів зробити своє оповідання реальнішим, змалювавши деталі, та й уклепавсь.

З інших оповіданнів Мордовця в згаданій збірці „Сон-не-сон“, „Скажи, місяченьку“, „Із уст младенців“ властиво зовсім не оповідання, а публіцистика, дуже зручно й дотепно завинута в беллетристичну форму,—се речі написані спеціально за-для гуртка української інтелігенції і для народнього читання зовсім не годящі, бо говориться там, та й то аллегорично, про справи вкраїнського літературно-наукового і взагалі національного руху. Лишається прегарне оповідання „Дзвонарь“; я давав його де-кому читати, та воно трохи інтересувало тільки освіченіших з моїх сільських читачів *).

Того же вечера прочитали ми ще й „По ревизії“ М. Кропивницького. Читання відбулося весело, слухали всі цікаво, не вважаючи на те, що половина слухачів чула або читала сю річ попереду.

Зараз же спершу повеселив моїх слухачів сторож розмовами і примусив жартувати з його. Але це ще були шуткування добродушні—геть зліше почали жартувати з старшини, як він з'явився.

— Оце великий пан!—кажуть, як старшина забороня сторожеві курити.

— А сам, мабуть, якого курить?—спиталась Уляна К.

— Хиба ще турецького купувати?

— Треба ще застрянишого купувати, а то чадно!—іронізує Дід.

Взагалі з старшини сміються весь час. Чита він папір—сміються, що не вміє, а пишається; каже він про „безпорядки“ писарєви,—говорять:

---

*) Про інші Мордовцєви писання див. у розділі „Історичні книжки“.

— А писарь хіба не такий?

— Вони вкупі п'ють, а хоче порядків!

— Обидва гарні!

Росповіді про свої залицання та про невдачу під хатою—знов сміх:

— Бідний! тільки до хати, а до сіней і ні!—каже Уляна К.

— Оце саме швидко!—кажуть слухачі, почувши, що він лагодиться посилати по восьмушку, а Баба додає:

— Мало налив! (Се б то: напивсь).

Каже старшина про свій клопіт, а мої слухачі:

— А вже ж—усе клопочеться...

— ...як би випити!—кінча другий слухач.

З Риндички, що не може говорити, щоб не залізи хто-й-зна куди, регочуться слухачі не менше ніж з старшини, але найбільший регіт виклика сцена з „доказательствами“.

— Вони вже попримінялись, які тут треба „доказательства“!—кажуть крізь сміх слухачі про Риндиччину догадливість, а хтось трохи згодом питається:

— Чи вони всі такі—оці старшини?

— Усі, усі однакові такі, тільки у Б. мабуть не такий,—відмовляє Баба.

Старшина допитує Риндичку, і ся комічна сцена викликає багато веселих іронічних уваг,—а надто з поводу щирих частувань та з поводу Рябка, що старшину трохи не порвав був і якого старшина хоче „у протокол записать“.

— І нащо по сусідству таких собак держать!—сміється Уляна.

— Як скверно начальникові одказала!—іронізує Баба, як старшина розлютувався з Прісчиної обіцянки вискубти йому бороду.

Але далі, як приходить писарь, починається у волості п'яна сцена.

— Пішло! Пішло діло!—кажуть слухачі і з того тону, яким вони се кажуть, можна зрозуміти, що се їм добре та й добре знайома річ.

Як прочитали все і нареготалися до несхочу (Маруся П. казала: Як би ще так посміятися, то вже й не здужав би), Баба промовила:

— І справді воно так і є!

— Як він сочинив?—спитався Петро П.

— Як!—відмовляє Баба.—Так як воно є, так і списує!

А Дід виясня:

— Сидить та й видумує.

— Славна штучка!—хвалять Баба.

— Ах, та й гарне!—каже Катря, що дуже любить усе драматичне.—А хто його написав?

Я сказав хто і показав портрета.

— Це ж той, що „Дай серцю волю“ написав?—спиталася Катря, що читала перший томик творів Кропивницького.

— Той!—кажу я.

— А й гарно ж Кропивницький пише!—завважила вона.

— Отак і наш Іван (старшина) — почина Баба, — як оцей—по ревизії. Ото на тому тижні везуть його, а він п'яний—так і валяється з воза.—І Баба показала, як він валяється, а хтось додав:

— Уже й бабів до себе зводить—саме так, як цей.

З цього усього видно, як добре зрозуміли читане слухачі і яке правдиве життя бачили в йому. Одна тільки дрібненька увага: автор намснував свого писаря таким ім'ям, що його ніхто не може вимовити і страшенно ко-

жен переверта. Се виклика, звісно, сміх, але не знаю, нащо авторові, що міг написати так талановито свій етюд, добуватися ще й своєю сміху...

Инших творів д. Кропивницького (я мав тільки видання р. 1882) я сим моїм слухачам не читав, бо тільки Дід та Баба не знали їх, а всі инші читали сами і дуже хвалили. Але попереду я читав одного разу дорослим уже хлопцям „Невольника“ і він дуже їм сподобався,—та про се, та й взагалі про п'єси д. Кропивницького, буде далі *).

На останці я прочитав того вечера „Голку“ Стороженкову. Оповідання сподобалося. Після, читання Катря, похвалила „Голку“, додавши:

— І, „По ревизії“ гарне, а „Пречиста“—ні.

---

*) Див. розд. „Історичні книжки“ та „Народній театр“.

III.

**М. Вовчок. Г. Барвінок. П. Кузьменко.
М. Номис.**

Після першого читання довелось мені побачитися ще де з ким і покликати їх на читання. Але в суботу прибуло тільки троє: приїхав *Юхим Є.* з жінкою—з великого хутора, верстов за п'ять од школи—та Баба Брусчиха прийшла, а ті всі мабуть негоди полякалися. Але ми сподівалися, що вони прийдуть і зважились підождати. А поки дожидали, то розбалакалися з Юхимом Є.,—він же й кум наш, то ми з ім добре зналися, часом бували в його, а він у нас, а його син, дуже розумний хлопець, був один з кращих моїх учнів.

Кумові тоді вже на п'ятий десяток літ переступило, чоловік він поважний. Він гарний господар і хоча в його не було нічого окрім звичайних селянських „наділів“, але його вважали за заможного. У його справді є що їсти й пити і в чому походити, хоча вся його сем'я (він з жінкою, другий син, мій школяр, та ще троє чи четверо дрібних дітей) на це й не дуже багато тратили. Я думаю, що кум Юхим голубив найкращу мужикову мрію: купити землі і приховував на се гроші. Але сила не в цьому, а в тому, що по селах є своя—сказав-би—інтелігенція, се-б то: є люде, або й сем'ї, що стоять своїм розумовим і моральним роз-

витком вище від інших, мають світогляд ширший і, зостаючись прикованими до землі простими хліборобами, сягають думкою далеко за вузьку грядицю мужичих розумових інтересів. Їх зацікавлює все, що може зацікавлювати всяку інтелігентну людину,—се-б то все, що вони мають змогу зрозуміти: і наукові досліди, і технічні знайдення, і закони, і історія та географія, і—найголовніше—мораль та релігія. Се люде письменні і свого розвитку досягли звичайно самостійно—важким шляхом самонауки. Звичайно такі люде уперто держаться своїх вироблених самостійно поглядів і обороняють їх з усієї сили.

До таких людей належав і мій кум Юхим, та не тільки він сам та мужеські члени з його сем'ї, ба, коли хочете, й рід його. Кумів дід, батько, сам він, його сини—всі письменні і тільки молодчий син, парубок, вчивсь у школі, а то всі навчалися самостійно. Вивчившись ж — читали. Читали всячину: заблука на село якимсь побитом грецька мітологія — читають, „Історія государства російського“, писана за цариці Катерини,—теж, „лубочна“ казка про „Бову-королевича“, життя святого, арихметика, шкільна книжка про індіців—усе це читається, все це якое розуміється, якое систематизується в голові в читачів і з усього цього—на превелике диво,—яко резульат, виходить „мужичий інтелігент“. У цій сем'ї збереглися й старовинні перекази: дід був, здається, на Запорожжі і, колись розказував своїм унукам і правнукам про гетьманів, про Січ, про козацтво, про минулу славу України. І сі внуки й правнуки, ніколи не бачивши тієї минулої слави, ніколи не читавши ні однієї вкраїнської книжки, добувають собі з тих оповіданнів трохи свідомости і великого інтересу до історії рідного краю. Вони

шукають і ніяк не можуть знайти тієї книжки, в якій написано було б про українську старовину, що так їх зацікавлює. Вони вдалися за сим до мене, але я мало чим міг їх задовольнити. Найбільше вражіння зробив на їх „Тарас Бульба“ в українському перекладі, а на сина-парубка Шевченкови „Гайдамаки“. Я пам'ятаю, як одного разу я прочитав моїм старшим школярам „Гайдамаки“ (проминувши дещо про Оксану та Ярему), показуючи Сластьонові малюнки петербурського видання. На всіх хлопців читане зробило вражіння, але ні на кого так, як на веселого, глузливого кумового сина.

Як я дочитав і почав загортати велику книгу в шматок полотна, він підійшов до столу і з слізьми на очах тремтячим голосом промовив:

— Славу... Шевченкову славу загортають!..

Шевченко був на його очі найкращим заступником старого козацтва і нової любови до рідного краю і вищої слави від Шевченкової він не міг собі уявити...

Після цього він ще дужче почав домагатись, щоб я дав йому по українському українську історію, але я не міг цього зробити, хоча ми й мали своїх істориків, що писали великі томи—по московському, звісно...

Що до самого Кума, то на погляд він нічим не відрізняється від иншого мужицтва, та й не хоче відрізнятися. Вдягається просто, поводитья теж просто, але й поважно; на слова обережний, тактовний, розумний. Русявий, з невеличкою бородою, з розумними гострими очима. У начальство він не пхається і сина свого в писарі або в крамарчуки віддавати не думає, і сміється з одного свого сусіди, що, заможним господарем будши, погнав сина в город у найми. Ні, на кумову думку, син мусить

бути дома та й хазийнувати. А се ж не зашкодить і книжці, до якої кум великий прихильник. Він цікавиться і сьогочасним становищем Європи, і космографією, і Буддою, і Юлієм Цезарем, і Киром (Бог його зна вже, де він про їх довідавсь), і українською історією, і вищими моральними питаннями. Як що ви говоритимете цілком популярно, просто, ви можете говорити з їм про все—він вас зрозуміє, хоча, звісно, пойме віри тільки тоді, як схоче...

Ми залюбки з їм розмовляли, — рєзбалакалися й сього разу.

— От недавно,—каже Кум—довелось мені балакати з таким, що як-би не люде, то дав би йому доброго про-чухана, щоб такого не казав.

— А що ж там?

— Та почав там таке розказувати, що й купи не держиться: що Ісуса Христа нема і що святих нема. Бог, каже, єсть, тільки не такий, як ви думаете, а воздух, земля, огонь—естество.

— А защо ж його бити?

— Та як же його не бити, коли він богохульствує і людей спокуша? Зараз же знайшлись такі, що слухаються його, се їм і гарно—і постів уже не содержують, і все.

Я почав доводити Кумові, що проти слова з кулаком іти не гаразд і навів приклад: Христа і апостолів, що вони инакше робили. Кум каже:

— То Христос, Бог. А люде не так. Коли воно слова не розуміє, то доведеться й повчити. І святі апостоли своїх учеників били.

— Відкіль ви се знаєте? Де ж ви таке читали?

— Не читав ніде, а люде так кажуть.

— Не всьому тому, що люде кажуть, вірити можно. Усе, що апостоли робили, вони списували у своїх книгах і там сього нема,—кажу.

— То що, що нема,—свого держитесь Кум,—вони цього й не писали. Вони писали, що гарне, що треба в поучення, а цього не писала.

— Виходить, що святі апостоли робили одно, а казали друге. Виходить, що святі апостоли говорили не по правді. А коли ви се кажете, то виходить, що ви вважаєте їх не за святих, не признаєте Діяній, от і ви богохульствуете, і я вас за се битиму!

Але Кум не подававсь. Він доводив мені, що поминути, оповідаючи, щось, чого не треба до діла, не є неправдою. Я, як зміг, довів йому, що тут його не тільки треба, але воно й дуже важне. Тоді він сказав:

— Так нехай же він не спокуша!

— Коли він неправду говорить, то ви доведіть се йому.

— Так він дуже вчений: не стане розуму довести.

— А хто ж він?

— Та він з Заводу (місто повітове) плотник, а тепер тут, у нашого пана робить. І старий уже чоловік. Тільки дуже вчений. Нехай він і балака з такими людьми, як ви, що можуть йому показати, а ми що можемо? Хай він не збива з паятелику темних людей, не морочить!

От же, не вважаючи на все це, Кум чималий раціоналіст. Одного разу довелось мені розмовляти з їм про літературу. Бажаючи вяснити різницю проміж історією чи життєписом з одного боку та повістю з другого, я навів як приклад Євангелію—її історичні факти та її притчи. У розмові сказав: „Адже ви вірите, що те, про віщо казано в Євангелії, правда?“

— Треба вірить,—каже Кум,—а в тім хто й зна—ми там не були і іменно того не знаємо.

Я навмисне почав сперечатися з їм, але він держався свого і навів яко приклад Будду (він читав російську брошурку про його—переклад з Шюрè).

— От і там написано багато дечого, що й те й те з їм було, а почому його знать, що воно справді те було? Або хоч і про Магомета, як йому янгол являвся,—хто його зна.

Але було вже пізно—вісім годин—і треба було починати читання. Я мав замір читати „Миколу Джерю“, але й слухачів і часу було мало, і я взяв меншу річ—Маркову Вовчкову „Інститутку“.

Не можна сказати, щоб і ся річ зробила на слухачів велике вражіння. Але вона торкалася до хоч і давньої, але не загоєної мужичої рани—кріпацтва,—тим повістю цікавились, слухали уважно і чимало дечого говорили, доточуючи мало не до кожного вчинку героїв свої уваги. Я не подаю їх,—дуже багато місця вони взяли-б, та й не дуже нам важні, але наведу дещо, через щось характерне.

Баба, як я вже казав, дуже побожна жінка і їй мусило не подобатися те, що панія не пускала дівчат до церкви, через те мов би то, що вони ще молоді і матимуть час молитися. Та Баба, ся сільська дипломатка, коли хоче ладнати з чоловіком, завсігди силкується попадати йому в тон; вона не знає поки що який мій погляд на се і каже, вагаючись, чи то іронично, чи то похваляючи:

— Бач, усе к луччому розсуждають...

Потім вона, звісно, лає панію, як і всі слухачі, хоча вони більше сміються і з панії, і з панночки, а надто

з панноччиних пориваннів до женихів, і кум Юхим каже до Катрі:

— Отак ваш брат!

— То не наш брат, то—пани!—відмовила дівчина.

Пана лікаря спершу не розуміють, а почувши, що він на заручинах аж спотикався (задивляючись на молоду), подумали, що був п'яний. Але де далі панова простість більше та більше виявляється, і з того часу, як пан хоче нагодувати Устю, симпатії моїх слухачів повертаються до його. Ім подобається й Устя, що така моторна, до всього доглядиться. Кум Юхим каже:

— Сібірна й Устя—усе дозна. Це ж вона й розкаже. Пан би не здумав писать, а це все Устя розкаже.

Видима річ, що слухачі вважають те, що чують, не за твір авторської фантазії, а за фотографію з життя.

Панію молоду чимало лають, а кума Є-ха каже:

— Бичівку б удвоє до неї—вона б тоді не плакала (—не робила б сцен чоловікові).

А як Назарь каже, що таку жінку, як ця панія, він у комашню вкинув би, то Баба говорить:

— Ото молодець, що не дуже подража.

Цікаво, що кум Юхим не каже й слова про карання жінок, а кажуть про се жінки сами: його жінка та Баба. Треба ще зауважити, що Є-ху силою віддали заміж за удівця, а Баба ось що казала колись про свого Діда. Одного разу вона була в нас, і я шуткував, що вона все турбується за Дідом. Вона махнула рукою:

-- Не дуже то!

— Чому так? Адже ніколи не бив? — пошуткував я, зовсім певний, що Дід справді її ніколи не бив, — се я думав через те, що дуже злагідно вони тепер живуть.

Баба помовчала, а далі каже:

— Раз тілко й бив, та гаразд. Це ще було тоді, як панськими були. Я тілко пішла за його. А він був парубок тихий, не хвастовитий: я йшла охотою. От, раз були ми на полі...—Тут вона розказала про якусь зовсім дрібну сварку поміж нею та Дідом...—Почали лагодиться додому їхать, а я собі думаяю: не поїду, хай собі сам іде. Він мені: сідай, поїдемо! А я мовчу та жну. — Сідай! — А я мовчу та жну. Сів він сам, поїхав. А я все жну—так за серце мене взяло, шо він налаяв. Од'їхав він трохи далі, а тоді—стій! Скочив з воза та до мене. Зараз очіпок збив та за коси, та віжками удвоє... І так мене волочив і бив, волочив і бив—і побив усю так, шо я хвора лежала... Раз тілко повчив, та так страшно повчив, шо навіки мое серце одвернулось од його—і тепер хоч би й умер, то не жалко було б!—закінчила Баба зрушенням та суворим голосом—і в тому голосі чути було біль з тяжкої образи, образи, шо лежить у неї в грудях більш як сорок рожів!

Але, не вважаючи на се, тепер Баба хвалила Назаря. Коли се сталось, то значить дуже вже проти себе обурювала слухачів панія. Але чому кум Юхим не казав нічого такого? Тут, серед тутешнього мішаного народу, чоловіки деспотичні,—чом же він не виявляв сього?

З усього того, що говорили слухачі, видно було, шо повість зрозуміли вони добре, зрозуміли й деякі вдачі (інститутку, пана-ліваря, Устю, Катрю, бабу), але не могли зрозуміти ні Прокопа, ні обох москалів—ні москаля-кухаря, ні москаля-дядька. Москаля-дядька то ляляли, то сміялися з його. Як він розказував про свою долю, кум Юхим спитав:

— А хто ж се так сказав?

Я відмовив.

— А він добрий москаль!—промовив Кум; але зараз же, як той сказав, що він з кантоністів, Кум уже зовсім не до ладу причепив: „З тих же горді й живуть, з кантоністів“...

Що ж до Прокопа, то хоча сцену, через яку він пішов у салдати (оборонив од панії бабу), прослухали уважно, але мотивів того вчинку не зрозуміли. Як уже потім Назарь, утікши від панів, зайшов попрощатися з Устею та з Прокопом, та Устя розпитувалась про тих, хто був на хуторі і про ту бабусю, то Кум Юхим сказав:

— То мабуть чи не Прокопова мати, що він оступивсь за неї.

— Ні, ні!

— А чого ж він оступивсь?

— Ні, то так він за неї оступивсь.

І кращої відмови слухачі не знайшли.

Як скінчилось читання, сказали:

— Це все правда?

— А в нас хиба не така оця Любка (Любка—з'убожіла стара панна)—усе лає панію А., що усяким мужикам руку подає.

— Та й Гола (друга з'убожіла пані) така ж. А її батько й мати усіх людей порозгонили.

— Чого?—питаюся.

— Та такі добрі були,—відмовив Кум Юхим.—Усі люди порозбігалися. Дітей позабірали, а худоби й не було,—бо й раніше ще пан позабірав. Один тільки чоловік і зостався старий і на одно око сліпий. Так той уже робив, що звелять,—того й не били.

А я згадав, як мені колись розказувано про родичів сього пана, як вони казали, що клейнитимуть людей, щоб пізнати, коли втечуть...

Багато ще було розмов — здебільшого сумних, та я не міг усього записати.

Додам ще одно.

Народ звичайно не цікавиться авторами. Скільки я ні читав, то не чув питання, хто написав, а коли й чув, то відмова не здавалась цікавою тому, хто питав. Одного разу, напр., читано книжку („Не так ждалося“) і сказано: „Написав Кузьменко“.

— Та хіба не однаково? — відказала на те одна слухачка.

Читаючи тепер, я показував портрети Мордовця, Кропивницького, Стороженка. Опріч Катрі (хоч вона й бачила всю мою колекцію портретів кілька разів), усі інші хоч і дивилися на їх, але не дуже уважно, а дехто й не дивився. Я показав Марка Вовчка і не назвав ім'я, а сказав тільки:

— Се та, що написала цю книжку.

Ніхто не спитався про ім'я (Катря знала), а кума Є—ха не підійшла навіть і подивитись.

Щоб уже скінчити справу з Марком Вовчком, я мушу перескочити через кілька наших вечорів, аж до того, коли ми знову вернулись до його оповіданнів.

Не вважаючи на те, що „Інститутка“ його пройшла досить мляво, я все ж уважав Марка Вовчка за любленого в народі письменника. І ото одного вечора заходився я читати його „Сестру“.

Опріче вже відомих нам слухачів, тут були на читанні двоє старих людей. Згадуючи про їх, я зватииму їх *Куха-*

рем та *Кухарькою*—підхоже до сього прозивають їх на селі, бо він був ще за панського права кухарем. Він чоловік поважний, усі його хвалять; не має гострого розуму, але й не дурний і великий дипломат; читання любить. Його жінка — цілком протилежність йому: він високий, поважний, вона—низенька та моторна, з пронозуватими швидкими очима; він мовчазний, вона балакуча; він іноді й того не скаже, що треба, а вона наговорить сім мішків гречаної вовни, згадає всіх бабів на селі, про кожну розкаже, ще й свого докладе, себе й своїх дітей вилає, але так вилає, що зараз видно, що вона не лає, а хвалить; до людей і підслеслива, і уїдлива. Мала за собою й деякі інші, важніші гріхи... Все це вкупі робить те, що *Кухарька* не має ніякої поваги на слободі. Я не бачив її ніколи в буддень дома, але казали, що вона ходить великою нехлюєю. Опріч того ся добродійка не вміла ладнати з людьми, і з своєю невісткою до того гризлась, що чоловік бив її за невістку, і невістка з сином—таки мусили кинути її. Се ж ця добродійка і до попечительки бігала роспитуватися—„чи не спортить учитель її *Явдокимові* язик“ своєю вкраїнською мовою.

І не вважаючи на все це, я був дуже радий, що вона ходила на читання. А се через те, що вона, маючи вище згаданий пасив, мала й свій актив. І про її владу, що казано, і про те, що вона в буддень нечупара,—то це все правда. Але нечупара вона в буддень тим, що робить з ранку до ночі не присідаючи, не маючи зовсім часу чепуритися; селяне кажуть, що нема товкушіпої над бабу *Кухарьку*—вона вся цілком енергія, пдохп. Оця енергія й цей пдохп роблять її язикатою: вона розумна, думок

у неї багато, і вони так і лізуть, так і лізуть на язык; правда, вона могла б не так часто розминатися з правдою, але тут жінки такі сям грішні, та й усі вони дуже язикаті. За те ж у хаті в неї, як у віночку, діти її повбірані найчистіше і найкраще за всіх, хоч з того часу, як старший син з жінкою одійшов, вона не має помочі і робить усе сама, бо в неї був дома тільки син років 16—17 та дочка років 12. Діти її—гордість її: вона їх вважає за найчепурніших над усі (вони справді чепурні, менша дочка навіть надзвичайної чисто української вроди), найрозумніших за всіх (вони й справді всі розумні і два сини й дочка менча письменні) і т. и. Читання вона любить незмірно, більш од усяких сільських пльоток, хоча вони запевне найсолодчі їй за все инше. Обое вони з чоловіком неписьменні, але кожду книжку, що добувають їх діти з школи, чи ще де, діти читають голосно, і вони її переслухують; опріч сього—де тільки читання, там і вродиться Кухарька. Розуміє читане надзвичайно гарно, а пам'ятає і героїв з творів, і авторів так, як я ніколи не стрівав у народі: так пам'ятати і розуміти може тільки інтелігентна людина, що сама читає багато книжок. На читанні вона сипле безліч усяких уваг—часом розумних та цікавих, часом таких, що вони з'явилися тільки тим, що в неї завсігди свербить язык.

Я почав читати „Сестру“. Та хоч у сьому оповіданні тільки 28 сторінок буйного друку*), я не знав, як її й дочитувати, так очевидячки, так виразно було видно, що слухачі нудьгують. Завсігди жвава Кухарька,—навіть і вона сказала дві-три зовсім нічого не вартих фрази, а

---

*) Повістки (Народні оповідання) М. Вовчка, СПб., 1861.

деякі то просто мовчали, а як Дід озвався, то виявилось, що вони й сюжета не зрозуміли до пугтя. Ледві-ледві дотяг ту «Сестру» до краю і на спробу узяв прочитати «Приятелі» Левицького. На мій погляд це з гірших річей шановного автора—просто анекдот, гарно розказаний—навіть характерів нема. До того ще й жида у нас зовсім такої ролі не грали, як там, де жили ті «приятелі»: було два-три жида, що торгували бакалією і кращу славу мали, ніж один бакалійник - українець. Таким побитом і тенденція книжки була моїм слухачам незрозуміла.

Але ж тільки я почав читати і прочитав перший бік—зараз усе мов ожило. Почали сміятися, почали докласти своїх уваг до читаного. То правда, що уваги були не значні, але й саме оповідання не значне. Я, жаліючи дорогого місця, не позаю тих уваг, скажу тільки, що у всіх моїх слухачів була видима цікавість до читаного, що й виявлялась у їх словах, де сміх з комічних випадків переміщувався з сумними увагами над тим, як жид одурює темних людей...

Ну, думаю собі, може просто сюжет «Сестри» не подобається, може, як що взяти з Марка Вовчка оповідання на сюжет, що всіх захоплював би дужче, щоб у йому було і драматизму багато, і про мужичі інтереси говорилось, то буде инакше. Такими річами, на мою думку (я вже не лічив оповіданнів з кріпацького життя), є у Марка Вовчка «Дев'ять братів і десята сестриця Галя» та «Кармелюк». Я й заходився через кілька день читати «Дев'ять братів».

Тут знов особлива маніра стилістична. Її перш у Марка Вовчка не було, вона з'явилася тільки в останньому томикові його писаннів, виданому року 1865-го. Се так

наче мова до дітей—річ, що страшенно утрудня моїм слухачам розуміти книжку, як і вся оповідь не проста, а манірна та з карлючками. Але ще спершу читалося так собі—слухали всі. Але де далі увага почала зменшуватись, і тільки Кухарь та Кухарька слухають, як і слухали. На б. 72 описано, як мати принесла чоботи дітям.

— То ж то вони їх не бачили зроду, сердешні!—каже Кухарька жалібно, і в неї сльози на очах. Котяться сльози в обох Кухарів, як мати навчає сина, як жити в наймах, як мати приходять з міста і розказує про старшого брата. А тим часом одна нова слухачка, жінка, що прийшла тільки сьогодні, та Баба вже давно задрімали і де далі дрімають усе дужче та дужче, а Дід і зовсім спить. А Кухарі й далі слухають уважно, а надто Кухарька з надзвичайним розумінням і спочуттям слухає все, і її моторне, трохи хитре, обличчя якомось просвітляється, робиться дуже гарним, як вона чує про горе вбогої сім'ї,—видко, що вона перебуває сама частину тих почувань, які були в авторовому серці, як він писав сю повість. Але всі останні сплять, окрім двох, що нудьгуючи лагодяться й собі закусити, а Катря й зовсім утекла.

Я дохожу до того місця, де вмирає мати.

— Ну, ви вже нас пустіть!—перешиняє Кухарь читання.

— А чого тобі?—невдоволено питається Кухарька.

Він каже (не знаю, чи правду) про якусь господарську потребу.

— Хоч би ще трошечки,—протестує Кухарька,—а то й не знаю, на чому стали.

— Я знаю!—каже Кухарь.—Сини пішли у розбійники, а мати вмерла.

Я не спляю, бо зовсім не бажаю, щоб усі слухачі, окрім Кухарів, заснувши, попадали додолу. Кухарі кажуть, що неодмінно хочуть дослухати другим разом, але інші нічого не кажуть. Тільки не судилось нам дочитати оповідання: я не намагавсь, а слухачі мої більше мене не прохали.

Не дуже гарно вийшло і з «Кармелюком». Тут співають пісню про Кармелюка, і як Катря дома розказала, що вона читала «Кармелюка» (їй він подобався), то і дома й сусіди дуже зацікавилися книжкою і прохали Катрю прочитати її. Катря взяла в мене оповідання під неділю і пішла читати. Зійшлося душ десять. Спершу всі дуже цікавилися, і слухали добре; випадок з дівчиною, що кинула Кармелюкові намисто, зацікавив слухачів, але після цього увага їх почала меншати: слухачі не розуміли манірної, карлючкуватої мови, не розуміли натяканнів там, де сподівалися знайти вимовно висловлену думку, і дехто почав дрімати. А хто не дрімав, то так погано розбирав, що не зрозумів навіть, що Кармелюка взято на Сібір і як почули, що Кармелюк вернувся, то питались:

— Хіба його вже заслали?

Читання скінчилося нудьгою. З усієї книжки найбільше сподобались пісні.

Окрім того «Кармелюка» ще читали Уляна К.—їй він сподобався, але Марусі П., що теж сама його читала,— зовсім ні. Їй здавалося, що якимось воно не так описано, як справді діється, і вона наводила приклад. Одного разу Кармелюк співав увечері пісню в хаті, а мати почула та: „Кармелю! де, в кого ти навчився тієї пісні?“ (б. 8).

— Чи вже ж таки вона,—казала кума Маруся,—не могла його назвати „сину“, або „Іване“, а то „Кармелю!“

Де ж таки видано, щоб мати звала сина на прізвище!

Від себе я додаю, що до мови, ще ось що: мова в сьому томикові не тільки манірна, але й з багатьма москалізмами, що теж, звісно, стають на перешкоді сільському читачеві.

Краще читалися в нас „Три долі“. Ся повість подобається слухачам більше, ніж усі інші М. Вовчкови оповідання, що я досі читав. На читанні жінки, а надто Катря багато плакали, жаліли Катрю (з повісті), Марусю та Химу і з усяких дрібних уваг, що чув я від слухачів, я міг упевнитися, що обставини сієї повісти змальовано досить правдиво. Що ж до людей, до їх вдач, то мабуть треба згодитися з Кулішем, як він колись казав, що персонажі з сієї повісти могли б бути де хочеш, тільки не серед українського селянства. Справді, візьмімо хоч Катрю (з повісті). Насамперед вона дуже емансіпована. Селянські дівчата не кричать своїм батькам та матерям у вічі, що я люблю того або того, а ховаються з цим. Це добре помітили мої слухачі. Так, напр., Маруся П. сказала:

— То ж то! і капельки не соромиться матері!

— Що вже й усі люде тюкають!—додав потім її чоловік.

І хоча кума Маруся і обороняла трохи Катрю, визнаючи її вдачу тим, що в неї „таке серце уперте“, але ж видко було, що слухачам дивно чути, як поводить ся Катря з своїм коханням.

Далі: Катря доходить до того пересвідчення, що на світі нема ні добрих, ні злих людей. Минаючи вже те, що ся добра, на авторову думку, дівчина мусила мати чимало егоїзму, щоб з-за свого особистого горя зневіритися в добрі,—я питаюся: чи можлива така філософія у селянської дівчини? І потім: як погодити з сією філо-

зофією те, що Катря пішла у монастир? Зневірря річ мало відома в народі, а що до жінок, то запевне й зовсім невідома; своїм зневіррям Катря—інтелігентка; але вихід, який вона знайшла з цього становища—монастир—навряд чи погодиться з інтелігентськими поглядами. Як би ще Катря пішла в монастир, одмінившись душею, а то й цього нема: вона й у монастирі зосталася така саме зневірена, і те зневірря вбило в її серці любов до людей. Звести все це до якогось одного гармонійного осередку дуже не легко—і я се бачив і на своїх слухачах: вони ще розуміли Катрю тоді, як вона кохала і звали її безсоромною, але з того часу, як вона вкинулась у філософію,—то вже зовсім її не розуміли, не знали, шд̄ про неї казати, були ні в сих, ні в тих. Бачучи се, я після читання, таким тоном, мов би сам не розумів діла, сказав мов сам до себе:

— І чого це Катря така зробилася?

— І правда,—відмовила Маруся П.—чого вона така?—не забалакає, не гляне...

Почали про це говорити, і нарешті кума Маруся сказала:

— Ні, усе це гарно, усе в цій книзі гарно кладеться, доладу—одно тільки перебива трохи—ото, що Катря така неласкава стала. Оце якось воно наче не в лад.

Але кажучи, що тільки це перебива, вона забула, що всі вони так саме не зрозуміли й Чайченка. Справді, се не є дужий тілом і духом мужик, а недужий і тим, і сим, зневірений інтелігент—се „Кавказській плъникъ“ Пушкина, або що, а зовсім не мужик. І слухачі його не зрозуміли, лаяли, узивали Гострохвостим (з „На кожу-м'яках“ Левицького), іронізували з його.

Я не кажу вже, що й батько Катрин, і Пилипиха так саме дуже надзвичайні люде (згадайте, напр., ефектну Пилипишину фразу: „Лучче ображеному вмерти, аніж так жити“). Досить і самої Катрі та Чайченка, щоб упевнитись, що М. Вовчок далеко краще зробив би, як би своїх героїв убрав у сурдуги та в сукні, а не в свити.

Давав я ще читати „Ледащицю“ та „Викуп“ М. Вовчка. Читають, але не дуже хвалять і забувають швидко.

Освіченішим читачам давав до читання і всі три томики Марка Вовчка (старих виданнів 1861, 1862, 1865). Читали, але великого інтересу не помічав. З „Основи„ читали „Від себе не втечеш“—се більше вразило. Дітям читав „Ведмедя“,—сподобався.

Не зважуюся робити ніяких висновків про те, як ставиться сільський читач до оповіданнів Марка Вовчка: за-для сього маю занадто мало матеріялу. Деякий матеріял до міркуваннів про се може дати те, що я кажу далі з приводу творів Куліша. У всякому разі конче треба пустити в широку публіку всі твори М. Вовчка дешевими метеликами: сей автор занадто значна в нас постать і має таку велику вартість, що ми мусимо познайомити з їм народ як треба. Може бути, що се дасть матеріял і до якихсь висновків.

Тут тільки завважу ще одно: не самому мені не пощастило на селі з М. Вовчком. Ось що говорить в одному з своїх листів Іван Манджура, відомий знавець нашого народу, фольклорист і вкраїнський поет: „Наблюдая за чтением народомъ различныхъ метеликовъ, я замѣтилъ, что симпатичные рассказы, напр., Мордовцева „Дзвонарь“ и „Салдатка“, а также оповѣданія Марка Вовчка и другіе подобныя наводятъ на настоящій народъ при чтеніи чуть ли

не сонь. А между тѣмъ разказы Стороженка и Квитки одушевляють слухателѣй, заставляють смѣяться и увлекаться. Поэтому, какъ бы ни была хороша и гуманна тема, но скоро лишь она взята изъ прозы жизни—она не представляетъ для мужика никакого интереса и не оправдываетъ своего назначенія, такъ какъ онъ пропускаеть это рѣшительно мимо ушей“ *).

Найближчими до маніри Марка Вовчка письменниками того часу були Ганна Барвінок, Петро Кузьменко та М. Номис (Симонов).

У нашій сільській бібліотеці не було ні одного окремо виданого оповідання Ганни Барвінок: всі старі видання їх давно випродалися і добути їх не було змоги; та й з друкованих по часописах та збірках не гурт було: було трохи в „Хаті“ та в „Основи“, інші ж друковані були по закордонних виданнях, тоді зовсім за-для нас неприступних, деякі були друковані тільки по московському **), деяких ще й не було тоді. Ні одного з тих, що були тоді в мене, не довелось прочитати в нашій хатній аудиторії, але так дехто брав читати. Подобались оповідання „Вірна пара“, „Не було змалку, не буде й до станку“. Про літературну вагу писаннів Ганни Барвінок

---

*) Проф. Н. О. Сумцовъ, Изъ украинской старины, Харьк., 1905, стр. 117.

**) Українською мовою з'явилися вони вперше року 1902 в книзі: „Ганна Барвинокъ (О. М. Кулишева). Оповідання зъ народнихъ устъ. Зъ портретомъ авторки й зъ передмовою Б. Гринченка“. У Києві. Се оповідання: „Жидівський кріпак“, „З дороги“, „Нещаслива доля“, „Молотники“, „Половинщик“, „Русалка“—дещо в перекладі авторки й П. Куліша, дещо в перекладі редактора книги.

кажу я в іншому місті (у вступній статті до збірки її творів), а тут зазначу тільки, що оповідання її теж треба б видати дешевшими метеликами. Мабуть найбільше читались би оці: „Лихо не без добра“, „В-осени літо“, „Не було змалку, не буде й до 'станку“, „Хатне лихо“, „Нещаслива доля“, „П'яниця“, „Молотники“, „Половинщик“, „Русалка“.

Кузьменкове оповідання: „Не так ждалося, та так склалося“ давно вважається—і то по правді—за одну з кращих річей українського письменства. Сільські читачі беруть його до читання. Довелось його прочитати й гуртові слухачів (іншому вже—про його буде далі). Ось запис М. Загірньої про се читання:

„Як я сказала, що написав Кузьменко, то Настя (молодиця) завважила:

— Та хіба не однаково?

Книжка подобалась, слухали уважно. Але не можна сказати, щоб добре розуміли. Те, що старости (у книжці помилкою: *свати*) прийшли від писаря, мені довелося сказати. Потроху іронізували з матері, що пхається в пани. Сподівалися, що Христя не буде за писарем, що „таки батьків верх буде“ (казала Настя), і Христині весілля з писарем здалось несподіванкою, бо батькової розмови з матіррю, після якої він згодився на весілля, не зрозуміли. Здається з усієї книжки було найцікавіше слухачам те, чи стратила Христя на себе ті сто карбованців, що Микола їй покинув, бо про це тільки й заговорили після читання.

Читання вийшло поганеньке: діти кричали і я чомусь погано читала“.

Номисове оповідання „Дід Мина й баба Миниха“

(Хата, 1860) мені самому (я давно його читав) колись дуже подобалося. Я прочитав його тепер моїй авдиторії. І знов мої слухачі трохи-трохи не послули. Се, мабуть, іще менш розібрали, ніж „Сестру“, у автора бо є бажання писати оригінальним стилем — без дієслів (глаголів), і через це слухачі не все розуміють. В оповіданні багато солоденького балакання, що з його слухачі іронізували б, як би зацікавились читанням. А не зацікавились вони ні трохи, і вражіння ті солодощі і навіть сумні місця з оповідання не зробили ніякого: посміялися тільки з того, як баба Миниха свиню чуха, і з того, що автор радіє дідовим поцілункам (*Баба Б—ха: І Боже мій! яка радість!...*), і з того, що здох Задирака (*Дід: Отако задрав ноги!*), і з того, що дід Мина каже, що й йому після Задираки вмірати і навіть з трагічної— на авторову думку—фрази, сказаної копитанові, що вбив Євдошок, що тільки він та скажена собака їстиме їх. Але сміялися не багато, а більше нудьгували, а Дід любенько спав. Потім Катря сказала про се оповідання:

— Як читали „Мину“, так я тільки й дивилась, чи скоро скінчиться. Та й погане ж! Ще отам трохи веселіше, де про Задираку та про волів, а спершу таке!.. Як би його все це розказати коротенько, то воно дітям цікаво було б про півня та про волів.

Довго ми сміялися з того на зразок нудного вечора, як читали „Діда Мину та бабу Миниху“.

IV.

Іван Левицький. П. Мирний.

Дуже мене зацікавлювало, як сподобається моїм слухачам „Микола Джеря“ д. Левицького—одна з найкращих його повістей; та все не траплялося доброго випадку його прочитати. Нарешті, як уже я зовсім призначив його на один вечір, трапилось, як на злість, що кум Юхим Є., якого думку я цікавився знати, не приїхав, не прийшла кума Маруся П. За те, oprіче Баби й Діда, були ще Кухарь з Кухарькою. Рішив читати.

Почав. Усі слухачі спочувають Миколі та Нимидорі, а як Нимидора оповідає Миколі про своє життя, то Кухарька та Катря плачуть. Навіть побожна Баба—і та сердита на Кавуниху, що вона не пускає Нимидори на вулицю, і хвалить Кавуна, що оступається за Нимидорою. Всіх дуже зацікавлює, чи візьме Микола Нимидору, а як Микола нарешті посватав її, Баба радісно каже: „Слава тобі, Господи!“

Перешкода від Нимидориного пана, що вимагав на обмін за Нимидору дівки від Миколиного пана Бжозовського, знов страшає слухачів, примушує згадувати такі саме випадки у себе та ляяти пана.

— А щоб той пан сказивсь!—палко вилаяла його Баба.

Вона сама так багато перетерпіла за „панського права“. Я пам'ятаю,—одного разу вона оповідала, як її бито на панщині: їй пробито навіть голову, і Баба, вся підпливши кров'ю, лежала як мертва. Люде думали, що вона й справді мертва, і вже накрили чимсь трупа... Але вона хоч не швидко, та одужала.

Зло проти пана Бжозовського росте серед слухачів і ще побільшується тоді, як обох Джерів, батька й сина, вибили. Тільки Баба обвиновачує за се й Миколу і каже ущипливо: „Нехай і батька б'ють, аби була Нимидора!“

Оповідь про те, як пани давали людям вигодовувати панських качок, виклика свої згадки:

— А в нас собак давали,—каже Кухарь.—Дадуть цуценят—і годуй аж поки виростуть; а вигодуєш, тоді принось. (Пан полювати любив).

— А як же здохне?—питаюсь.

— А як здохне, то плати, або б'ють.

— Як нещасне народилось, то нещасним і вмірати!—каже Баба про Нимидорину долю.

Про попа, що раяв хворому Джері їсти скоромне в піст, не сказали нічого, але ззирались—видно було, що їм дивно чути таке від попа. Як уміраючи старий Джеря наказував синові слухатися панів, Баба промовила докірливо та навчаючи: „Бач!“

Смерть Джерина викликала в Катрі сльози, а Баба, як згадується в книзі про працю на панів, що виссала вона Джерини сили, показує товаришкам свої натружені руки. Далі вона заздалегідь турбується про молоду сем'ю і, як описується гарна на хліб весна, каже:

— Хоч і вродить, то не прибере Микола його.

Подушне за мертвих прамушує навести свої такі саме приклади:

— Воно не тільки в книжці,—каже Дід,—а так і є, що й по двадцять год за мертвих платили.

— І в'ївсь пан на його (Миколу)!—говорить Кухарька.

— А воно окошиться!—догадується Уляна К.

— Ну, вже хоч і окошиться, а вже що буде!—каже Баба, як Микола не покида гризтися з паном. Інші слухачі журяться за Нимидорою та за Миколою, а Кухарька каже:

— Як він її взяв, то й не надививсь, а все зажурений!... І як же прийдеться!

І в Кухарьки в очах видко теж сум.

Радіють мої слухачі з того, що накарали осавулиху, а потім вибили осавулу.

— Було б уже добити до краю та заканути!—каже Кухарька.

— Ніхто б і не знав,—чи іронізує, чи справді каже Баба. Але Дід запевне справді міркує:

— Це його як би вночі піймати, а то вдень.

Нарешті Микола зважується втекти з дому. Надходить сцена прощання—вона робить на слухачів чимале вражіння, але вони дивуються, що мати не чує.

— А мати все спить, не чує?—питається Кухарька.

— Та як же це вона не чує?

— Господи! Хйба не наробиться за день?—виясня Катря.

Катря, Уляна К. та Кухарька плачуть, плаче, здається, й Дід. Починається пожежа, прокидається мати...

— Мабуть панове усе запалили,—каже Уляна К.

— Хоч би й погорів!—додає Катря.

— Краще б він сам (пан) згорів!—зло каже Уляна К.

— Птичок тільки й жалко! (горобців, що погоріли на пожежі).

— Придбав Микола мабуть (запалив), — догадується Кухарь.

— Приготовив!—докірливо говорить Баба.

— А може це й не вони?—обороня Кухарька.

— Ні, вони,—каже Баба.—Уже хто-й-зна хто з їх буде, а тільки вони.

— Дивляться,—каже Кухарька про втікачів і додає:— значить не вони.

Але Баба швидко їй одказує:

— Я тобі кажу, що вони!

— Ні, не вони!—каже вже й Кухарь.

— Мені здається, що Микола,—говорить Уляна К.

Я читаю далі, а Баба знов:

— Ні, вони!

— Вони раніше пішли,—оступається Кухарька.

Оступається й Дід:

— Не влада на Миколу!

— Хіба другого не було? — доводить Кухарь.—Вони (люде) всі його (пана) любили.

Галюцінації Нимидорини Баба вважає за довід того, що запалив Микола—і докірливо каже: „Бач!“

Але інші зараз же оступаються:

— Це вона злякалась!—каже Кухарька.

— Це вона з плачу!—говорить Уляна К.

Розділ дочитано. Я спинився. Кухарь щось думав, а далі каже:

— Коли воно його складало?

— Та й до діла склало!—хвалить Баба.

— Кожен же листочок писався!—дивується Кухарь.

— А мені здається, що вони запалили,—знов починає своє Баба, і зчиняється досить палка спірка на тему: хто запалив—Микола, чи ні? Баба каже, що Микола, Дід та Кухарь і туди й сюди, а Кухарька, Уляна К. та Катря, що не Микола.

— Цитьте! Хай читають!—зупиняють одні одних.

Прийшли бурлаки на сахарню. Баба, вже ворожа до їх та до Миколи, каже злорадо:

— Утекли на лешке! Бог скрізь поверне—хоч не тікай. Багато, як три карбованці (плати)!

— Хоч три карбованці, та все на себе, а не на пана!—відказує Кухарь.

— Краще б уже панові корились, ніж отак тиняться! Нахватались!—каже Баба про тяжке їх життя.—Бога не одуриш!

— Та пана нема!—каже Кухарька.

— А як знайде?

— Там уже, як знайде, то його треба вбить!—каже Дід. Микола змарнів з тяжкого життя, а Баба злорадо:

— Доходивсь!

— Та ні,—обороня Кухарька,—він ізжуривсь: і матір, і жінку кинув.

— Такі журяться! Не один ізжуривсь,—відмовля Баба.

— Та ні,—говорить Кухарька,—ви все на його думаєте, що він запалив. То не він! Бач: і рум'янці з лица пропали,—за сем'єю журиться.

А почувши, що бурлаки гуляли до служби в карти, а Микола грав на скрипці, Баба докірливо сказала:

— Хіба ж оце можно? Ну, хіба ж воно гарно?

— Невже?—скрикує злякавшись Кухарька, як почула, що Кавун пана бачив.

— Ой Боже!—скрикує ще хтось.

Бурлаки намислюють попобити пана і з сього приводу заводиться палка розмова:

Баба. Ну й Микола вдався! Нічого в йому нема гарного,—босяк та й годі Микола. Лучче б покоряться, то й жінки б не кидав.

Кухарька. Він же покорявсь!

— Коли вже нікуди покоряться!

Кухарька. Вони від салдатів тікали.

Баба. Хоч би в лучче ж попали!

Уляна К. Та все хоч на себе робять.

Кухарь. А вже ж на себе!

Уляна К. Вони обое (Микола та Нимидора) безталанні.

Кухарь. Молодець Микола! Панові дасть прочуханки!

Баба. А я таки Миколи не хвалю—він поганий.

Катря. А ось узнаємо який, як прочитаємо.

Баба. Та вже ж узнаємо, а я його не хвалю.

Кухарь. Звісно, непокірних ніде не люблять.

Уляна К. Хиба він того хотів? Він од панщини втік.

Баба (сердито). Не оступайтесь за його, бо він скверний! Тільки сам (на обличча) гарний, а в душі в його погано.

— Скільки горя прийняв.

Баба. Мені не жаль.

Починають бурлаки бити пана.

Баба. Гарний Микола? Бач, який проклятий!

Кухарька. Пана проклятого!

Баба. Бач, який розбояка!

Кухарька. Та то він свого пана. Я рада була б, як би сього пана і вбили,—може б він (Микола) тоді до жінки вернувсь.

— Цить! цить!—скрикує Баба на Кухарьку. Але Баба не може заткнути рота слухачам і хоча вона раз-у-раз лає бурлак, інші слухачі сміються з пана та хвалять бурлак:

— Розбойники! розбойки!—зо злістю вигукує Баба.

— А вони (пан та осавула) до людей не розбойники?—відгукує Кухарька.—Та ну те бо, Бабо, за пана не оступайтеся!

— Не скотіли робить, то й пішли!—каже Баба, а слухачі регочуться та іронізують з убитих, а Уляна К. каже:

— Жалко, що втекли!

— Жалко!—зло перекривля її Баба.

— Хоч би здох!—бажають панові.

— Оце, чи не буде шукати пан матері (Миколиної), щоб оддячить?—турбується Уляна К., а Баба:

— Олин син, та й той удався!

Бурлаки йдуть далі, кажучи, що пан тут їх не знайде.

— Знайде й там!—відмовля їм Баба.

— Ну хто його списував? Не сами ж вони писали! Хиба він (автор) слідом за їм ходив, що знає, що й рогачем підпірало?—каже Кухарь, почувши про жінку, що підпіралась од бурлак рогачем.

— За панів так і було,—каже Дід.

— Та було!—каже Кухарь.—Та як же воно все списало? І хто?

Я сказав:—„Написав Іван Левицький“.

— Та як же воно зна те все писать?—не покида свого Кухарь.

— Може шо знав, а шо й доклав,—говорить Василь К.

І далі погляди на бурлак та на Миколу не відмінялися: слухачі спочували їм, а Баба лаяла. Уляна К.

помітила, що Баба сердиться, і почала навмисне дратувати її, раз по раз кажучи:

— Бідний Микола! бідна його жінка!

А Кухарька додає: „Коли то він вернеться?“

— А хто винен? Хто посилав?—довіриливо огризається Баба.

— Неволя послала, бабо,—каже Кухарька.—Од салдатів тікав.

— А чого салдатів бояться? То б Богу-государю послужив, а то воші годує!—не вгаває Баба.

Страшні порядки на сахарнях примушують Василя К. розказати про сахарні сьогочасні, де він був, і з його слів виходить, що й тепер ті порядки не дуже кращі.

Надходить Кавунова смерть, його страшні примари.

— А що?!—каже Баба, як уявляється Кавунові огонь.

— Та що ви? Це йому ввижається!—обороня Кухарька Кавуна, бо вона зрозуміла Бабу: та хоче сказати, що се тим Кавунові ввижається, що він запалив пана, та що це його чорти в пекло тягнуть...

— Це він хворий!—каже Кухарь.

— Це він уміра, це йому все ввижається, усе життя!—доводить Кухарька.

— Увижається гарно!—відмовля Баба і починає лаяти Кавуна, а тоді й усіх, хто за його оступається. Катря дуже плаче, а Кухарь, почувши, що Кавунові уявився пан Бжозовський у пеклі, скрикує:

— Туди йому, панові, в пекло!

Кавун проклинає того, хто його бурлакою по світу пустив, а Баба навіть перед сією смертю не вдержалась:

— Ну, хто ж його пустив?—каже вона.

Сцена Кавунової смерті зробила на всіх велике вра-

жіння. Слухачі палко за Кавуна оступалися, а Баба ще дужче нападалася.

Розділ скінчився. Було пізно, а читання ще багато. Довелось кинути на другий вечір і слухачі розійшлись, але Баба й другого дня сперечалася з Дідом за Кавуна. Я далі вже не буду вертатись до тієї спірки проміж Бабою та іншими—скажу тільки, що Баба свого погляду не відмінила до краю і завжди зло раділа, як Миколі траплялось яке нещастя.

В розділі IV му описується рибальство, а здебільшого крайовиди. Слухають, але видко, що се їм не цікаво. Взагалі, як тільки почина автор описувати природу, то слухачі сумують і мовчать, а дехто й позіхає. Але починається цікавіше: поліція ганяється за Миколою. Усі бояться за Миколу і дуже заінтриговані його відносинами до Мокрини. Мокриною цікавляться, немов би знайомою дівкою з своєї слободи. Взагалі на персонажів повісти дивляться як на справжніх живих людей. Так, напр., як бурлаки піячили, то всім була велика шкода, що вони так багато грошей розкидали. Слухачам видимо не подобається, що Мокрина в'язне до жонатого Миколи, а як вона каже йому, щоб він забув за-для неї жінку, всі скрикують: „Оттакої!...“ Дехто дума, що Микола справді зазнався з Мокриною. А про те у автора про це висловлено невиразно, так що справді можна так подумати. (Див. бік. 81, Рада 1883).

У п'ятому розділі автор вертається до покинутої Нимидори, і увага жінок зараз більшає. Кухарька слухає так, що й очей не зведе. Сімпатії до Нимидори виявляються виразно і в окремих прихильних словах, що їх слухачі додають до читання, і в виразах на обличчях, і в тих

сльозах, що викликала в Уляни К. та в Кухарьки справді гарна сцена, де Нимидора посила дочку сісти у вишневому садку вишивати рушники (б. 84). Але се тільки весела цяточка на темному фоні, і знов журба обніма і Нимидору, і вкупі з нею слухачів. Уже троє плаче— Уляна К., Кухарька та Катря, і сі сльози не висихають у їх аж до кінця розділу. А як Любка починає тужити над матір'ю, то навіть Баба та Дід не видержують. Я помічаю, як Дід силкується здержувати сльози, чудно ворухить губами та морга вусами, але сльози не слухаються його, котяться по обличчю, поритому глибокими зморшками...

Се розділ, що робить найбільше вражіння. Слухачі ледві коли слово скажуть, мовчать: їх усіх захопило одно: доживання того, що буде. Останній розділ дочитуємо теж мало не без розмов: усім швидче хочеться довідатися, чим кінчається. Всі слухають, нерухомо сидячи, хіба иноді кине хто кілька прихильних або іроничних слів, навіть не дозволяють один одному говорити:

— Цить!—кричить Баба на Діда, як той хоче щось сказати.

Всі радіють щасливій зміні в бурлацькому житті—волі.

— Хоч до дочки прийде!—кажуть Баба та Кухарька про Миколу.

Баба наче трохи подобрішала до Миколи.

— Хоч би на машину сіли!—скрикує Баба далі з нетерплячки, слухаючи опис довгого Миколиного шляху додому.

Найплаксивіші зо всіх Уляна К., Кухарька та Катря знов плачуть, як Микола приходить додому.

Борня Миколина з жидом, з головою, з паном ви-

кликає симпатію у всіх, навіть у Баби, здається:

— У'пять улетить Миколі!—каже вона.

— Уже й тут Джеря!—каже Кухарька, ливуючись Миколиній енергії, з якою він поспішається до громадського діла.

— Він скрізь мотається. Молодець!—каже Баба.

— А що, бабо, який Микола?—спиталась Кухарька, як дочитано книгу.—А що?

Бабі не сподобалось це питання, їй було ніяково, що Микола, якого вона так гудила, стався при кінці симпатичним. Вона щось відмугикнулась і нічого не сказала.

Книгу гаряче хвалили. Цікаво розглядали портрет Левицького.

Ще одна увага. Слухачі знали мої погляди на сні, відьом, перелесників та инше. Тим вони нічого про це не казали, як чули читане. Але ж я, здається, не помилюсь, сказавши, що вони трохи згожувалися з тими, які казали (в книзі), що до Нимидори літає передесник. А що Баба вважала ластівку за смерть, що прилітала в такій постаті до Нимидори, то я в сьому певний—Баба навіть мугикнула щось підхоже до того.

Я навмисне зупинився так довго на повісті д. Левицького (хоча тут, як і у всіх инших випадках, я містив дуже невелику частину того, що говорено), щоб показати, як розуміють його твори та як вони подобаються і письменним і неписьменним слухачам і читачам з народу. Я кажу й читачам, бо я давав читати такі твори Левицького, як „Дві московки“, „Баба Палажка та баба Параска“, „Бурлачка“, „Кайдашева сем'я“, „Рибалка Панас Круть“, „На Кожум'яках“ та инші—і всі їх читають залюбки і розуміють добре. „Дві московки“ зви-

чайно викликають сльози, так саме, як славетні „Баби“— сміх. Народіві навіть подобаються сантіментальні рїски в „Двох Московках“. Але, здається, більш од „Двох Московок“ подобається „Кайдашева сем'я“ (до речі—писана прегарною мовою, кращою, ніж у всіх інших д. Левицького творах). Не вважаючи на велику для селянина ціну (50 коп.) мене прохано купити сю повість аж трьом, і двое з цих трьох—люде зовсім убогі.

З цією „Кайдашевою сем'єю“ навіть невеличка історія скоїлась. Ще як кума Маруся П. жила в сем'ї, то взяла в нас читати сю повість. Почала читати, аж свекруха так і пізнала там свого патрета, як свекрухи. Заходила тоді гримати на невістку:

— Ти все тільки таві книжки й береш, щоб під мене! Геть мені з хати з цією книжкою!

І почалася хатня сварка...

Я хотів був прочитати „Кайдашеву сем'ю“ своїм слухачам, але опріч Діда та Баби всі її знали, то й облишив. Не прочитав я й другої повісти д. Левицького „Бурлачки“: не зовсім зручно було старим читати, бо багато в повісті любощів. За те я її давав читати иншим, і всім вона дуже подобалась. Ось що написала мені одна молодиця про неї: „Ця книжка дуже, дуже гарна, кращої вже після сієї не треба шукати. До діла зложена ся повість, і читати дуже гарно і легко,—самі слова на ум біжать“. Ось другий погляд (теж молодиця): „Ся книжка гарна, найбільше дівчатам вона дуже підходить—дівчатам через те, що вона їх може дечого навчити. Тут з початку життя двох людей дуже однакове, неначе воно пережите однією людиною, тільки не однаково скінчилось. Василина пішла заміж, стала щасливою; а Марія спочатку вийшла заміж,

та не прийшлося пожити. Василина тут винна за те, що втопила дитину. Тільки мені здається, що як би Васи-
лини батько не пустив до того закліятого пана у найми,
то вона б не знала того горя, що вона узнала“.

Тут, коли хочете, й критика на д. Левицького. Однаковість у житті у Васи-
лини та в Марії справді є, а сього могло б і не бути. Могли б і батько з матір'ю
більше дивитися за Василюю (це й Катря зауважила)—
знали ж вони, що за цяця той пан, та й слава потім
пішла—можна було б запобігти лихові завчасу... Васи-
лину читачі вважають винною за те, що втопила дитину.
Запевне, вони сподівалися, що вона сама накине на себе
яку покуту, що після неї вони могли б цілком радіти
її щастю... Мені не доводилось читати цю повість чоло-
вікам,—тим то мабуть я й мав розмову тільки про Васи-
лину і ніхто не згадував про інші боки повісті—соціаль-
ний та економічний.

Кільки часу перед сим при Катрі читано було го-
лосно „Старосвітські батюшки та матушки“ (з „Зорі“).
Вони їй дуже сподобались, але прочитати я їх тепер не
міг: річ велика, а мої слухачі не могли по довго
сидіти. Тепер я прочитав тільки „Бабів“, „На Кожум'я-
ках“ та „Приятелів“. Що ж до інших творів Левицького,
то самій Катрі читано було „Хмари“ та „Над Чорним
морем“. Звісно, їй багато довелось там вияснити; ще
більше зосталося їй незрозумілого. Але у всякому разі—
чому народові й таких річей не читати? Чом йому не
знайомитися з життям інтелігенції? Адже не до роз'єднання
проміж народом та інтелігенцією мусить іти, а до з'єд-
нання! Щоб могли зійтися з народом, треба його перше
взнати і ми його визнаєм. Чому ж народові не визнавати

інтелігенції? Правда, в нас нема таких книжок, щоб знайомили народ з інтелігенцією, з її життям, з її ідеалами, з її діяльністю, бо повісти з інтелігентного життя, що вже маємо, народові не скрізь зрозумілі... З інших повістей з інтелігентного життя тій же таки Катрі читано Кониського „Порвані струни“—зрозуміла, а „В гостях добре, а дома ліпше“ і читати кинула—нічого не розібрала.

Але вертаюсь до д. Левицького.

Років три назад я давав „На Кожум'яках“ читати кумі Марусі, тоді, як вона ще жила в свекрухи. Вона читала, звичайно, голосно. Потім я подарував їй сю книжку. Починаючи сього разу читати, я вагавсь—що саме взяти: „Добре роби, добре й буде“ Квітчине, чи „На Кожум'яках“. І спитавсь у куми Марусі:

— Чи нічого, як що я читатиму „На Кожум'яках“,— що ви вже його читали?

— Ні,—каже,—я його не читала.

— Як не читали? Я ж вам і книжку подарував!

— Та книжка у мене є, та не згадаю, що воно.

— „На Кожум'яках?“—вихопилась Кухарька.—Се де Гострохвостий? Знаю, знаю його! Там такий!...

— Знаєте? Так щò читати? Може: „Добре роби, добре й буде?“

— Ні,—каже Кухарька,—лучче вже „На Кожум'яках“.

— А хіба ви знаєте „Добре роби?“

— Знаю.

Мені тільки треба було дивуватися, як неосвічена, неписьменна жінка могла пам'ятати річ три роки як читану, а тим часом письменна кума Маруся, що прочитала багато книжок і навіть мала сю книжку в себе—не пам'ятала її.

Зараз же з самого початку в слухачів виявився іронічний погляд на діячів у комедії та такий і до краю зоставсь. Увесь час слухачі з їх сміялися та прикладали їм усякі прикладки, напр., такі:

Єфросина каже, що в неї серце б'ється, а Уляна К.:

— Як телячий хвіст!

Або про Гострохвостого розум:

— Оце розум, що й не розбереш! і т. и.

На Горпину навіть тюкали, як вона поняла віри Гострохвостому, що він свататиме Оленку, але потім цілком обстали за Горпиною та за Оленкою, звучи Гострохвостого „дурилом“ (таким, що дурить дівчат), кажучи, що „у цьому тільки й розум його“, і таке инше.

Але оце й усе. Читання відбулося весело, сміялись багато, але на все це не дивились серйозно—книжка здавалась слухачам жартом. Що не серйозно дивилися, доводиться тим, що слухачів не обурювало ні те, як поводить ся Єфросина з батьком та з матір'ю (вони тільки сміялися з цього), ні те, що вона й Гострохвостий пхаються в пани. Останнє може тим, що тут люде й сами туди ж дивляться. Ще увага: як одна з п'яних кумів, прийшовши до Рябків, замість дверей підніма ногу в вікно, кум Петро каже:

— Мабуть вікна дуже низько, бо хиба ж на оце піднімеш?

А в тій хаті, де ми сиділи, вікна були не вищі, ніж звичайно бувають. Не до ладу виходить це задирання ноги у вікно...

У всякому ж разі „На Кожум'яках“ книжка бажана в народній бібліотеці, як бажані в їй усякі книжки, де гудять тих, хто зрікається свого народу та пхається

„в пани“. З сього погляду навіть така зовсім неталановита п'еска, як д. Козловського „Гласний“—і та має свою вагу, і та бажана. Читаючи її, сміються, але сміються з того, з чого справді варто сміятися; а що з сього сміху виходить користь, то ось ці „рецензії“ від молодиці та від парубка покажуть се: 1) „Ся книжка може дечого навчить, особливо тих людей, котрі, як що їм трапилось там хоть трохи побувать хоть у яким небудь начальстві,—хоть-би наприклад старшиною, або чим иншим,—то вони зараз вдають себе поважним чоловіком. А ся книжка навчає, щоб кожний чоловік не гордився, хто б він не був“.

2) „Дуже кумедний був Микола Лагода: навчився у своєму з'їзді,—нічого казати! Хотів був паном стати, та добрі люде не дали. Бідна ж дочка і мати: треба було вгождати йому, що він ні казав їм!“

Я спитавсь: А яка краща: „На кожум'яках“ чи „Гласний?“

Парубок відмовив:—„Та вони однакові. Мало не про одно й писано“.

З инших драматичних творів д. Левицького подobaється чимало й „Маруся Богуславка.“ *)

Що до „Бабів Параски та Палажки“, то я їх читав не один раз і не одним слухачам, і що разу слухачі не тільки реготались до несхочу, але й провозаючи той чи инший вчинок бабів своїми коментарями, завсігди доводили повну життєву правду сього твору тим, що своїх бабів рівняли до бабів д. Левицького. Книжка швидко придбала популярність, дехто навіть купив її. Випадок поміг сій популярності. Одна дівчина взяла в мене сю

---

*) Про неї та й про деякі инші твори д. Левицького—див. далі.

книжку почитати. Як верталась додому, стріла батька й сусід, що сиділи під хатою на приспі:

— Де була?

— По книжку ходила.

— А ну почитай! Яку там узяла?

Дівчина почала читати. Хто був, реготавсь. Через який час після сього читання пішла скрізь чутка, що є книжка про те, як Баба Параска (та, що тепер ходить до мене на читання) лаялася з Кухарькою, та про старого пана, що вже вмер. (У книзці д. Левицького згадується про „битливого пана“). Баба, теперішня моя слухачка, страшенно образилася; дочка того покійного пана, згадана вже Любка, теж образилася, що її батька описано. Авторами книжки називано мене та тутешню паню. Після сього Баба довго дещо мала проти мене, і не знаю, чи впевнив я її, що ці всі вигадки нісенітниця, тим, що пообіцявсь їй самій прочитати сю книжку. Я книжки то за тим, то за сим їй потім не прочитав, але з того часу ім'я Параска та Палажка зробились поміж тими, хто читає тут книжки, характеричними. З сьогочасніх моїх слухачів усі чули або сами читали сю книжку, часом по кільки разів, і я власне тільки для Баби та для Діда прочитав її. Поважна Баба так і заливалася зо сміху, але читання відбулося блідше, ніж перше, тим, що всім иншим книжка була відома. Я не буду переказувати всі уваги слухачів— дуже довго було б; скажу тільки, що слухачі тепер, як і завсідги, дуже добре зрозуміли не тільки бабу Параску— просто зубату бабу,—але й Палажку, що своє зло хова під виглядом побожності.

— Бач, яка молитва! — каже Кухарька. — А де ж та, що „овечка в реп'яхах“?

Я сказав, що сю молитву Палажка каже в „Кайдашевій сем’ї“.

— А я, бач, і забула!

З Палажчиної молитви сміялися, але ж і тут можете ви раз-у-раз почути такі напр. речі: „Царю небесному удушителю (або ушпителю)... „Хліб нас насушний даж нам грець“... „Росп’ятого ризоні“ (се б то: Расп’ятого же за ни). Не вважаючи на те, що тут народ на погляд побожний та прихильний до церковної обрядовости, не можна сказати, щоб ся побожність та прихильність робила народ моральнішим. Якось чудно стоїть се діло тут, як і в багатьох місцях по селах. Народ релігійний, але релігію бачить тільки в тому, щоб ходити до церкви, не робити в свято (хоча шинки в свято повні), молитися та... дівчатам не чесатися в п’ятницю, а молодцям у п’ятницю та в неділю; що ж до моральности, то вона стоїть якось зовсім окремо; Євангелію по селах не знають, хоча деякі письмаки й читають, але ж ні церковної, ні московської мови не розуміють.

Инших повістей д. Левицького в мене тоді не було. Я дуже шкодував, що не міг прочитати з моїми читачами „Причепу“—певна річ ся повість їм сподобалась би.

Досі я не говорив про одного з найвидатніших наших беллетристів — Панаса Мирного. Та на жаль у нашій сільській бібліотеці з його повістей були тільки: „Лихий попутав“, „П’яниця“, „Як ведеться, там і живеться“ та „Повія“. „Хиба ревуть воли, як ясла повні“, були тоді ще річчу забороненою і такою, яку було дуже трудно добути.

„Повію“, яко речі невизначеної, ми нікому не читали, але ту частку її, що надрукована була в альманасі „Рада“, залюбки читала Катря П. Вона ж та ще Маруся П. читали й „Лихий попутав“ та „П'яниця“—щоб дуже їм сподобалося це, то не скажу. „Лихий попутав“ і я прочитав кільком дорослим слухачам — читання було зовсім бліде.

Дуже гарно написану річ „Як ведеться, так і живеться“ теж я прочитав був раз двом слухачам, — вони зацікавилися, але потім були дуже незадоволені, що оповідання уривається і більше вже нема.

Не кажучи нічого про „Повію“, бо нема ще їй кінця, я завважу, що з усіх писаннів д. Мирного запевне найбільше читатиметься на селі „Хиба ревуть воли, як ясла повні?“ Проста народня мова, зрозумілий селянинові виклад, широка й правдиво написана картина народнього життя, в якій зачеплено найближчі і найпекучіші народові справи, — все це, вкупі з великою силою малювання, мусить придбати сій повісті багато читачів на селі.

V.

Г. Квітка-Основ'яненко.

З Квітчаных творів його „Марусю“ я прочитав незабаром після „Миколи Джорі“. На читанні не було, на жаль, ні Кухаря, ні Кухарьки, але прийшли кум Юхим з жінкою і ще привів свого брата-парубка. Він сліпий і тільки ан одно око може бачити, та й то трохи, якось скося зазираючи; але не вважаючи на се, вивчився він самотужки читати і хоча й не може сам багато читати, але слуха як читають, залюбки. Катря привела ще й свою матір. Я прочитав заголовок.

— Маруся? — перепитався кум Юхим. — А, ні, то „Катерину“ нам читали. І нащо він її писав? — негарна книжка!

Я зрозумів кума, бо мені не вперше і не тут тільки доводиться чути від старих людей такі погляди на Шевченкову „Катерину“. Старим людям вона не подобається: в їй про саме вихання, та ще й не про звичайне, законне. Сором і читати старим людям таке. Старі люде звичайно дають „Катерину“ (книжку), парубки читають охоче її, але сміються здебільшого, а дівчата та молодіці плачуть над нею гірко, перечитуючи по кільки разів.

Старим людям я „Катерини“ не читатиму, бо сором мені. І сором трохи буває читати про всяке кохання. Катря одного разу прохала мене читати що-небудь без кохання. „А то,—каже, сором при матері слухати“.—А самій не сором?—питаюся. Каже: „Ні!“

Але вертаюся до „Марусі“. Початку морально-навчального змісту ніхто не зрозумів, здається. (Катря казала потім, що нічого не зрозуміла). Але не вважаючи на се, Баба Б., чуючи, що читається щось про „боже-ственне“, сказала:

— Оце мені книжка гарна.

Наума Дрота та його резонування на тему „не збирайте собі скарбів на землі“ всі похвалили—теж мабуть тим, що „боже-ственне“. Але Маруся видимо зараз же всім сподобалася. Про неї казали:

— Воно ж бачить, як старі, то й собі.

— Які батько й мати, такі й діти; а в поганих батьків, то й діти такі, що тільки за вітром пусті.

— Ото Маруся, так Маруся! Тепер уже таких нема!—каже кум Юхим.

— І старому й малому скоряється!

— Хазайка!

— А тепер аби сказано, так і побіжить!—говорять з приводу того, що Маруся не ходить на вулицю.—Тепер і не вечерявши біжать.—Кине печене й варене!—І питатися не буде!

Маруся, маючи трохи пуританські погляди, намагається відучити дівчат од вечерниць. Старі її хвалять за це, молоді мовчать. Справді: тут усі парубки перебували на шахтах, а се значить, що вони принесли багато безморальности на свої вечерниці та вулиці.

Надходить весілля, що на йому стріваються Маруся та Василь. Детальний опис весілля подобається слухачам:

— Оце й писано до діла!—говорить кум Юхим з поводу Денисових танців.

Сміються з прізвищів: Макотрусівна, Кубраківна. Взагалі слухачі й читачі з народу часто сміються з невідомих їм прізвищ. Та таки й деякі наші письменники, чи то задля того, щоб було якомога більше „по народньому“, чи задля чого иншого, ідучи за Гоголем, що повидрав своїх Голоцупенків та Козолупів,—добірають часом такі прізвища своїм героям, що з їх можна тільки реготатися,—от як хоч би й з Макотрусівни.

Що ж до Василя та до Марусі, то на всю історію їх кохання з самого початку й далі всі, і старі й молоді, поглядають прихильним оком, радіючи і якимось добродушно-вибачливо—так, як би добрий батько дивився на доччину дівування або на синове парубкування. Вони дуже зацікавлюються всіми непорозуміннями, які повстають проміж Василем та Марусею з того, що вони „одне одного соромляться“, як кажуть слухачі, і цілком розуміють душевну чистість їх обох.

— Значить дівчиця від других особна була!—каже кум Юхим, виясняючи, через віщо Василь не міг зачепити Марусі, зацінавши передніше инших дівчат.

Далі, як приходить Маруся додому, то мати каже про Марусю, що їй мабуть з очей, а кум Юхим сміючись виясня:

— Еге, з Василевих.

З того, що баби хвору злизують, сміються і в спірці Наумовій з Настею стають при Наумовому боці, але скільки щиро—то вже хто й зна. Взагалі, на підставі

фактів, що з їми стрівався не раз і не тут тільки, мушу зауважити, що той, хто читатиме народові книжки, часто й густо може помітити, що в питаннях про всякі забобони (відьми, домовики та ин.) селяне дуже легко згожуються з книжкою в тому, що це все брехня, але робити на підставі сього які виводи, мені здається, ледві чи можливо: раз-у-раз доводиться бачити, що раціоналіст на читанні або в розмові з інтелігентом—на селі в палким прихильником усякої забобонности, марновірства. Мужик зна, що „пана“ не впевниш в тому, що відьми есть, і не сперечається з їм (буває, звісно, й инакше), а собі своє дума, не виявляючи того.

— І мучиться ж бідне!—жаліє Марусю кума Маруся П. з приводу безсонної Марусиної ночі і потім почина говорити про те, як погано роблять батьки та матері, що віддають дочок силою заміж. — А як же ж то батьки і б'ють та віддають за нелюбого, а тут он серце саме обібрало, та мучиться бідна,—а як же ж то воно жить за нелюбим!

Перед тим, як Маруся з Оленою йдуть на місто, автор описує ранок—сього, здається, ніхто не розібрав. Кум Юхим думав, що це сама Маруся про пташок міркує. Далі слухачі знов нетерпляче дожидають, поки таки нарешті Василь та Маруся договоряться, увесь час прихильно підсміюючися з їх, а наприкінці навіть підгонять, щоб швидче кінчали. Навіть побожна баба Б., що не любить слухати про любові, боїться, що Маруся та Василь не добалакаються як треба до краю поки Олена прийде.

— І будуть панькатися казна поки!—каже вона.

— То ж то, людочки, як Бог дасть,—каже кума Маруся П., як Маруся та Василь говорять про те, чи ка-

зати батькові, чи ні.—Бо зна відки людина, а рідніша од матері стане!

Всі слухачі веселі, всі добродушно, прихильно шуткують з обох молодят, часом сміються, а слухають надзвичайно уважно, а надто тітка Пріська, Катрина мати—аж очі їй сяють; але кумова Юхимова жінка... спить!.. і се вже не вперше!.. Тільки Маруся П. сміється менш од інших і каже:

— Нам смішки, а їй то яє!

— Нащо те здалось?—сміється баба Б., що Василь не спитався, чия Маруся,—аби любив!—додає вона і тим, сама того не знаючи, правдиво малює психологію першого молодого кохання...

Слухачі догадуються, що се Наум обломивсь і стрівся з Василем *). Баба Б. сподівається, що може Бог зведе Василя з Марусею:

— Вони (Василь та Маруся) все по божественному робили,—каже вона,—то може Господь і дасть їм, що Василь прийде до Марусиною батька, бо й поклони била, і Бога просила.

Нема нащо записувати тут дуже багато прихильних, насмішкувато-добродушних уваг, що їми слухачі провожали кожну подію в Марусиному та Василевому, поки веселому, повному надій, житті; воно доводить їх нарешті до детально описаного у Квітки сватання. Слухачі помічають різницю між цим старим харківським сватанням і своїм, і те, що описано у книзі, подобається їм дуже. Кум Юхим, почувши, що старости стукають у двері, а не пруться просто до хати,—каже:

---

*) Див. бік 63-й харківського земського видання 1887 р.

— А в нас собаку вдарить по морді та й улізе в хату.

Хвалять цей та інші звичаї, а кум Юхим, що завсігди нагадує про Запорожжя і жалкує за ним, має звичай усе, що почує гарного, виводити з Запорожжя,—тим, не розбіраючи де це саме діялось,—каже:

— Воно по Запорожчині все так. Тут його ніхто так і не чув, хиба у книжці прочита.

Всі сподіваються, що Наум оддасть дочку, але як почули инше, то дивуються і Баба Б. скрикує:

— Це, Боже сохрани! А я вже рада була, що оддадуть.

— Погано як книжку уперед знаєш,—каже Маруся П.— як знаєш, що станеться далі, то наче ще важче слухати.

— Наровиться мені книжка ця,—авторітетно відмовля їй баба Б.—Хороша! Мені страшно тільки, що не оддадуть.

— Вам страшно, а як же Марусі?

— Де вже їй не страшно, коли он плаче!

— Гарна книжка!—ще хвалить Баба Б.—Це моя.

— І хто й зна й яка гарна!—додає кума Маруся П., а за нею й Уляна К.

Вони обидві читали і мають „Марусю“.

Затаївши духа, всі дожидають, чим скінчиться сватання, пригнічені важкою сценою, як Василь, Маруся та старости прохали батька. Але Наум не згодивсь. Баба Б. страшенно розсердилась на Наума.

— Пху! скажений!—скрикнула вона, аж підскочила і почала на його гримати.

— І хліб оддав?—зло питає баба Б. у той час, як усі

жалують та бідкаються за Марусею, а кум Юхим каже:

— От біда з Наумом!

— Йому й самому не мед!—говорить кума Маруся П., що знає книжку.

А баба Б. все лає Наума. Але ж трохи згодом Наум починає навчати дочку*). Щире поривання бабине потроху скоряється повсякчасній її прихильності до всяких „божественних“ розмов та наук. Баба зараз м'якшає до Наума й каже:

— Бач,—значить він по християнському.—Я його лаяла, а він по закону.

І всі починають хвалити Наума, а кум Юхим додає:

— На те він батько.

Дуже зацікавлені дожидають Наумового вияснення і діждавшись його, скрикують:

— У салдати! Бач, що! От ти біда—нема діла! Жалко!

Баба Б. Йому (Наумові) й жаль, він би його й хотів, та ба!

Маруся П. А тоді ж двадцять п'ять год треба було служити!

Кум Юхим. От Наум, значить, молодець. То його дурно лаяли, а воно так і приходиться, що не можна.

— Де ж йому (Василеві) тепер дітсья?

— Та ще й проти зими!—бовкнула Є—ха, прокинувшись і почувши тільки останні бабини слова. Молодші слухачі починають стиха сміятися. Але сміх незабаром переходить у плач, як Василь та Маруся прощаються. Опріч Є—хи та баби Б., вся жінота плаче.

Догадуються, що Василь пішов заробляти гроші на

---

*) Боки 71—72 харківського видання.

„найомщика“ і журяться про самотну Марусю, і на погляд холодний і завсігди трошки насмішкуватий кум Юхим каже з щирим спочуттям про Марусю:

— Як горлиця!

Як же Наум побачив Василя на Великдень, у всіх починає відживати надія, всі слухають уважно, що далі буде. Обід, розговини здаються Василеві з Марусею дуже довгими, бо їм хочеться поговорити,—довгими вони здаються й моїм слухачам.

— От, хоч би чобалакать попереду!

— Им (Василеві та Марусі) уже мабуть і паски не хочеться.

— Та хай розговіються,—говорить Катря,—а то може горе яке, то потім і їсти не схочеться.

Всім одразу полегшало, як Наум згодився віддати Марусю.

— Слава тобі, Господи!

— Оце в мене трохи одійшло,—каже баба Б.

Знов описується сватання і слухачам опис подобається.

— Як усе доладу!

— І кат його зна, як він (автор) гарно склада!

Говорять про те, що там, де жила Маруся, ще держаться звичаї, хвалять старостів і батька, що гарно проказують, кум Юхим навіть говорить, що як би взяти книжку та вивчити оці законні речі, щоб казати, як доведеться самому старостувати. Баба Б. все прихвалює книжку.

Хтось каже, що може сьогодні не дочитаємо, а там будні, а баба Б. відмовля, що таку книжку не жалко слухати і в буддень.

Після Марусиної з Василем розлуки, що над нею Катря, її мати та Уляна К. поплакали, починається сумна частина книжки. Слухають її за малим не мовчки, тиша панує в хаті, хіба дехто тільки пошепки промовить яке уривкове слово, виявляючи свій жаль або страх перед тим нещастям, що наближалось.

— Мабуть не доведеться їй, сердешній, жити,—каже баба Б., як Маруся занедужала.

— От вона казала, що гляди—тут (на кладовищі) побачимось!—каже кум Юхим.

Далі і аж до краю не чуть уваг. Тільки видко було, як слухачі турботно дожидали, чи не зробить Бог чуда, чи не одужає Маруся. Але чудо не зробилось, і всім видно, що Маруся вже вмирає. Опріч Є—хи, що спить, сівши в кутку, всі тихо плачуть, хіба тільки Катря вихопиться з цієї тиші голосним риданням і знов його задавить. Тут уже нема розмов, та й не може бути за слізьми, що вони й мене примушували скільки разів зупинятися з читанням. Навіть, як несподівано з'являється Василь, ніхто й слова не промовив, не здивувався. Видко було, що сльози, що їми плакали слухачі, були сльози гіркі, тяжкі, пекучі...

Але дивне диво склалося тут—і я мушу в йому признатися. Ще давно, скільки років назад читаючи „Марусю“ сам, я обурювався на Квітку за сантіменталізм, що їм пронято все оповідання, та за Наумове резонування, що здавалось мені воно робленим, штучним. І до сього дня в мене була така думка, що над „Марусею“ не можна не плакати (я й тоді плакав), але що сантіменталізму та резонування через лад багато. От же тепер, читаючи твір сей простим людям, я побачив, що вони не помічають сантіменталізму. Те, що мені здається сантіментальним,

чого не бува в житті, те вони вважають за примети ідеалу, і се робить їм намальований образ ще кращим, ще ріднішим і ближчим до серця. І я сам несамохіть, на помічаючи того, проймаюся цими почуваннями і, вкупі з моїми слухачами, вже не помічаю ніякого сантіменталізму—перед мене тільки ідеально-чиста постать дівоча, така ідеальна і така чиста, що починаєш розуміти народню віру в те, що Бог кличе до себе і не зоставля довго на землі такі чисті душі. Але ж, не вважаючи на всю високість тієї постаті, вона не здається неможливою, робленою. Може Маруся й не жила на світі, але вона живе тепер, у серці в моїх слухачів, і в моему серці...

І дивне знов диво. Я не помічаю резонування Наумового. Мене, як і моїх слухачів, заспокоюють доводи, що так, як зробилось,—краще. Я не можу вірити в це так, як вірять Наум або мої слухачі, але тепер я не відрізняюсь од їх, я почуваю так, як і вони—я це бачу по їх обличчах—і мене заспокоюють ці тихі речі розумні, високо-моральні. І наші сльози, сльози тих людей, що в невеличкій душній хаті плачуть, не втихаючи, аж до кінця повісти, вже не такі пекучі. Мов знов якась надія воскресла, мов знову щось кличе до життя. Ще сум не минув, але це сум тихий, що до його вже мішається неначе якесь відрадісне почування. Воно є і в мене, і в слухачів, бо я бачу, як їх позаплакувані очі блищать тим почуванням. Відкіля воно? Не знаю, але мабуть се радість, що побачила людина на кільки годин на свої духові очі те, що давно жило в душі, чого давно шукав і не знаходив у житті,—побачила ідеал...

Книжку дочитано... Не чуть було ніякого банального хваління, тільки за останнім словом кум Юхим озвався:

— Умер Василь! Царство йому небесне!

І він перехрестився побожно. І це мені було останнім доводом того, як дуже впливала повість на слухачів; за той час, поки читали, вони стались рідними тим, про кого читано, вони полюбили їх, і останнє слово, яким вони пом'янули їх, було те слово, що їм наш народ поминає людину, з якою він жив, яку бачив, любив і якої тепер нема:

— Царство йому небесне!

Так кажуть тільки про справжніх людей, а не про персонажів з повісти. І чи міг би автор, як би він був живий, вимагати собі більшої заплати? та чи й є більша?

І згадалось мені, читаючи про похорон Марусин, як колись один український письменник казав, що Квітчини повісти мають тепер вагу тільки „какъ слабые матеріали для изученія народнаго быта“ *). І мені схотілося, щоб той письменник прийшов до нас у хату і побачив наші позаплакувані очі, почув і сам те високе почування, що його не вимовиш словами, що про його ніхто з нас не казав, але що панувало в цій хаті...

Ні, не „слабые матеріали“ „Маруся“, а великої ціни твір. Нехай у йому і стиль кострубатий, і сантіменталізм, як на спокійного читача є, і плану не скрізь додержано, концепція шкутильгає,—але ся книга піднімає вгору наш дух—то що нам до тих вад? Квітка вже не написав нічого, що можна було б поставити поруч з „Ма-

---

*) „Повѣсти его (Квитки) замѣчательны не въ художественномъ отношеніи, а болѣе какъ слабые матеріали для изученія народнаго быта“. Шейковскій, Опытъ южно-русскаго словаря“, К., 1861, Вып. I, предисл., XXIII.

руссю“, але й „Марусі“ досить, щоб зробити його ймення невмірущим у народі.

І я думав собі: скільки є на світі високо-артистичних творів, що читаєш їх, упиваєшся їми та й ще хочеться. І така в їх краса, що мов бачиш її перед себе. Але я не буду їх читати в цій хаті. Розмірено, розлічено в їх усе, і нема в їх помилки, і життя в їх видно правдиве, і артистично вироблено всю штуку—твори високої вартости,—а читати я їх тут не буду. Се твори тільки для мене та для таких, як я, для так званої інтелігенції, а мої слухачі їх не зрозуміють. А от „Марусю“ зрозуміли ми всі і всі поплакали над нею. Що ж дорожче людям повинно бути—чи ті твори, що їх можуть розуміти сотні, чи ті, що їх, як „Марусю“, розуміють мільйони?

Нехай то й діаманти осяйні, а ся повість—непишне намисто на дівочій шиї, але воно мені, панові, таке саме гарне, як і мужикові, і я почуваю, читаючи сю книгу, що я тільки дрібна частина з багатомільйонного народу, а не панська істота, або відірваний від ґрунту, без підвалин, без змоги нащо зіпертися, затурканий, збитий з пантелику „інтелігент“. Я почуваю, що тільки тоді може бути добре на землі, як не стане „мужика“ та „пана“, чи „інтелігенції“ та „простолюду“, а буде один суцільний культурний український народ. Тим то й дорога мені „Маруся“, що як читаєш її, то справді зникають і „мужик“ і „пан“, а є тільки люде.

Та й ще не все. Читаючи про кохання старим людям, звичайно соромишся (див. вище про „Катерину“). Але тут не сором було читати, не сором було старим слухати про кохання Марусине та Василеве—таке все

було чисте й гарне. І ось через віщо „Марусю“ можна дати і дівчині, й парубкові, і дідові—і всі її читатимуть, бо се книжка для всіх. Таких книжок не багато.

Мені не доводилося більше нічого Квітчиного читати селянам, опріче хіба „Підбрехача“ та „Салдацького патрета“—з обох слухачі чимало сміялись. За те інші Квітчини твори читали письменні селяне сами і, як що не помиляюся, то найбільше подобаються їм „Козирь-дівка“, „Перекотиполе“ та „Божі діти“.

У „Козирь-дівці“ подобається сама героїня і дуже зацікавлює сюжет; у „Божих дітях“ бідкаються над долею сиріт. „Божих дітей“ люблять слухати побожні батьки. Але в їх є чимало дечого антиморального, бо автор спочуваючи дивиться на пхання в пани та на мілітаризм, у книзі багато офіційального „патріотизму“ й побожности нижчого розбору, і я не любив давати сієї книжки своїм читачам: досить і так пхаються в пани наші селяне та величаються наші салдати, і нема чого похвалити се ще й у книжках.

За те „Перекотиполе“ подобається найдужче зо всіх Квітчиних річей (після Марусі, звісно). Катря колись прочитала це оповідання в своїй сем'ї (на читання поприходили ще й сусіди), і вражіння було велике, всім книжка дуже сподобалась і всі казали, що вона навчаюча. Мене тільки лякає трохи одно: наш народ таки прихильний до містицизму і нахильний вияснити надприродним способом і найпростіші речі, а такі книжки, як „Перекотиполе“ навдаку чи відхилятимуть його від сього.

Ще дужче це можемо сказати про такі речі, як „Мертвецький великдень“, „Ог тобі й скарб“, „Конопська відьма“. Скільки я міг помітити, мої читачі не

розуміють, що се таке. Казка—так і не казка, бо дуже реальна обстановка вся: правда швидче, ніж казка. Навіть досить розвигі читачі мої, що сто разів запевне чули в школі про те, що відьом нема, на моє питання:

— Казка чи правда „Конотопська відьма?“—відмовляють, що не знають. А що до неписьменного селянина, якому прочитають таку книжку, то він запевне пойме всьому цьому віри. Та й як же не думати, що „Конотопська відьма“ — правда, коли у нас, улітку саме того року, як були читання, під час посухи, чоловіки казали, що як би найти ту прокляту, що сховала хмари, та скупати, то був би дощ. На мій погляд такі книжки можуть бути шкодливі в нашому селі доти, поки віра в відьом, чарівників, чортів та ин. панує над мужичим розумом.

А що вона панує, то се певне і се ви побачите і на читанні книжок. Так, напр., я давав читати декому „Закляту криницю“ Хоми Бруга. В їй молодий учитель Степан дурить старого вчителя Онуфрія „магією“, в яку Онуфрій вірить. Що Степан дурить, а сам ні трохи не йме віри в магію, то се виразно видко з книжечки. Але й найрозвигіші з моїх читачів (що читають і розуміють Левицького, Шевченка, Квітку, Куліша, Кропивницького і багато инш.) ні трохи не розібрали сього і всі певні були, прочитавши книжку, що Степан не дурив, а справді знав „магію“. Тільки один кумів Юхимів син Яків, що так любить Шевченка, сказав:

— Ну, а той Степан мабуть брехав, що як вивчишся тієї магії, так можно такі чудеса робить? Вони мабуть усі троє зібралися, що нічогісінько не знають, а десь почули про магію, балакають та й товчуть—магія та магія.

Ще один приклад. Є казка З. Т. „Верба і зірка“ *). В їй чимало містичного елемента, що має там місце просто як поетична окраса. Напр., так. Діти, прийшовши з чужої землі, знаходять своїх батька та матір і, стоячи на могилі в померших брата та сестри, говорять про те, що з їми було б, як би вони сами вмерли. Мати каже: „А вже ж були б ви тоді янголи божі на небі“.—А, тепер я знаю,—каже дівчина,—що то янголи нам шлях сюди показували і то були наші братик і сестричка“ і т. и. (б. 23). Ся казка дуже подобається і дітям, і старим. Мені доводилось чути, як переказують її хлопці років 10—14. Увесь містицизм зникає і, напр., наведене вище місце виходить просто так у писаному переказі в одного хлопця: „Вони (хлопець та дівчинка) пішли до верби (де могила) і кажуть: Отак як би ми померли, (а вони були б живі),— вони стояли б і балакали про нас“. І тільки. Але ж зовсім не те з дорослими. Тітці Прісці, Катриній матері, дуже сподобалась ся книжечка (Катря дома читала), і вона її переказує, але ж як! Містицизм—поетична окраса в її устах побільшується втрое, стає справжніми чудесами, і вона вже просто каже, що справді янголи вели дітей, і таке инше!

З инших Квітчиних творів найбільше подобається і найкраще розуміють „Купований розум“. Його розуміють і малі, і часом гарно переказують, хоча їм не зовсім виразна ідея; але ідею розуміють старі. А про те ми

---

*) Видана р. 1890-го. Се властиво казка Захарії Топеліуса (Берега й зірка), та тільки що тоді не можна було видавати перекладів, то я, перекладаючи, мусив зукраїнити трохи обставини і пустити її як оригінальний твір якогось З. Т.

маємо один погляд на „Купований розум“ такий, що різнить з поглядами в інших читачів. От що написала про це оповідання кума Маруся П.:

„Забавна книжка, та не здорово подобається. Справді вже тут Харька становлять здоровим дурнем,—наче вже як мужики, так усе й дурні—невже ж таки чоловік учився пошти десяток років і такий дурень—не йму віри я сьому, і навіть жаль Харька, що так справді про його пишуть,—хоть може і не про його, а все ж про наших братчиків. Нехай невчений, а то ж таки скрізь їздив,—не проміж дурнями ж він жив, що такої дурности навчився. Шкда!“

Кума Маруся П. дуже шанує науку,—тим вона так тут і оступається за неї. Вона може не зовсім як треба зрозуміла авторову мету, але чи винна вона в сьому? Мені здається, що Квітка справді через лад уже переборщив, малюючи і батькови, і синови дураці, і з людей поробив карикатури—не дивно, що читач з народу, не звиклий до сього, не погодився з їми.

З вищих Квітчиних річей „Сердешна Оксана“ подобається більше дівчатам, а „Добре роби, добре й буде“—чоловікам. Катря прочитала чоловікам і жінкам „Добре роби, добре й буде“ після „Перекотиполе“, і воно жінкам зовсім не сподобалось, а чоловікам менше, ніж „Перекотиполе“.

Переробок народніх анекдотів—„Пархімове снідання“ та „На пущання—як зав'язано“ я якось не давав нікому читати, а в збірці Квітчиних повістей хоч сі дві речі й були, та про їх ніхто з читачів щось ніколи нічого не казав—мабуть великою інтересу до їх не було. Не траплялося чути що говорять сільські читачі й про „Щиру любов“, а цікаво було б почути що вони скажуть про

цю фальшиву й сентиментальну вигадку. „Листи до любовних земляків“ мають тепер вагу тільки для історика літератури, і я моїм читачач ніколи їх не давав*).

На підставі того, що я бачив і чув,—можу сказати, що Квітчини твори, так саме, як і твори Левицького, подобаються моїм слухачам та читачам взагалі дужче, ніж твори інших українських авторів. Минаючи все инше, їх приваблює в цих творах ще й те як викладається річ. Скільки я міг помітити, моїм читачам подобається спосіб оповідання *ab ovo*; всяка оповідь повинна починатися з того, щоб сказати де, коли й які герої жили і потім уже, щоб у хронологічному порядку оповіда о було все те, що а тими героями зробилося. Це видко й з народніх творів, з казок, напр. Та не один раз доводилось і мені помічати се. Наведу хоч один приклад.

Колись я переробив для своїх школярів оповідання з французького життя, пересадивши чужий сюжет на

*) Ще одна увага. Квітчина мова, хоч і яка гарна, все ж має дві вади: харківські провінціялізми в вимові та москалізми в лексичі. І те й те утрудня читання (я се добре бачу на тих, кому доводилося давати тут Квітчини твори) і зовсім не робить її кращою. Мені здається, що не согрішимо ми перед Квіткою, як що всі такі форми, як *кае*, *пришедиши* та москалізми у народньому виданні знищимо, поставивши на їх місце що треба. Се не буде наруга з авторського права, бо сі речі утрудняють книзі придбати популярність, зробитись дорогим родичем у кожній мужичій хаті. Ледві чи й мав би сам Квітка що проти цього, як би був живий. Хай будуть академічні видання з таким навіть детальним досліджуванням тексту, як то зробив був Ол. Потєбня у „Салдацькому патреті“ (першого видання), де показано всі одміни в тексті по всіх виданнях,—а се не буде академічним виданням, а народнім, а що належать усьому народові, то і в мові мусить лідкинути все вузько-провінціяльне та позбутись помилок...

український ґрунт, бо инакше цензура тоді не дозволила б друкувати—як переклад. Звалося те оповідання „Вовче лихо“. В йому розказує вчитель, як він поїхав у земську управу по гроші і там стрівся з дідом на прізвище „Вовче лихо“; зацікавившись таким прізвищем, познайомився з дідом і трохи згодом дід розказує вчителеві свій життєпис, з якого той довідався через віщо дід почав бити вовків і придбав таким побитом своє прізвище; після цього вчитель уже оповіда, що сталося далі з тим дідом.

Але народ не полюбля таких початків з середини, і ось один з моїх читачів, хлопець років 15, так переказує оповідання: „Один чоловік жив у лісі і в його не було дітей,—одна тільки дівчинка. Раз вона гралась на дворі, а вовк прийшов та перекусив їй горло та й став нести. Дід почув, що щось кричить,—коли дивиться, коли несе вовк дівчинку. Він кинувсь і одбив та так розсердився, що й кинув хліборобствувати та почав вовків бити: казав: „доти буду (бити), аж поки вб'ю того вовка, що загряз дочку, або хто небудь уб'є, тоді кину бити“. Раз він углядив того вовка і побіг за ним. Ждали-ждали—нема; пішли шукать,—коли він лежить неживий,—а коло його вовк лежить“. Як бачите, хлопець розложив увесь матеріял у порядку хронологичному і зовсім одкинув штучну форму оповідання з учительових уст. Вийшла така форма оповідання, як і в народніх казках.

От такої то форми, улюбленішої в народі, тримаються й Квітка з Левицьким, і це не тільки запомага читачеві з народу розуміти їх, а й подобається йому. І навпаки, скільки я міг помітити, моїм слухачам не подобаються оповідання коротенькі, ескізні. Це, між иншим, позначилось і на читанні творів Марка Вовчка.

Таким робом слухачі мої поперед усього вимагають од книжки епічної докладности, і книжка з літературного боку стілько їх задовольняє, скільки вона досягає такого типу. Але опріч вимог літературних, є в моїх слухачів та читачів ще й вимоги *моральні* від книжки. Але тут я мушу трошки збочити.

Скільки разів чув я від своїх читачів такі, напр., питання: „А що, Богдан Хмельницький — коли він був: тоді, як і Тарас Бульба?“—або: „От у вас багато патретів, — чи нема у вас Марусиного (з Квітчиної повісти) патрета?“ Спершу такі питання мене дивували, а потім я зрозумів, у чому тут річ. Ви пам'ятаєте, як кум Юхим казав про Устю з „Інститутки“ М. Вовчкової:

— Сібірна й Устя—усе дозна. Це ж вона й розкажує. Пан би не здумав писать, а це все Устя розкажує.

Або як Кухарь про повість „Микола Джеря“ казав:

— Ну, хто його списував? Не сами ж вони писали! Хиба він (автор) слідом за ім ходив, що знає, що й рогачем подпірало?

Вся річ у тому, що мої читачі та слухачі ніяк не розуміють, що можуть персонажі з творів існувати тільки в творчій уяві, а вважають, що це були справжні люди і що повісти та оповідання не є тільки плодом творчої фантазії, але є життєписами людей, що справді жили на світі, і з сього погляду життєпис Б. Хмельницького повість про Тараса Бульбу речі у їх цілком однакові.

Через такий оригінальний погляд на книжку мої читачі та слухачі люблять читати або слухати книжки, де оповідано про гарних людей, і не люблять або менше люблять ті книжки, де описано людей поганих.

Воно й зрозуміло. Коли персонаж із повісти стає

моєму читачеві за справжню живу людину, то він і поводитись з їм, як з справжньою живою людиною. А в справжньому живому житті більш бажано бачити людей гарних, ніж інших. Ось через віщо й мої читачі далеко більше люблять читати книжки про гарних людей. Як у житті шукає людина гарних людей, щоб здобути від їх і собі чогось гарного, так і в книжці мої читачі шукають гарних прикладів, шукають моральної науки.

Коли мої читачі так серйозно дивляться на книжку, то вона матиме для їх з боку морального більше значіння, ніж для читача-інтелігента. Читач інтелігент прочитає та й кине казку про „Череп'яні гроші“, що переробив д. Устенко-Гармаш, а читач мій її прочитає або другого попрохає прочитати і почне міркувати над тим, чи гарно батько зробив, що синів одурив, осудить батька, що він звелів себе поховати пишно і тим примусив синів ускочити в великі трати, але ж незмірно більш осудить синів і стане цілком на батьковому боці і почне казати, що „отакі книжки треба давати дітям читати“, і потім почне й купувати цю книжку. (Я оповідаю те, що справді було).

А коли се так, то на всякого письменника, що схотів би писати для моїх читачів та слухачів, накладаються такими поглядами на книжку дуже серйозні обов'язки. Він повинен, пишучи книжку, що читатимуть мої слухачі, раз-по-раз дивитися за тим, щоб не сказати чого такого, що воно, зоставшись незрозумілим, або недобре зрозумілим, могло б дати моєму читачеві погану моральну науку. Приклад такого знаходимо, згадавши про те, як мої слухачі зрозуміли „Про злодія в селі Гаківниці“.

З цього, звісно, не виходить, що негативних типів

у писаннях для моїх читачів не повинно бути. Вони можуть і мусять бути, коли вони і в житті є, та тільки треба змалювати їх так, щоб мій читач одразу зрозумів, що це тип негативний і що його тут поставлено тільки на те, щоб показати, як не треба робити.

Може бути, що таке вимагання примусить автора часом дещо підкреслювати там, де він цього не мав би потреби робити, пишучи для читача з більше викоханим літературним смаком; та все ж це ще не значить, що йому, авторові, доведеться ліпити на персонажі карточки з написами: „се злочинець, а це доброчинець“, бо й з казаного тут уже видно, що мої читачі розуміють, що інститутка тип негативний, а Микола Джеря, не вважаючи на всі свої вади, належить до типів позитивних. Річ виходить не в етикетках, а в художності, з'єднаній з виразно виявленим авторовим світоглядом.

VI.

Олекса Стороженко.

З Стороженкових писаннів читав я своїм слухачам „Голку“. Слухачі не зрозуміли, що се річ історична, коротенької передмовки про магнатів теж не зрозуміли,—думали, що просто про панів та кріпаків. Мова тут не зовсім легенька за для моїх слухачів: багато старих або невідомих тут слів (магнат, майонтек, шляхтич, морг, фольварочок, парк та инш.) Але потім, як уже пішло саме оповідання, то сміялися чимало, але великого вражіння читане не зробило—слухали, як цікавий анекдот. Кум Петро II. пригадав зо збірки анекдотів «Веселий оповідач» инше оповідання про Потоцького та й розказав його. Трохи збивало моїх читачів у сьому оповіданні слово «гетьман», що їм усюди зветься Потоцький: про гетьманів вони знали—з наших розмов або з книжок—тільки про українських.

Один розумний хлопець, що чув, читав і знав про українську старовину, теж зупинився над сим і запитався:

— Що то був за Потоцький? Чи він був з козаків, чи шо воно було за птиця, шо воно там згадує за магнатів і гетьманом зветься?

Інших Стороженкових річей я сим моїм слухачам не читав, але читав, траплялося, іншим і давав самим читати. Одначе треба сказати, що Стороженко не був у нас популярний.

Найбільший його твір, «Марко Проклятий,—се дуже несмачна мішанина фантастичного з реальним, і читачі з народу часом не знають, де та межа, що відділяє це від того; про грубі переборщування в характеристиці поляків (у неприхильний бік) та запорожців (у прихильний) і т. и. вже не кажу. Не дуже ухвалили в нас цю книгу, хоча такі читачі, як Петро К., колишній мій учень, що спеціально цікавилися українською історією, читали її з інтересом.

Тая ж мішанина історичного елемента з фантастичним є в Стороженка і в інших оповіданнях. От, напр., гарненьке оповідання «Дорош» *). Його з інтересом (хоч і не з великим) слухають. Та коли ж там є отакі, напр., місця:

«Раз, на зелені свята, зійшлись наші парубки у шинок погулять,—от і він (ляшок, пан Бужинський) пристав до них у компанію. Балакали, балакали, та й стали розказувать про відьом, про вовкулаків, як мертві устають уночі та лякають живих людей. Ляшок слухав, слухав, та й каже:

— Брехня сьому; нема на світі ні тих відьом, ні вовкулаків, і на мертвих нічого нарікать, бо й вони тихенько собі лежать у землі... Я,—каже,—нічого не боюсь і нічому не вірю!..»

---

*) Гарненьке, опріче того недотепного віршилища, яке склав сам автор, а надав його своєму героєві, чоловікові в таких гріхах зовсім невинному.

Парубки ж думають, що він помиляється, і щоб довести йому сю помилку, кажуть, щоб він пішов вирубав дерево в лимані: покійний Дорош заборонив там рубати, утає з ями і б'є лозиною кожного, хто наслідиться не послухатися його заповіту,—от пан Бужинський і побачить, чи справді мертві не встають. Пан Бужинський іде в лиман, і другого дня його знаходять там у болоті побитого: «вся пика, шия, і руки посмуговані.» Побив його Дорош, якого Бужинський сам бачив. А на тому місці, де була ся езекуція, люде (а між ними й оповідач) бачили ось що: «потолочена трава і багацько роскидано поламаної лози (певне на шляхецькій спині пана Бужинського)... Ще видно було слід, як раз з того кутка, проти котрого Дорошова могила; тутечки і лоза рясна; мабуть, як ішов покійник, то тут її і наламав.»

Є в сьому оповіданні й чудо з іконою, —одно слово матеріялу, щоб підперти народню темноту, чимало.

З чудесами й оповідання «Сужена», того ж характеру й «Мірошник» («щось» чорне звіщає мірошника що-разу про чиюсь смерть), а ще більше «Закоханий чорт» та «Чортова корчма». Те, що в усіх цих річах елемент фантастичний перемішаний з реальним, що надприродні події відбуваються серед цілком реальної обстанови, робить ці твори негодящими до популяризації серед мас, які ще й досі вірять у реальність чортів, відьом, вовкулак і т. и.

З цього погляду звичайна казка цілком безпешна річ: там сільський читач одразу бачить, що все це вигадка, а тут це не так легко зрозуміти. Коли, напр., у прегарно розказаному оповіданні «Закоханий чорт» запожець, його кохання до дівчини, одружіння і т. и. речі

зовсім реальні, то через віщо мусить бути нереальною відьма, чорт Трутик і т. и., які описані такими ж реальними рисами, як і запорожець? Коли сільський чоловік вірить у те, що відьми й чорти є на світі, то він неминуче знайде в книжці довод на оборону своєї віри. От-же виходить, що такі оповідання, як оці Стороженкови, в народньому читанні шкодливі? Певна річ—за для тих розумів, що ще не вийшли з туману містицизму й забобнів; але ж і серед сільських читачів є такі, що стоять уже по-над тим туманом. У всякому разі на народніх виданнях таких річей, поки що, повинно стояти слово: «казка».

«Межигорський дід»—гарненько складене оповідання бабусине, шкода тільки, що часом бреше бабуся: набрехала на межигорського діда, ніби він скомпонував недотепну «думу», а се зовсім не він, а сам пан Олекса Стороженко прогрішився. Читав я це оповідання кільком селянам,—вислухали мовчки і здалося воно їм скучним.

«Кіндрат Бубненко-Швидкий» скучним не здається,—там багато веселих комичних сцен; не гаразд тільки, що автор попеував його вже зовсім грубим переборщуванням (див., напр., ту сцену, як дід гавкає на засідателя або вбірається в карикатурне ніби військове убрання). Чудною здалася двом моїм слухачам (чоловік і жінка) оця промова дідова про природу:

„Коли б ти знав, синку, як мені весело, як мені легенько серед темної ночі в степу одному міркувать на могилі. Так темно, що око не побачить рукава своєї сорочки, а тихо, що вухо не почує шелесту билини; а серце бачить божі дива, душа чує його мову. Хоч тіло моє прикипа до землі, та думки летять у небо і граються там з зірочками, як діточки з камінцями...» і т. и.

Мало розуміли й патріотичні дідови промови:

«Пішов я з старшим сином до Залізняка, у Черкаській ліса, битись із ляхами, а вернувся додому сам один. Жінка вийшла на зустріч і спитала про сина, — в одвіт викотилась сліза... У тій слёзі побачила вона мертвого сина і вже заголосила як мати... Чи ти знаєш, що таке козаця слёза?.. Молять Бога, щоб він оборонив люд од огня, меча, потопу, гладу, трусу і хороби: зложи докупи усе те лихо, і вийде з нього одна тільки козаця слёза. Глибоко криється у серці, важка вона, нелатво її звуршити; а як же видавлюють її з ока, то горе і людові, і краю, і годині! Викочувалась вона не раз на Вкраїні за Наливайка, Остриниці, Полуруса, Богдана, і за моєї вже пам'яті — при Залізнику. Може чув, синку, що вона діяла?.. Після уманської тризни, хто б пізнав наше горе, глянувши, як ми бенкетували, — не день, не тиждень. То гуляла скажена наша недоля: то вихопиться вона полум'ям і спалить кілька городів, сел і містечок; то хлине кривавою хвилею і затопить тисячі людей; то розстелеться по краю пекельним чадом, і на десятки літ не опам'ятується народ од того диявольського курева. Відкіль же береться те полум'я, та кров, той пекельний чад? Із козачої слёзи!» і т. п.

Цієї науки про козачу слёзу мої слухачі не зрозуміли. Та, правду мовивши, вона, так саме, як і той моголог про природу, дуже фальшиво дзвенить в оповіданні. Так неписьменні діди не говорять уже через одно те, що вони не можуть вчитати, як Олекса Стороженко, з «Історії Малороссії» Н. Маркевича*) про Наливайка,

---

*) Автор посилається на неї, між иншим, і в цьому оповіданні.

Острияницю, Полуруса... Серед народу згадок про цих людей не було в XIX в. Про їх не записано ні одної пісні, ні одного переказу, а що подавалося друком (напр. пісні про Наливайка) те було фальсифікатом, зробленим на підставі «Історії Русовъ». Таким фальсифікатом є в Стороженка й патріотичні промови Кіндратови.

Та по за цими хибами оповідання се гарне і його певне читали б на селі.

У цьому оповіданні, так саме, як і в деяких попередніх згаданих, Стороженко ідеалізує українське минуле, найбільше запорожців. Та в йому самому жила прихильність не тільки до колишнього козацтва, але й до того панства, яке з козацтва вийшло і до якого сам Стороженко належав. І ото в прегарно написаному оповіданні «Прокіп Іванович» силкується він з'ідеалізувати українське панство—те панство, що посіло запорозькі степи та й заходилося підгортати під себе в кріпацьку неволю вільний народ. У Стороженкового пана людям так гарно живеться,— як у раю, панщину відбувати — то веселі іграшки, а як прийде до сього дивного пана другий пан у гостину, то й той «лає панів за те, що вони обиждають своїх людей.» Це вже „нові“ обиждають, а старі—„от хоч би й наш покійний пан—пошли йому, Господи, царство небесне!—на всю губу паном був, а між нами, простим людом,—рідним батьком!..“ Через те навіть два запорожці, що з усієї сили ненавиділи панів, а над усе любили волю, залюбили пішли до такого пана в кріпацтво—тут уже запорожці, хоч і які вони авторовому серцеві любі, мусять поступитися перед паном. Що правда, згадується пару разів і про те, як когось там „парили добре“, ну та се по батьківському, лоза ж не купована була.

На жаль, історія нас навчає, що „лози“ було багато, а раю й зовсім не було,—через те мабуть і мої читачі ніяк не вподобали цього оповідання, а один чоловік сказав:

— Ну, та й гарні ж пани тоді були, такі гарні, такі гарні, що на землі їм уже й місця не було, дак їх Бог усіх і забрав на небо, а самі погані позоставалися.

А мій дорослий школяр Яків Є. цілком до речі спитався:

— Ну, як же це воно так було, що купався пан у такому багатстві і грошей у його—як полови,—де ж він те все брав, коли панщина була як іграшка, а він знай усе наділя та наділя багатством своїх людей? Хто ж йому ті гроші заробляв?

Правдивіше описує автор життя сучасних йому панів в оповіданні „Вуси“. Читаючи його селянам, доводилося дещо поясняти з невідомого моїм слухачам панського побуту, але слухаючи вони багато сміялися,—тут чимало справжнього комізму. За те в іншому Стороженковому оповіданні: „Не в добрий час“ комізму мало, а багато глузування з дурного мужика. Дехто регочеться з таких творів, а здебільшого вони не подобаються. Звісно, народ і сам оповідає казки й анекдоти про дурнів, та тільки ж тут на сцені *пан* і *мужик*, *панський* посміх з *мужика*,— оце й ображує сільських читачів не тільки в цьому Стороженковому оповіданні, але і в Иродчуковій „Сірій кобилі“ (про це див. у розділі про Куліша), і в оповіданні д. Кирпатого „На панському обіді“. З цього останнього оповідання, так саме, як і з Стороженкового, мої слухачі мало сміялися, більше усміхалися. А одначе який регіт буває, як читаєш „Бабів“ або „Кайдашеву сем'ю“ Ле-

вицького! І в тих книжках сміються з мужика, і в цій, але в тих сміються в його як з *людьми*, сміються з того, з чого варто сміятися, а тут з того, що мужик ніби то дурень, з того, що він не вміє поводитися серед незнайомої городської обстанови, або не вміє сидіти, чи ходити в панському будинкові (як у д. Кирпатого). Оце й ображує сільського читача.

Опріче оповіданнів, Стороженко переказав ще по своєму, і дуже гарно, десяток народніх казок. Найбільше подобається з їх „Вчи лінивого не молотом, а голодом“, а тоді казка з чудесами „Два брати“, друга така ж— „Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав“ та „Розумний бреше, щоб правди добути“.

VI.

**Іван Котляревський. П Гулак-Артемовський.
Є. Гребінка. Л. Глібів. М. Макаровський.
С. Руданський та інші.**

Досі говорив я все тільки про літературу прозову, треба сказати тепер ще й про віршовані твори. Про Шевченка й Куліша та ще декого говоритиму далі окремо, а тут скажу тільки про Котляревського та ще про кількох поетів.

Колись давніше, ще року 1885-го, вчителював я в Харківщині, в великому селі Сумського повіту. І от яка розмова була в мене там з одним хлопцем з приводу „Перелицьованої Енеїди“ Котляревського:

- Марку, чи ти прочитав „Енеїду“?
- Ні... та й не буду читати.
- Чому?
- Не хочу...

Я, дивуючись, глянув на Марка. З усіх, кого я вчив, сей хлопець був найталановитіший і найосвіченіший. Батько його, опріче звичайної частки з громадської землі, мав ще й своєї добрий шмат; а що Марка, єдиного сина, батько й мати дуже любили, то й давали йому змогу вчитися й читати скільки схоче. Розумний хлопець, скінчивши двохкласову народню школу, і далі брався до науки

широ, попрочитував багато книжок, знав що то є література взагалі і українська з-окрема, сам писав вірші, в яких часом блищали искорки поезії і була добра форма. Я дав йому „Енеїду“ після того, як він прочитав залюбки чимало з творів Марка Вовчка, Ів. Левицького, Куліша та інших, а з Котляревського—„Наталку Полтавку“. Дав книгу, нічого йому про неї не кажучи, сподіваючися цікавої розмови з хлопцем після читання, і тепер вельми здивувався з такої відповіді.

— Чом же ти не хочеш читати?

— Бо не люблю такого... Почав був,—аж там про якихсь богів... та все лайка та лайка,—нічого там гарного нема.

Так мій Марко й не прочитав „Енеїди“.

Проминуло кілька років, поки я знов опинивсь на селі в такому становищі, що міг давати селянам до читання книги. Я дав знов „Енеїду“ кумі Уляні К. Дав без ніякої передмови, а потім одібрав назад книжку з положеною в неї лаконичною запискою такого змісту:

„Ці книжки я не розумію,—вона мені негарна“.

Тоді я написав до „Енеїди“ коротеньку й просту передмову, виясняючи, як і нащо сей твір написано, про що там говорить, ще й позначив, на які питання про книгу хотів би я мати відповіді.

Одповідали то неприхильно, то прихильно. Гостро глянув на книгу хлопець років шіснадцяти, що теж уже скінчив школу, але читав мало і не був розумний:

„Книга ця погана. Вона тим погана, що розказує про богів (то б то: язичеських), як вони живуть і чим заімались. Еней був чоловік поганий, він нічого гарного он робив. Котляревський написав цю книгу для того, щоб

читали і знали, як не треба робить. Я думаю так, що це не правда, а казка“.

Ще неприхильніше озвався другий такий самий хлопець:

„Погана книжка «Енеїда»: в їй написано, чого і зроду не було—отих богів. Не стоє її й читати, бо в їй менш гарного, чим поганого. Її читать можно, тіко треба великої памняти, щоб її розібрать, або як би ураз прочитає. Що воно за боги і де вони набрались такі мудрі та розумні і де це вони живуть і коли вони оце так богували? І ці боги, мабуть, самі себе називали богами, а то ніхто. Хто їх і видумав? Я думаю, шо Бог один і показаний нам у трьох лицах: Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий. А білш наче і не було ніяких богів. А коли ці люди жали, в які роки? Чи давно це було? А де ж вони тепер подівались, що тепер їх не чуть? де вони богують? Які це люде їм вірили? Чи ті латинці? Що воно за богиня Юнона? Венера?“... і т. и.

Як бачите, обидва ці хлопці глянули на книжку зовсім наївно. Видимо, цей другий хлопець або не читав передмови, або забув її, поки дочитав книгу, чи й зовсім не розібрав. На питання: нащо Котляревський написав цю книгу?—одповідає: „Людяма на сміх, щоб білше сміху було... Осміяв тих богів та царів... схотів перевести їх віру, щоб вони кинули їх“.

Еней йому не подобається: „Погано зробив Еней, шо покинув Дідону, а вона собі смерть заподіяла, і так навіки пропала її душа.“

Кума Маруся П., сама авторка кількох віршованих п'єсок, написала обережніше:

„Не можу сказати, щоб було в цій книжці дуже

гарне, і не можу сказати, щоб і негарне, а дуже чудне, і не винить, коли, проміж гарними, прочитатъ і її.

„Гарне через те, що кожному цікаво знати, що робилось у давнє врем'я, а ще найкраще, як вона, ся книжка, до діла сконпонована. Який був (Котляревський) чоловік розумний і на приклади дотепний, що так до діла сконпонував сю книжку: її як читать, то треба живіт ремінякою підперезать, щоб од сміху кишок не порвать. Та й негарного в їй мало,—тільки й того, що спершу трохи не розбірне: як не чувши про ціх богів і про їх нічого не читавши, то мало шо і второпаш, а потім так, шо й білш гарного.

„А самому Котляревському велике спасибі, що він сконпонував таку чудну книжку,—десь, мабуть, він обходив увесь світ і у всіх богів у гостях побував, що так дотепно поскладав.“

Видимо книжка читачці не сподобалась, але вона згадує передмову і силкується знайти в пародії Котляревського щось варте хвали.

Ії діверь, молодий хлопець Явдоким П., теж колишній школяр, написав, відповідаючи справненько на питання і видимо дуже позичаючи з передмови:

„Ця мені книжка гарна. Вона мені тим гарна, що тут про війну, а мені гарна та книга, в якій про війну написано. В цій книзі нема нічого поганого,—все мені гарне.

Еней чоловік гарний був. Він тим і гарний, що обороняв народ од латинців і воював за їх з латинцями. Еней робив і погано. Він піддурив Дідону, наживсь у неї і потім бросив її. Дідона через його згоріла.

Котляревський написав цю книгу на сміх. Він у цій

книзі осміював грецьких та латинських богів та царів. Це не правда, а казка. Ця казка навчає, щоб у тих богів та богинь не вірили, в котрих вірили греки та латинці.

„Котляревський на те осміяв тих богів та царів, щоб білш не писали про їх.“

Найбільше цікавили мене погляди одного з найрозумніших і найсерйозніших колишніх моїх школярів—Петра К. Це був тоді вже парубок—поважний, неспішний, добрий хазяїн і великий прихильник книжок. Уподобав найбільше історичні, читав їх залюбки і розумів читане краще, ніж інші. Говорив мало й коротко, але любив слухати поважну розмову, дивлячися на оповідача спокійними, уважними очима, розумними й трохи сумними. У такі хвилини його нечепурне обличча ставало гарним. Коли він иноді докидав щось свого, то звичайно казав усе доладу. В житті він поводився чесно і по правді і за таке життя завжди обстоював. Ось що він написав своїм короткомовним звичаєм:

„Книга ця дуже гарна. Гарна вона тим, що тут описано по нашому, по українському, і що тут розказано про чужі народі, як вони живуть і що роблять. Тільки є в первій часті кой-шо поганого,—так шо й сором і читать.

Еней—чоловік гарний, тільки погано він зробив, що сонних ворогів своїх побив (а то, може б, він і не побив Турна), а це не по правді і не по закону.

Котляревський написав цю книгу, щоб ми знали, що ті люде помилялись, що вірили в тих богів, бо тих богів на світі не було.

Книгу цю читати варто через те, що тут написано

про давніх народів, греків та латинців, як вони жили і що робили, а й кожному хочеться узнати про чужих людей.“

Оце й усі читачі на „Енеїду“, від яких збереглися в мене їх записи.

Як не давав я ніякої попередньої передмови, не вияснював нащо книгу написано і з якого ґрунту вона повстала,—пародія Котляревського не подобалась: її просто не розуміли, а грубі, карікатурні, а часом і сороміцькі вислови в їй відпихали від себе читача-селянина. Се через те, що селянський читач хоче знайти в книзі щось гарне, краще, ніж бачить коло себе: лайки,—він каже,—й без того багато чуєш,—нащо ж її ще й у книзі читати? Се підкреслює навіть той читач, що найбільше зрозумів твір.

Не допомагає й передмова читачам мало розвиненим, отаким, як ті два перші хлопці: зміст за-для них занадто далекий, щоб зрозумілим бути, а в самій постаті Енеєвій не вбачають вони ніякого ідеалу, нічого з того позитивного, якого сільський читач завсігди дошукується в книзі. У такого читача книга мусить бути написана завсігди на щось добре, з якоюсь гарною моральною метою, а як ні,—то се „погана книга.“ Цікаво, що навіть ті, яким книга сподобалась (Петро К.), показували її мету зовсім практично-морального характеру—знищити віру в фальшивих богів.

Тільки читачі розвитіші доходять до того, що розуміють твір і прощають йому те, що на їх думку негарне, за-для того, що є в їй гарного. Але кожен гарне знаходить своє: кума Маруся вподобала її комізм, а її діверь—що про війну написано, а він про се читати любить, а

Петро К.—за ті відомости, які книга подає про цікавих йому чужих людей, та ще за те, що се книжка, писана українською мовою...

„Енеїда“ зробила колись своє велике діло в нашому письменстві і за-для нас, інтелігенції, має тепер вагу вже тільки історичну чи філологічну. Чи придбає вона ще яку вагу серед народніх мас, пішовши туди всякими дешевими виданнями? Мабуть ні, бо маси не переживали старої нашої макароничної літератури XVIII в., не знали ні класицизму, ні псевдокласицизму,—це все занадто їм чуже й незрозуміле.

А тим часом матеріялу до читання—і то доброго—тепер уже не так мало (а далі буде ще більше), щоб неминуче треба було читати й „Енеїду.“

І, може, вона лишаться історичним документом та й годі...

А може й ні. Бо відомо ж, що літературні твори, які в старовину читала залюбки інтелігенція, а потім покинула їх за-для кращих, що сі твори перейшли в народні маси і довго ще потім серед їх держалися, а деякі держаться й досі. Така, наприклад, доля була тих казкових і півказкових лицарських повістей і романів, про які давно вже забула інтелігенція, але які й досі гуляють серед народніх мас у всяких переробках—оті „Бови“, „Гуаки“ та інші, що читаються подекуди навіть і по наших селах, дарма, що писані чужою та ще й важкою мовою. І може бути, що й „Енеїда“, зробивши своє діло серед інтелігенції, знайде читачів серед тіх мас, які ще не інтелігенція, але які будуть колись інтелігенцією...

З творів Артемовського-Гулака був у нас тільки „Кобзарь П. П. Артемовського-Гулака“ (Київ, 1877). Там є баллада „Рибалка“, „Тюхтій та Чванько“, „Дешо про Гараська“, „До Пархома“, „Писулька до того, котрий що-божого місяця Українського Гіндя по всіх усяодах розсилає“ — все це не цікавило наших читачів; не дуже інтересувались і байками „Батько та син“ та „Рибка“, але залюбки читали „Твердовського“ та „Солопій та Хівря або горох при дорозі“, а ще більше — „Пан та собака“. І з „Солопія з Хиврею“, і з „Пана та собаки“ щиро сміялися, а до пана прикладали такі прикладки, що зараз видно було, що читачі добре розуміли цю байку.

З інших байкарів були в нас Гребінка та Глібів (видання 1882 р.). Діти залюбки читали їх обох, дорослі мало тим цікавились. На жаль ніхто з нас ніколи не прочитав гурткові дорослих ні одної байки, — це могло б їх зацікавити, хоч, певне, не дуже. Були ще „Байки“ Старицького — переробки з Крилова, та їх не то дорослі, — і діти не хотіли читати через їх тяжку й недотепну форму. Байку Гребінки або Глібова діти вивчали залюбки й легко, а книжку Старицького хоч і брали часом, бо на їй заголовок „Байки“, та ніколи не хвалили.

З старіших наших поетів, що писали віршом, давав я ще читати „Наталю“ Макаровського. Відомо як високо становила цю поему критика (Куліш, Горленко). Сам я, хоч і з деякими обмеженнями, пристаю до тієї критики і, читаючи „Наталю“, завсігди думав, що вона дуже подобатиметься народові: вона правдива і талановита. Але вона не сподобалась.

Один хлопець, що брав її читати, написав на неї таку лаконичну рецензію: „Ся книжка погана, бо в сій

книжці нема нічого гарного“. Більше докладну відповідь на те, через що ця книжка не подобається, дає Катрині читання. Катря П. читала її у себе в хаті—своїй сем’ї та сусідам.

— Це не гарна,—казали слухачі,—таке, що тільки почувеш, зараз і забудеш.

Збивало слухачів багато прізвись, знаходили вони, що не так весілля описано. А одна язиката жінка, найлайливіша на всю слободу, казала:

— Нашо нам такі книжки? Наче ми його не знаємо? То тільки Маруся*), як почне читать про любощі, то зараз і плаче. А мені те байдуже,—я того не розумію. От як вона про сиріт читала**), так і в мене серце стрівожилося,—ото й я скажу, що гарна.

Докір про недобре описане весілля, здається, таки де в чому правдивий. Напр., у третій пісні молодих, як звичайно, ведуть у комору. Сей важний обряд завжди одбувається у господі в *молодого*, куди ввечері привозять молоду; Макаровський же пише, що се робилося в хаті у *молодої*.

Більше зацікавила Марусю П., друга поема Макаровського: „Гарасько або талан в неволі“: попавшись в неволю до черкесів, сільський хлопець утікає відтіля з черкеською дівчиною, а здобувши від неї й її названого батька гроші, стає купцем у Таганрозі. Поема написана легеньким віршом і справді цікаво, але мораль її—дрібна мораль того селенина, якого всі думки напрямовані на добування більших достатків, на бажання випручатися з

---

*) Наша кума, Маруся П.

**) „Сестриця Галя“.

мужицького стану та й вилізи в „купці“, в „городяне“. Духовних інтересів ні сліду. Сей тип тут дуже поширений, як я вже казав, та й не тільки тут. Через те такі твори, як оцей „Гарасько“, можуть бути шкодливі в народній бібліотеці.

Були в нас «Співомовки» Руданського (Київ, 1880)— маленька книжечка, складена з віршів «Моя смерть», «Наука», «Гей, бики», «До дуба», «Віщий Оліг», кількох ліричних віршів та п'ятнадцятьох віршованих анекдотів. Книжечку цю залюбки брали читачі з молодіжі. Цікавилися «Віщим Олегом» та віршованими анекдотами—не через те, що вони віршовані, а через те, що вони анекдоти—так саме, як тих же читачів дуже цікавила збірка народніх анекдотів «Веселий оповідач».

Траплялися ще вірші по деяких альманахах,—напр. був у нас перший томик «Складки». Кумі Марусі П. дуже сподобалось там Самійленкове «Горе піти», тільки вона не сміялася з бідолахи-поета, а дуже його жаліла, що так йому не пощастило.

Мало було в нас віршованих книжок. Щоб запобігти цьому лихові, я складав рукописні збірки віршів, переписував їх скільки міг чепурно, а то й просто друкованими літерами, заводив в оправу та й пускав на читання. Збірки ці дуже читалися серед дітей і серед молодіжі, хоч розмов про їх бувало мало. Спитаєшся:

— Чи сподобалася книжка?

— Дуже сподобалась.

— А через що?

— Та так—прикладно читать.

Оце й усе. Найбільше подобалась видимо сама музика віршу. Двоє з цих збірок збереглося в мене й до

сього часу. Щоб показати, якими віршами цікавилися наші читачі, я подаю зміст їх обох.

Перша збірка звалася «Квітка», в їй були такі вірші: 1. Квітка — Щоголева. 2. «Гей у мене був коняка»—Щоголева. 2. «Нехай душі козацькі в Україні витають»—уривок з Шевченкового «Думи мої». 3. «Було колись в Україні»—перший розділ Шевченкового «Івана Підкови». 4. «Нікому!» (В гаманці два шага,—я їх сам заробив)—з Борнса. 5. «Буря млюю небо криє» (уривок)—з Пушкіна. 6. «Янголь»—з Лермонтова. 7. «Вечір»—Шевченка. 8. «На распутті кобзарь сидить» (уривок)—Шевченка. 9. «Степ» (уривок)—Щоголева. 10. «Ранок» (уривок: «Защебетав жайворонок» з «Причинної») —Шевченка. 11. «Безрідні»—Щоголева. 12. «Колядка» (з одмінами)—Щоголева.

Друга збірка: «Весна»: 1. «Подивись» — Чайченка. 2. «Весна встала, чорну землю» (уривок)—Шевченка. 3. «Запорожець над конем»—Щоголева. 4. «Тече вода з-під явора»—Шевченка. 5. «Було давно: зоря зійшла» — Кониського. 6. «На Великдень, на соломі»—Шевченка. 7. «Кобзарь на степу» (уривок з «Перебенді») —Шевченка. 8. «Заповіт» (уривок з «Тестаменту», Ворскло, 112)—Щоголева. 9. «Рідна хата» («Ой чи в нас же в рідній хаті» — уривок з присвяги поема «Настуся» *)—Куліша. 10. «Весна»—Павленка. 11. «Зорі»—Чайченка. 12. «Втомився день, вже й сонце сіло»—Кониського. 13. «Ой діброво, темний гаю»—Шевченка.

Інші рукописні збірки були такого ж характеру.

---

*) Див. Досвітки, видання 1876 р., 88—90.

Та хоч і любі були нашим читачам вірші через те, що їх «прикадно читать», все ж вони мало зважали в віршах на форму, на артизм вислову, а більше на зміст. Через те, напр., Марусі П. сподобалося дуже немудре віршоване оповідання К. Соколовської «На хуторі» (у її збірці: «Зірка», Спб., 1871). У цьому оповіданні панич-народовець виступає проти кріпацтва, закохується в сільську дівчину і хоче з нею одружитися; але його мати віддає її силоміць заміж за старого вівчаря; син божеволіє. Трагічна доля двох закоханих зглибока заняла в читачки її чутливе серце, а протипанська тенденція дуже сподобалась; подобались такі, напр., думки, що висловлює панич:

„Та й те іще тяжко—погляну навкруги,
Бажав би я жити, та тільки не так.
Згубив би, розвіяв ту тяжку наругу,
Що з сумом виносе зігнутий крепак.

За що і для чого на силу міцную,
Неначе на смирних робочих волів,
Ярмо наложили їх братіки-люде,
Хиба ж так робити Господь повелів?

Як инди побачу—панщиною роблять,
Так зараз на мене і думки находять,
І серце так хутко почне мое битися,
І я на людей тих соромлюсь дивиться“—і т. и.

Все це й затулило від читачки і погану форму, і взагалі неталановитість автору.

VIII.

Нова аудиторія.

Прийшла весна, а з нею мусили припинитися всякі наші читання аж до осені. В-осені вони й почалися знову, та тільки вже в иншій аудиторії.

Я вже казав попереду, що колишня школярка нашої школи, Катря П. жила в нас і, звичайно, з усіх наших читачів і слухачів найближча була до книжньої справи. Ходячи частенько додому, вона часом читала книжки своїй сем'ї. Та незабаром цими читаннями зацікавилися й сусіди та й почали приходити раз-у-раз, як довідувались, що Катря читає. Про деякі з цих читаннів я вже згадував попереду. Таким робом тут помалу складалася друга аудиторія, і в їй і відбувалися наші читання на другу зиму. В цій убогій тісенькій хаті, яка ледві могла містити всіх охочих до слухання, М. Загірня перечитала чимало творів Гоголя (переклади), Драгоманова, Кропивницького, Кузьменка, Куліша, Левицького, Софокла, Франка, Шевченка, Шіллера та инш. Я вже трохи згадував про ці читання попереду, але результати їх я подаю далі в окремих розвідках про Шевченка, Куліша, історичні книжки й твори чужих літератур. Як і попереду, я не обмежуюсь тільки на записах про читання в цій аудиторії, а доповняю й поясню їх відомостями про инші читання, писаними рецензіями самих читачів і т. п.

Та поки ми перейдемо до згаданих розвідок, я хотів би дещо розказати про саму аудиторію, схарактеризувавши її трохи, щоб моему читачеві зрозуміліше стало, про яких людей тут говориться. Я розкажу зараз про читання двох книжок і тим часом ми зазнайомимося і з самими слухачами їх.

От оповідання д. І. Спілки „В. Америці“ або „На чужій стороні *)“. Се переробка московського перекладу великого оповідання Майн-Ріда: „Жилище вь пустынѣ“. Оповідання належить до гурту робінзонад: пересельці (у д. Спілки—з України) в Америку зблукалися в американських степах, утратили волів, якими їхали, і мусили zostатися жити, в становищу Робінзона, в пустині, в багатій природою долині. Там вони власною працею досягли гарного матеріального становища. Переробка не належить до краших: д. Спілка занадто скоротив свій переклад і дуже часто замісто оповідання дає конспект його, через що буває таке, що здається ніби все робиться так тільки через те, що того хочеться авторові. Автор багато говорить про стрілецькі й ловецькі пригоди і дуже мало про ті господарсько-культурні здобутки, які були результатом тих пригод. Одначе книжка написана простою й гарною народньою мовою (хоч і не без деяких помилок) і через те її легко розуміти. І оповідання дуже сподобалося сільській аудиторії.

На читанні було дванадцяттеро слухачів, з їх п'ятеро жінок. Перший прийшов Йосип,—принесив щось. Як до-

---

*) З першим заголовком друковано його в „Дзвінкові“ 1892 р., з другим—окремою книжкою 1899 р. у Харькові.

відався, що читання буде, то мерщій побіг додому вечеряти, але через кілька хвилин прибіг назад.

— Та й швидко ви повечеряли!—каже йому читачка (М. Загірня).

— Та я,—каже,—як правду сказати, не вечеряв: боявся, що не встигну, а без мене й почнете.

Йосип—ще молодий чоловік, був тоді неписьменний і страшенно хотів навчитися читати. Був убогий і всієї худоби тільки й мав, що коняку, але він обіцяв оддати й цю дуже потрібну йому тварину тому, хто навчить його читати. Потім таки він досяг свого і без цієї жертви, але під час цих читаннів книга ще була за для його німою річчу; за те він не проминав ні одного читання, про яке тільки довідувався.

За їм прийшли хазяїнів брат Овсій з матір'ю, бабою Гапкою—сі теж поспішалися і не встигли повечеряти. Помалу хата сповнилась і можно було почати читання.

Як прочитано заголовок: „В Америці“, Дем'ян пояснив:

— Америка—це та, що Колунб...

Читачка розказала дещо про Америку та про галичан, що їздять туди на заробітки, а інші й зовсім.

— Це так, як наші на Ураль?—сказали слухачі.

Героеві, якому спочатку все не щастить, спочувають. Слухаючи, як описано (розділ II) море,—нудяться, хоч опис і коротенький. Зацікавились тим, як ховають мерців на морі, а салдат Лука розказав, як він сам бачив це. Мовчки переслухали як бурю описано, а як почав оповідати про бурю Лука, то слухали далеко цікавіше і сами говорили. Про державний лад у Американських

Штатах мало що зрозуміли, та там і описано занадто коротко і недокладно.

У книжці згадується про індіців, як їх європейці випихали. Індіців жаліють і кажуть, що їм треба мститися, бо з їми погано зроблено, що землю в їх забрано.

— Наші як простягнуть руки, так усе заберуть,—завважає дід М-ко.

Як у степену, під час подорожі, поламалось вія, хтось сказав:

— От ти лихо: і тут не щастить!

— Ну, то ще не велике лихо,—каже Лука,—вія вкрутять вірвовкою та й поїдуть. Он я увесь хліб так перевозив.

— Ні, не кажи,—не згожується дід М-ко.—Це не край. Тут ще щось гірше буде. Бо як би саме вія, то ні про що було б і писать.

Звісно, дуже жаліють і людей, і худобу, що зосталися без води. Згадують, що в жнива ручку пройдеш без води, та й то важко як, а тут он скільки. Як мандрівці побачили снігову гору, то й наші скрикнули:

— Ну, слава тобі, Господи, буде вода!

Дуже, аж якось по дитячому, радіють, як мандрівцям пощастить, журяться тільки, що хліба немає.

Дем'ян чув оповідання про християнку Фабійолу, що її кинуту на зздень звірам у римському цїрку, і як прочитано про пантеру, він каже:

— А це та, що Фабійолу?

І показує, як пантера вчепилась Фабійолі в шию.

Як починає прибувати в річці води, бояться, щоб вона на поняла й табору пересельців, взагалі бояться, щоб не трапилося їм ще якого нещастя. Ці мандрівці

так немов ролічі їм, і вони радіють і журяться вкупі з їми. Як же поселенці знайшли в долині меду, Дем'ян не втерпів:

— Ну, брат ти мой, і долина ж дорога! От би туди!

І він потім кілька разів усе казав: „Ну й долина ж! а й дорога ж!“ Іншим теж долина дуже вподобалась.

А дід М-ко завважив:

— Усе є, мед—і той є! От тільки, що хліба нема!

— Та як же нема? Адже печуть з оріхів.

— Мабуть добріший од нашого яшника,—додає Йосип. Як дочитано, не помітили, що кінець.

— Ну, ну, як тепер вони хутором житимуть? — питається дід М-ко.

— А ось побачимо,—інші кажуть.

— Та вже край,—поясняє читачка,—вже дочитала.

— Справді? От, шкода!... Ви ще таку цікаву книжечку принесіть.

— А й долина ж!—знову згадує Дем'ян.

— А це воно недавнечко було?—питає дід М-ко.

— Це тепер було. То ж на Ураль їдуть, а то туди поїхали. От би поїхати і нам!

— Було і в нас так, що забирали собі землі хто скільки хотів, а тепер ба що стало.

— Тепер,—каже читачка,—і в Америці так не можна, а треба землю купувати.

— Та хоч і купувати,—не покида свого Дем'ян,—так долина ж яка, брат ти мой,—усе єсть!

— А на Ураль як поїдуть, то й останнє позбувають. Он Усатенкова дочка пише, щоб прислали хоч по полтиннику, хоч сюди приїхати, бо він умер, а вона осталась без усього.

— Та мало їх хіба таких, що тут усе позбували, а там нічого не придбали, а тепер старцюють.

Після цього, на інших читаннях, ще кілька разів згадували се оповідання. Воно зацікавило слухачів найбільше з практичного боку — от, що там описано таку гарну країну, до якої можна переселятися і де єсть незаняті родючі землі. А справа з переселенням — се дуже інтересна справа там, де хліборобові не стає землі...

Та слухачі цієї аудиторії могли дуже цікавитися не самими такими творами, які зачіпають, хоч і дуже здаєка, їх економічні справи. Таких книжок не доводилось читати просто через те, що їх не було тоді українською мовою. Все ж, що читалося, було або поетичного або науково-популярного характеру. І одначе, як страшенно цікавилися наші слухачі всім тим!

От, напр., „Розмова про небо та землю А. Іванова“, що „з деякими одмінами й додатками переклав на українську мову М. Комаров“ (К. 1874). Зміст книжки видно з одних заголовків розділів: Чи є де світові кінець, чи нема? На чому стоїть земля? Про небо. Чи ходить сонце, чи ні? Чи місяць справді ясний, чи може темний. Як ходить місяць? Чому іноді сонце й місяць робляться темними? Про зорі та комети. Як про усе те дозналися люде.

Читала сю книжку Катря. На читанні було трое жінок і семеро чоловіків. Книжку про небо та землю вони ще й раніше хотіли почути і все намагались, щоб Катря взяла її в нас прочитати, а тепер казали:

— От добре, що послухаємо — знатимем, як і що, а не думатимем, що в небі дірки попровірчувано.

Книжку написано в беллетристичній формі, ніби

про все те довідується помалу хлопець Санько Круглий. Сього хлопця слухачі вважали за справжню людину і казали:

— Та й мудрий же хлопець! У нас і одного такого нема, щоб так дознавсь.

Слухали дуже уважно; з великим зацікавленням і багато з приводу читаного розмовляли, кажучи:

— Цю книжку читать без толкування не можна.

Чоловіки більше розуміли книжку, ніж жінки, хоча й не все однаково,—напр., не розібрали кватирь місяця, не зрозуміли, чим доводиться, що сонце круг себе крутиться; про планети і сонця казали:

— Як же їх одрізниш, де планета, а де сонце?

Усі вірили книжці, тільки дядько Микола—ні.

Дядько Микола один з інтересніших слухачів цієї аудиторії. Чоловік він уже немолодий,—у його кошлатій рудій бороді виразно вже проблискує сивина. Невисокий, важкий, нечепурний з обличчя—він більше скидається навіть на московський, а не на український тип. От же дядько Микола важкий тільки з погляду, справді ж він моторний, метушливий, балакучий і страшенно цікавий до всяких знаннів. Сам неписьменний, добуває він ті знання або з розмов, або слухаючи як хтось инший читає. І чого тільки нема в його в голові: легенди з житій святих поплуталися з легендами про Магомета, теорія світобудови на підставі біблійних відомостей сплелася з мікроскопом і „Откровенієм св. Іоанна“ і т. и. і т. и.—повна голова найдивнішої в світі мішанини пів-фантастичної, пів-реальної.

Книжці „Про небо та землю“ він не вірить, з нею не згожується. Як се може бути, щоб землю держало

сонце? Її держить чотири „магнети“ з чотирьох боків. Ну, а що ж то „магнети“?

— Це така сила,—її не видно, а вона з усіх чотирьох боків рівно держить землю.

А що ж держить оті „магнети“? Ну, сього він не скаже доладу, а тільки так йому під розказував.

— Уже ж я на батюшку більш повірю, а в книжках не однаково пишуть: у тій так, у тій так—хто його знає який вірить.

Хоч і неписьменний, дядько Микола вважає себе за авторитета і критикує книжка дуже сміло. Що то за дурницю розказано тут про веселку? Кожному звісно, що „райдуга“ (тут так її звуть) тягне воду з колодязів!

Одначе дехто почав з ним сперечатися: їм здається, що книжка правду каже, бо от вони й сами бачили на лотоках у бризках веселку і т. в.

Як цікаво й уважно слухали книжку, видно ось із чого. Катря помилкою, ще з початку читання, сказала, ніби земля обходить круг сонця за один *день*. Та тільки дочиталися в книжці до місця, де про се говориться, слухачі зараз же піймали Катрю на помилці.

Думалося прочитати книжку за один вечір, але розмовляли стільки, що прочитано тільки шість перших розділів, а те кинуто на другий день.

Другого дня прийшло ще троє нових слухачів і намагалися, щоб книжку за для їх почато знову; але таких, що чули початок, було більше. Почали читати далі, і зараз же розділ VII-й—чого сонце та місяць міниться—зостався мало зрозумілий:

— Як же воно так, що земля сонце заступає—чи вони збіжаться, чи шо?—казали слухачі.

Дядько Микола не перестає воювати проти книжки. Одначе своєю теорією чотирьох „магнетів“ довелося йому поступитися: як узялися до його з короткими гужами проте, на чому ж його „магнети“ держаться, мусив згодитися, що теорія, що сонце держить землю, більше підхожа до правди, ніж та, яку він обстоював. Та як дочитано книжку, він причепився до иншого.

На б. 24 у їй сказано:

„На світі земля не одна; таких тіл небесних, як земля наша, налічують більш 60-ти на світі. Звуться вони планетами... Усі отсі 60 земель сами навдокола сонця бігають“ і т. и.

— От бач,—доводив дядько Микола,—у цій книжці сказано, що 60 земель є, а в Євангелії написано, що Бог *одну* землю сотворив. Як же це так? Виходить, що ця книжка проти божої книги.

Слухачі не знали що казати, читачка теж так збентежилась, що не знала як тут дати раду. А дядько Микола не вгавав. Він доводив, що така книжка може навчати не вірити божественним книгам і Христові не вірити, а це гріх великий, бо сказано, що краще б той чоловік і не родився, хто в Христа не вірує.

— Ні,—завважили инші слухачі,—це не про того чоловіка, що в Христа не вірує, а про Іуду, що продав Христа.

— А от Іуда: як його щитати—чи грішним, чи ні?—запитався хтось.

Дехто почав казати, що грішним, дехто—що ні, бо він покався і свій гріх спокутував тим, що повісивсь.

До розмови пристав Дем'ян Л.:

— Ще й так подумати,—сказав він,—як його й гріш-

ним читати: адже треба було комусь продати Христа,— чим же та людина винна, що їй довелося це зробити, коли се було неминуче? Це ж йому Бог призначив зробити,—чим же він винуватий? Дак хто його зна, як і думать про Іуду.

Сам того не знаючи, Дем'ян улучав у найболючіше місце оборонців тих релігійних поглядів, що мов би то всезнання і всемогутність божа і залежність од неї кожного нашого вчинку еднаються з пекельними карами і райськими надгородами за ці вчинки. У Дем'яна часто бували такі уваги глибшого філософського характеру. Він безперечно найінтелігентніший з усієї цієї аудиторії. Він навчився читати самотужки і хоча читає не дуже швидко, але прочитує й великі книги, або заставляє читати собі свого сина школяра. Більшість читачів або слухачів розбірає переважно зверхній, формальний бік твору,—Дем'ян завжди сягає глибше, силкується зрозуміти ідею його, моральну вагу. З погляду він непоказний: літ сорока, середнього зросту, обличчя нечепурне, сірого хворобливого коліру, невелика руда борідка, але розумні замислені сіро-голубі очі. Він і тоді вже був безнадійно хворий, хоч і не знав цього, а тепер давно вже спить у землі. На читаннях один з найщиріших, найуважливіших слухачів. Тихий, спокійний, зовсім не такий метушливий, як дядько Микола, він не відразу звертав на себе увагу, але вже як звертав, то де-далі все більше зацікавлював. Він— рідний брат Кухарьці— обое розумного роду, тільки не однакові вдачею.

Від Юдиної справи почавши, заговорили про всякі віри. Кожен розказував що знав. А знали так мало і таке все поплутане. Як на зразок цих знаннів можна по-

казати на оповідання про „Лютру“. Дядько Микола чув про його від якогось салдата, а Дем'ян наче чув, як читано про се книжку. Обидва сперечались проміж себе: Микола впевняв, що тая Лютра була „у магометян“, а Дем'ян—що в персів...

Та хоч од книжки про небо та землю перейшли слухачі до розмов про віри, одначе книжка зробила на всіх велике вражіння.

Через тиждень прийшла сюди ж читати М. Загірня. Як вона ввіходила в хату, слідком за нею ввійшов д. Микола, несучи на руках дитину: жінка кудись пішла і приручила йому глядіти дитини, а він не втерпів та й побіг на читання, взявши з собою й дитину. Він зараз же почав:

— Катря каже, що і в Б. М. питалась про магнети, що землю держать. А я так думав через те, що був один чоловік,—потім дознались, що він еретник,—так він умурував у церкві чотири магнети: угорі, внизу і по боках. І той магнет, що внизу, накрив мідним листом і сказав ученикові: як я вмру, так постав труну мою,—а труна була залізна,—на мідний лист, а як її підхвате вгору, тоді той лист зніми. Той так і зробив. Той магнет, що вгорі, підхвativ труну вгору, а як він прийняв мідь, то той потяг униз, і труна повисла посередині на воздуху. Так я думав, що так і земля. Ну, а виходе, що це мабуть казка про еретника.

Далі він почав говорити про „Откровеніє“, що вчора салдат читав, і доводив, що „Откровеніє“ то єсть частина Євангелія, бо й книга ж одна. Посидівши ще кілька хвилин, він устиг побалакати нашвидку і про Моїсея, і про Ісуса Навина, і про телескоп, і про астрономів, і про

місяць, і про Каїна та про Авеля, і про те, чи можна в Біблії „найти толкуванія“, і про те, що жиди, як моляться, то виглядають у вікно, чи не йде Моїсей (=Мессія). Нарешті знову повернувся до шестидесяти земель. Йому вияснено справу, він задовольнився і побіг вечеряти, забувши дитину, що приніс із собою. Довелось його завертати.

Трохи згодом увійшло кілька чоловіка і попрохали читати. Читачка сказала, що треба подождати д. Микола. Заговорили про його. Дивувалися його знанням і пам'яті, казали, що як би він письменний був, то не вижив би тут. Потім і ці прохали вияснити дещо: про шістьдесят земель, про те, через що вода не розливається з круглої землі, звідки береться дощ. Думали всі, що воду ллють з неба, а почувши, що на небі нема води, трохи збентежились, а Дем'ян пів-поважно, пів-жартом сказав:

— А що ж вони там п'ють?

Та розмова увірвалася, бо треба вже було читати нову книгу...

Звичайно читання було в суботу або під яке свято. Хазяї,—Катрина мати та її чоловік Гаврило,—були раді, що читати приходили до їх у хату. Тітка Пріська прибере, причепурить було свою вбогу тісеньку хатину чистесенько, дожидаючи гостей, сами хазяї повбіраються в білі сорочки. Гас для цієї сем'ї—дорога річ, тим лампочки не світять аж доти, поки почнеться читання, а хату освічує „чавун.“ Чавун—це властиво залізна грубка. Тут топлять не дровами, а земляним вугіллям і вигадали за для цього оригінальну річ: беруть звичайний чавун, вибивають у йому дно і вмазують його в цегляну грубку,

поставивши на під догори дном. Під казаном піддувало, а вугілля сиплять зверху, крізь пробите дно. Ця вигадка так поширилась, що потім уже по заводах почали навмисне робити такі чавуни без дна на грубки. Нагрівшись добре, чавун червоніє і освічує хату.

І ото в цьому півтемрявому світі починають сповняти хату слухачі. Звичайно кожен поспішався швидче повечеряти, а як що запізнялася вечеря, то йшов і без неї, щоб не проминути початку. Молодіжці нема—все старі або літні люди, чоловіки й жінки. Поки посходяться—розмовляють жваво про всячину; розпитуються про щось із попереднього читання, або так про що. Чавун то розгоряється, стає ввесь червоний і тим червоним світом осяває обличчя, то пригасає, залишаючи всіх у темряві, серед якої розмовники пізнають один одного по голосах.

Нарешті вже набралось народу досить. Можно починати. Світиться лампочка маленька. Всі сідають на свої місця: хто ходє що-разу, то вже так, що й місце своє знає. От баба Гапка, хазяїнова мати, вона завжди сідає біля читачки з лівого боку і кладе їй голову на плече: баба трохи не дочуває, а сівши так, почує й розбере. Тітка Пріська, її невістка, почина її вмовляти:

— Та ви б, мамо, дальшенько сіли, а то читати не даєте.

— Коли ж не почую, як дальше,—обстоює за своє місце баба.

Інші сідають хто на лаві, хто на ослоні, хто на полу. Жінки більше на полу. Часто вони з дітьми: он Овсій, хазяїнів брат, прийшов з жінкою Секлетою: забрали всіх дітей та й прийшли, свою хату замкнувши.

Діти куйовдяться ззаду на полу, або на печі, часом і поснуть, а попереду сидять матері. Дем'ян сидить на лаві замислений, нахиливши наперед свою голову. Он молодий і чепурний Йосип, високий колишній салдат Савка і другий такий салдат Лука, дід Григорій М—ко, батько нашої школярки, його син Іван, колишній староста; дядько Микола Л., дуже непосидячий, раз-у-раз зривається з свого місця; часом він і жінку свою Олену приведе. Це господинина сестра, а друга її сестра,—тітка Настя, вдова, теж тут. Є ще одна Настя—сусіда, найязикатіша і найлайливіша на всю округу молодця, та інші. Всіх буває на читанні чоловіка з тридцять, але не всі що-разу. Звичайно ж приходять душ 15—20.

Як починається читання, всі насувають ближче до столу, щоб краще чути. Слухають пильно, коли-не-коли кидаючи яку увагу, але часом і зовсім перепиняючи читання довгими розмовами з приводу прочитаного місця. Де-далі стає душніше й душніше. Лампа ледві блимає, нарешті починає погасати. Тоді одсувають вікно, прочиняють двері, протягає свіжим холодним повітрям, лампа знову горить, слухачі насувають до столу і знову озивається голос читачки...

Читають довго, часом дуже довго, буває й до півночі. Слухачі за тиждень тяжкої роботи потомились, звикли вони лягати скоро після смерку, як би дома чоловік був,—давно вже спав би, але тут сонних не буває—так усіх захоплює те, що вони чують.

А слухають вони не про свої пекучі потреби, не про те, як запобігти їх тяжкому лихові, їх убозству,—як би про се була мова, не була б дивною їх увага. Ні, вони пильнують духовними очима за кожним рухом тих

невідомих їм постатей, які поставила перед ними творча сила письменників. Люде, які жили тільки в уяві Шевченка, Шіллера, Софокла, Франка, Куліша—сі люде очівають перед ними, прихилиють їх увагу своєю долею, своїми пригодами. Серед цих людей переходять вноді герої вераїнського минулого, і на цих постатях найбільше спиняється увага слухачів. Вони нічого не знають про своє минуле, вони забули навіть ім'я своє національне, але тепер, коли довідуються про минуле добро й лихо, славу й ганьбу свого народу,—воно захоплює їх...

І забувають вони в цей час усе те тяжке, чим гнітять їх лихе життя в недостатках і темряві, і йдуть назустріч тому невідомому, таємниче-принадному, що розкривається їм з сторінок книг, в які великі творці вложили скарби розуму й краси. Ідуть з темряви назустріч світові...

IX.

Тарас Шевченко.

Скоро після Шевченкової смерті Костомаров, у своїй статті: „Воспоминанія о двухъ малярахъ“ *) так казав про Шевченка:

„Шевченко не подражалъ народнымъ пѣснямъ; Шевченко не имѣлъ цѣлью ни описывать своего народа, ни поддѣлываться къ народному тону: ему не зачѣмъ было поддѣлываться, когда онъ по природѣ своей иначе не говорилъ. Шевченко, какъ поэтъ—это былъ самъ народъ, продолжавшій свое поэтическое творчество. Пѣсня Шевченка была сама по себѣ народная пѣсня, только новая,—такая пѣсня, какую могъ бы запѣть теперь цѣлый народъ,—какая должна была вылиться изъ народной души, въ положеніи народной современной исторіи. Съ этой стороны, Шевченко былъ избранникъ народа въ прямомъ значеніи этого слова; народъ какъ бы избралъ его пѣть вмѣсто себя... Пробужденный отъ своей прозаической апатіи голосомъ такой поэзіи, народный человѣкъ, съ трепетомъ и восторгомъ, готовъ воскликнуть: „это самое я только что готовъ былъ сказать точно такъ, какъ сказано поэтомъ!“ **)

---

*) Основа, 1861, IV.

**) Основа, 1861, IV, 51.

Ця думка Костомарова дуже підходила до поглядів тодішніх українофілів,—через те їй усі повірили без доводів. Право української літератури на життя доведено тоді тим, що се література народня, мужицька, що иншої літератури мужик не зрозуміє. Коли так, то, звісно,—найбільший поет цієї літератури мусить бути і найбільше зрозумілий та близький народові. І в цьому було багато правди, як що рівняти Шевченка до инцих поетів—от хоч би і в московській літературі. А так саме й роблено: брали Пушкіна, Лермонтова, навіть Кольцова і казали: подивіться, які вони далекі від народу і який Шевченко близький до його. Паралель ця справді вражала, і думка про те, що Шевченко цілком народній поет, стала мов би якоюсь аксіомою, якої не треба було й доводити. Думалося так, що й мову Шевченкову народ до словечка розуміє. І змістом його твори такі близькі й зрозумілі народові, що й кожен неписьменний їх уподобає, аби йому їх прочитано: взагалі—Шевченкова поезія є тая ж народня поезія, тільки що краща, бо пішла далі, розвилася.

Тільки Драгоманов трохи озвався проти такого погляду*), а взагалі в літературі й серед громадянства держаться його й досі. Навіть пішли й далі. В писаннях і в розмовах про сьогочасню українську літературу від старіших людей раз-у-раз можна почути, що сьогочасніх письменників народ не розуміє й не читає, не так, як старих. А все через те, що пишуть не так, як Шевченко писав. Мовляв, як Шевченка весь народ дуже добре розуміє, то й сьогочаснім письменникам тим же робом

---

*) Громада, № 4, 1879.

треба йти, не виходячи в мові за межі того, що Шевченко дав, бо все инше—то вигадки, ковані слова і т. и. Як обійтися з досить бідним і спеціально поетичним словарем Шевченка тепер, коли ми не тільки пишемо великі романи соціального змісту, не тільки перекладаємо Шекспіра, Гейне, Данте, але й даємо розвідки наукові чи публіцистичні,—про це тії добродії не говорять нічого, бо й не мають що казати. Просто переказуються, без ніякої критики, старі вивчені фрази, гарні тим, що їх не треба вигадувати і завжди можна здатися на такий авторитет, як Костомаров, або ще хто *).

Тим часом справа з Шевченковими творами стоїть далеко не так, як звикли досі думати.

Коли уважно переглянути „Кобзарь“, то зараз видко стане, що Шевченко, пишучи свої твори, не тільки не призначав їх за-для читання народів, але й зовсім не дбав про те, щоб написати їх особливо зрозуміло, популярно. Візьмімо, напр., передмову до „Гайдамаків“—те місце, де автор задалегідь відповідає російським критикам, що радять йому:

Співай про *Матрьошу*,
Про *Парашу, радість нашу*,
Султан, паркет, шпори...

Видима річ, що се не до селян писано, а саме до панів, які про такі погляди російської критики знали і могли розуміти поета.

Випустивши „Гайдамаки“, Шевченко через рік пише

---

*) Инша річ, звісно, *критика* сьогочасної літературно-наукової української мови: тут можна багато та й дуже багато дечого сказати.

до гр. Тарновського: „Може й там над ними сміються так, як тут москалі. Зовуть мене интузіастом, сиріч дурнем. Бог їм звидить; нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба. Нехай собака лає—вітер рознесе“ *).

Як бачите, в першій лінії Шевченкові важно те, щоб його признано за поета, все инше не має ваги; те, що його звать „мужицьким поетом“, видимо здається йому неправдою — це видко з того, як він стилізував свою фразу; це йому навіть не подобається,—не дурно він прирівняв слова про це до собачого гавкання. І докір сей зачепив його видимо зглибока. Рік перед сим, у передмові до „Гайдамаків“, він відповідав московським критикам, що радили йому писати по московському:

Теплий кожух, тільки шкода,—
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте! кричить собі,—
Я слухать не буду!...

А тепер пише в тому ж листі до Тарновського: „Обіцянку пришлю вашим дівчатам к великодню, а може і ранше, коли впораюсь, тільки не ту, що я вам писав (поему „Черниця Мар’яна“), а иншу, по московському скомпоновану, щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю“ **).

Видимо його таки зачепили докори отих москалів, що з його сміялися. Одначе йому зовсім не пощастило з мо-

---

*) Основа, 1862, V, 6.

**) Основа, 1862, V, 6, лист з 25-го січня 1843 р.

сковськими компоуваннями („Никита Гайдай“, „Тризна“). А з другого боку — він хоч і захопився був на якийсь час вільним панським життям, все ж був таким демократом усією своєю натурою, всіма своїми вподобаннями, що не міг він удержатися на зовсім чужому за-для його ґрунті тодішньої панської московської літератури. Він вернувся до української поезії, закинувши свої московські проби, а драму „Назар Стодоля“, написану теж московською мовою, переклав по українському *).

Та вернувшись до рідного слова, він все ж таки зовсім не вважав себе за „мужицького“ поета. Зазирніть у його „Посланіє“—там повно таких річей, як могли, Тамерлан, Шафарик, Коляр, Ганка, слав'янофили, гармонія, поема, римляне, Брути, Коклеси і т. и.,—річей, про які мужики не знають нічого. Скажуть: „Посланіє“ писано до інтелігенції. Дак же і в інших Шевченкових творах добачаємо раз-у-раз те саме. Там, де він тільки описує народне життя („Катерина“, „Наймичка“),—там справді все в його просто й зрозуміло хоч би й сільському читачеві, бо там і самий сюжет не вимагає мудрації. А тільки візьметься Шевченко за яку історичну чи політичну тему,—зараз він пише так, що зрозуміти його можуть тільки освіченіші люде. Напр.:

Шепочеться Авіньона
З римськими ченцями;
Шепочуться антипали,
Аж трясуться стіни
Од шепоту. Кардинали
Як гадюки в'ються
Круг тіари. (196).

---

*) Конисскій, Жизнь укр. поэта Т. Г. Шевченка, 156.

Або так:

А вас, моїх святих киян
І ваших чепурних киянок
Одав своїм профосам п'яним
У наймички сатрап капрал,
Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал... (543)*).

Раз-у-раз стривається сила чужомовних слів і невідомих народів іменнів та назвищ: Помпилій Нума, Егерія, Архімед і Галілей, романський, леґіон, ліктор, динарій, Прометей, догмати, негри, гішпане, Вашингтон, Сарданапал, Корф, Карамзин, Ченчіо, Валькірії і т. и. і т. и. Навіть заспиви до поем—з Аполлонами та музами:

Старенька сестро Аполлона!
Як би ви часом, хоч на час,
Придубали таки до нас,
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій божий глас
До оди пишно чепурної...
Покиньте ж свій святий Парнас! (379).

В писаннях на біблійні теми—страшенна мішанина незрозумілої народів церковно-слав'янщини з українськими словами:

Достойно-пітая! благаю,
Царице неба і землі,
Воньми їх стону!...
О ти, пречистая в женах,
Благоуханний зельний крине!...
Ланити, очі і уста
Марніють зримо. (557—563).

---

*) Боки зазначено з петербурського видання: „Т. Шевченко. Кобзарь“. 1907.

Все це показує, що, пишучи свої твори, Шевченко зовсім не рахував на сільського читача, і читач сей, не маючи відповідних наукових знаннів, не може зрозуміти таких місць у Шевченкових творах, як оті, що зазначено.

Далі. Хоча Шевченко мав щиро-демократичні погляди і в своєму житті дійсно був демократом, але світогляд його і світогляд народній, то зовсім неоднакові речі. Народ живе й досі в сфері містичного розуміння світових і життєвих подій, а Шевченко вже з неї вийшов і стояв на раціоналістичному ґрунті. Може бути, що деякі окремі люде з народу і підписались би, напр., під віршами:

Світе ясний, світе тихий,
Світе вольний несповитий!
Защо ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багрянницями закрито
І росп'ятім добито? (592)

і згодились би зробити з багрянницями, кадилами, „явленими“ те, що радить поет, але се вже були б люде, що стоять по-над масою; маса ж видимо иншої думки про кадила, кропила і „явлені“.

Та і в самого Шевченка раціоналізм та політичний радикалізм, що відбилися в ціх і в багатьох инших віршах, мішається часом з слав'янофільськими поглядами виразно обскурного характеру,—згадаймо з того ж „Послання“:

Як би ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя,
А то залізете на небо:
І ми—не ми, і я—не я!
І все те бачив, все те знаю:

Нема ні пекла, а ні раю,
Немає й Бога, тільки я
Та куций німець узлуватий.

.....
Просвітити, бачиш, хочуть
Материні очі
Современними огнями,
Повести за віком,
За німцями. (263, 266).

Що сі погляди суперечать тим, про які казано вище,—се видно кожному, вони суперечать навіть иншим місцям того ж „Послання“.

Що ж признати народнім світоглядом: те, що говорять Шевченко в таких віршах, як „Світе ясний, світе тихий“, „О люде, люде, небораки“ (601), „Саул“ (596) та ин., чи те, що сказано в зазначеному місці з „Послання?“ Або, може,—ні се, ні те? Але що ж тоді буде з думкою, ніби світогляд Шевченків і світогляд народній то—одно? „Шевченко сказаль то“—говорить Костомаров, а за їм і багато инших,—„что *каждый* народный человек сказаль-бы, если-бъ его народное существо могло возвыситься до способности—выразить то, что хранилось на днѣ его души“. *)

Але що ж саме він сказав би? Про те, як будувати „нову хату“ („Світе ясний“), чи виявляв би слав'яно-фильські протести проти „современних огнів“?

Та й що се таке „народ“, що „кожен народній чоловік“ мусить і розуміти, і вподобати Шевченкови твори і вважати те, що в їх сказано,—за своє? Звісно, всі селяне-хлібороби об'єднані не самою мовою, а таки й

---

*) Основа, 1861, IV, 51.

світоглядом, але по-за цим зостається ще широке поле інтересів особистих і громадських, де не можуть усі селяне „в один гуж тягти“. Хиба з однаковими почуваннями буде читати „Гайдамаки“ або „Ой вигострю товариша“ і наймит-хлібороб (сьогочасня варіяція Шевченкового Яреми), і заможний селянин, що наймає таких наймитів?

„Гайдамаки положили Дригу долі та, насипавши йому на голу спину пороху, запалили і драли греблом, щоб признавсь, де тиї червінці, що колись ганяв у Шльонське воли та заробив. А між ними та був наймит Дриги,—так той усе й виказав. І поти драли, поки стара не внесла в хату горшка з червінцями“ *).

Так оповідав Кулішеві про гайдамаків Харько Цех-мистер. Видима річ, що в думці сього чоловіка гайдамаки стояли зовсім не тими оборонцями народньої волі, якими змальовано їх у Шевченка, а просто грабіжниками. Не внакше на їх дивився і той чоловік, що на Кулішеве питання: „Що то, діду, за гайдамаччина була?“ відповідав: „Проклята була! Самовольці такі були, що... Невірно так було прославилось! Як поп'ється, то йому не кажи ні злого, ні доброго,—така собача юха!... Багато накоїли лиха!“ **).

А сьогочасній Ярема-наймит може відповісти на це так, як одповідав недавній кріпак Шевченко:

Брешеш, людоморе!
За святую правду, волю
Розбійник не стане;
Не роскуе закований
У ваші кайдани

---

*) Кулишъ, Записки о Южной Руси, I, 248.

**) Кулишъ, Записки о Южной Руси, I, 151, 152, 154.

Народ темний; не заріже
Лукавого сина!.. (269).

Або візьмімо хоч одну з найзрозуміліших народові річей—„Катерину“. Вона на селі мабуть найпопулярніша за всі інші Шевченкови твори. Але дуже неоднаково на неї дивляться. Дівчата й молоді жінки плачуть над нею, і в тому селі, де була наша школа, дівчата положили на голос і співали початок цієї поеми. Парубки теж люблять часом її читати, але сміються; старі ж люде лають поему. Та й зрозуміло: все в їй про кохання та ще й „нечесне“. От через що, як я вже згадував, кум Юхим сказав одного разу про „Катерину“:

— „Катерину“ нам читали. І нащо він (Шевченко) її писав? Негарна книжка.

Я багато разів давав читати на селі і „Кобзаря“, і окремі з його твори. Зовсім розуміють і люблять читати чи слухати (переважно молодіж та молоді жінки) такі речі, як „Катерина“, „Наймичка“, залюбки читають і „Причинну“, „Утоплена“, „Тополію“, називаючи їх „казками“. Але з поемами історичними справа тяжча. Щоб їх зрозуміти, треба ж таки хоч мало-небагато знати історію. А саме цього в сільських читачів звичайно й нема.

Я колись списав для наших читачів питання до деяких Шевченкових історичних п'єс. Питання були такі, щоб, одписуючи на їх, читач міг коротко переказати зміст твору і показати, як він його розуміє. На жаль (через усякі, мовляв, „незалежні обставини“) у мене збереглися відповіді тільки однієї людини; але вони все ж досить цікаві і варті уваги.

Людина ся—знана вже нам кума Маруся П. Знаючи трохи московську мову, вона прочитала дещо й з україн-

ської історії,—таким робом у неї було трохи ґрунту до того, щоб зрозуміти історичні поеми. Натура, як часто буває між нашим сільським жіноцтвом, поетична, вона сама складала вірші. „Кобзаря“ дуже любила і одного разу сказала мені:

— І що воно за книга така? Яку б иншу книгу не читав, а кинеш її та до „Кобзаря“ возьмешся. І не навчаєшся її ніколи.

Дак їй і дав я мої питання,—„Кобзарь“ давно вже в неї був.

Ось що вона написала мені про „Неофіти“, переказавши поперед у коротенько їх зміст:

„Розбрати все це почти не важко: тільки слів таких, котрих я мало зрозумію шд воно за слово, дуже вже багато, і через ті слова найважче розбрати, а як би були вони простіші, було б легче розбрати. Все це мені гарне, отам тільки й негарне посередині, де царі ті гуляли та силували людей молитися ка'зна чому, нерозумні, та мучили християн, а все останнє гарне і дуже жалібне. Тільки справді дуже вже крутенько написано,—багато слів нерозбірних“.

І справді багато, бо вся поема повна таких річей:

Возлюбленнику муз і грацій...

Перепливе вона Лету...

Помощники, поборники,

Кастрати німі...

Рим з Нероном

В паскудних оргіях конав,

А новий день із тьми-недолі

На Колізей і Капітолій

Уже світив...

І в термах оргія. Горять

Чертоги пурпуром і златом,
Куряться амфори; дівчата
Трохи не голії стоять
Перед Кипридою, і в лад
Співають гимн. Приготован
Веселий пир, і полягли
На ложах гості..

Що, справді, могла розібрати навіть моя досить, як на селянку, освічена читачка в такому уривкові, як сей останній, де не тільки говориться про невідомі селянинові речі, але й написано його якоюсь макароничною мовою? А таким робом складено мало не всю поему.

Скажуть: се того, що поема з римської історії, а як би була з української, то то инша річ.

То правда, що там справа простіша, але ж і не така проста, як спершу здається. Там, де в моєї читачки вистачало добутих попереду історичних знаннів, там вона розуміла читане досить добре. Але й тут найбільше подобалось їй те, де було багато чисто побутового елемента, як от, напр., у „Невольнику“. Ось що вона каже про сю. поему:

„Що з початку казано (то б то: в посвяті),—про те я нічого не скажу: не так, щоб там дуже нерозумно, а так собі—не нахожу що сказати“.

І не диво, коли згадаємо, що є в тій посвяті:

Моя зоре досвітняя,
Єдиная думо
Пречистая! Ти вітаеш,
Як у того Нуми
Тая німфа Егерія... (201).

Далі от що вона каже: „Степан з Яриною не оженився через те, що батько хотів, щоб Степан поїхав

уперед у Січ і побачив білше світу і набрався розуму. По теперішньому, то може батько і негарно робив, що посилав Степана, бо тепер не ті люде стали, а по тодішньому, мені здається, що робив він гарно: через те він його посилав, що тоді були такі звичаї, що не щитався той і за козака і чоловіка, котрий не показав себе якою небудь одвагою і сміливістю, що він ковак, що він не боїться глянути лихові прямо в вічі, без усякого жаху,—тоді один проти другого брався. Мені тодішні звичаї дуже подобаються. Я думаю, що батько не думав щоб Степанові трапилось таке нещастя і не винний він за це, хоть і послав його: що ж робить, коли так прийшлося. Про невольника мені дуже подобається, дуже гарне і жалібне. І як уже инше гарно й написане,—ну, прямо за слізьми читать не можна!“

Видима річ, що мою читачку захопила тут не історична декорація, а трагична подія та ідеальне Яринине кохання.

Холоднішим оком поглядає читачка на „Тарасову ніч“. На питання: коли се діялося? — вона відповідає: „до того врем'я, поки ще люде не були панськими“. Читання історичних книжок видимо не підказало їй виразнішої дати. Переказавши зміст, ось який присул висловила вона про твір:

„Пісня ця не так, щоб дуже вже гарна, а так собі—гарненька; негарного нема в їй нічого, тільки невеселасмутна, а гарненька через те, що про гарних людей тут написано—про гетьманів і козаків, що які вони були люде гарні, що не дорожили вони свого життя за своє, найбільше за людське щастя“.

Ще байдужніші слова про Палія („Чернець“):

„Палій був козак. У монастирь пішов він одмолювать гріхи, що за стілко років свого життя нагрішив. У козаків мабуть був такий звичай, що як зостаріється, так йому і треба йти гріхи одмолювати, бо наче б, як би не було такого звичаю, так Палій і не пішов би, бо он як він зо сльозами згадував своє веселе життя. Робив Палій, як видно, одно своє діло—воював, бував мабуть і у неволі, бо він згадував Бердичів і кайдани, бо мабуть доводилось їх тягати... і всього багато згадував, і дуже в його серце боліло, що все те минуло“.

Цілком формально, в кількох фразах, переказано зміст віршів „У неділеньку святую“—без ніяких уваг, підхоже до того й про Швачку („Швачка“), якого читачка вважає за гетьмана.

„Ой чого ти почорніло“ викликало тільки оці слова „Тут теж описано воювання, як колись козаки воювалися за волю“. Видима річ—щоб глибше зрозуміти ці вірші, треба знати всю вагу для нашої історії берестецької події.

Чудово написану поемку „Гамалія“ зрозуміла читачка в загальних рисах, але окремих місць зосталося дуже багато незрозумілих. Ось що вона написала:

„З початку співають козаки у турка,—були вони там у неволі. Потрапили вони мабуть воюючися з турками: турки, побивши козаків, забрали їх у неволю. Скутарі—турецький город. Босфор—наче б то море. Босфор подав вістку морю; то значе, що Босфор подав згуки, хвилі на море, бо од Босфору подув вітер, а море подало згук Лиманові, а Лиман зашумів і подав згук Дніпрові, а дід Дніпро захвилював і почав колихати Хортицю, і тоді вже козаки поплили воювати на турка, бо

козаки давно мабуть були приготовлені і мабуть ждали гарної години. Оце я так розумію. Босфор — неначе турецьке море, а яке воно саме — не знаю. Лиман — прибережжя понад морем або річкою. Дніпро — річка; дідом, мені здається, Дніпро називають. Хортиця — це таке судно, що козаки в йому їздили, а запевне не знаю. Гамалія був гетьман. Туди він їхав визволяти козаків з неволі. Харем — наче турецький будинок. Чубаті слав'яне — козаки. Византия — наче турецьке судно. У Византії люде спали, а потім, почувши гомін, прокинулись і поплили на допомогу Скутарі; і так швидко їхала Византия, що аж ревла, що аж неначе зубами скрегоче; а допливши до берега, люде повставали і почали різатися ножами. Дарданели — не знаю що таке і Галата теж не розумію. Ця пісня гарна, жалібна і весела, тілки трохи не така розбірна, як „Тарасова ніч“, а негарного теж не нахожу нічого“.

Порівнявши ці слова з текстом поеми, кожен зразу побачить, звідки взялися в нашої читачки всі її непорозуміння.

„Гайдамаки“ вона в загальних рисах зрозуміла, як то видно з її переказу, хоч в окремих місцях часом і плуталася. Ось її погляд на сю поему (проминаю ті місця, де просто переказується зміст):

Росказавши, що „з початку Шевченко каже про своє життя сумне й одиноке“, вона говорить: „В „Інтродукції“ я нічогосінько не розумію, — аж сором, та треба казати. Наче б то польські пани були колись дуже багаті, дуже любили гуляти, бенкетувати, піячигь, а потім не розумію яким побитом вони попали до нас на Україну, що подружили з жидами і не боялися наших панів: обдирали церкви і палили, та теж і людей“. Далі каже про

Ярему, що мабуть його—кріпака—пан продав жидові, а може як „Ярема був байстрюк, то і ні до кого йому було голови прихилить, то вже треба було жить... А може він був дуже неросторопний“. „Конфедерати, це — купа шляхтичів-поляків, назбиралися як розбійники та й ходять, обдирають церкви, гроші у кого є, та ще й дівчат—не на що инше, як на наругу. Все це робили не для чого иншого, як для того, щоб було за віщо пить та гулять, для своїх забавок. „Свято в Чигирині“—зібралася вся Україна до купи в зелений гай; у кожного була одна думка і одно бажання. Зійшлися вони ножі освятити і помолитися щиро Богу, щоб поміг їм оборонити од ворогів Україну. А що повні вози ножів, гостинець доброї пані, то мабуть такої, як був Черевань або Шрам*). Дуже мені подобається річ, котру благочинний розказував народу перед тим, як ножі розібрали.—Гайдамаки це такі люде, як і всі, що вже їм добре огидло людське коверзування, так вони збиралися і йшли, приставали до запорожців і задавали ляхам чосу, бо вони залили їм за шкуру сала. Залізник і Гонта були гетьмани і воювалися з ляхами, жидами за те, що ляхи тіснили дуже людей, одбирали у їх усякі права і що було в кого—однімали. Було це перед тим, як люде стали кріпаками у панів.—Гонта порізав своїх дітей через те, що вони були поляки, а він присягав різать усіх ляхів,—так гріх було б йому зламати присягу. Мені здається, що він у цім ні стілко не винен, бо і оставить йому їх живими не можна було, бо всі і на його сказали б, що і він лядський спідручник, то ще б.і його вбили, як вони, тії гайдамаки, вже дуже пороз-

---

*) З „Чорної ради“ Кулішевої.

бісувались. Дуже жалко Гонтиних дітей. „Епілог“—тут каже Шевченко, що отце все, що він написав про гайдамаків, так це він усе чув од свого діда. А як же й дотепно написав, спасибі йому! А то ми може б і не чули. Не знаю як і сказати. Не можна сказати, щоб і добре діло робили гайдамаки, бо стілько пропало народу, і так, що не дуже і плохе, бо вони ж обороняли себе і всю Україну од людей лихих, од ворогів, хотіли, щоб усім жилося добре. Мені гарні гайдамаки, нема ні стільки поганого, бо тоді ніколи було платити за зло добром, бо скрізь лютувала лиха година. Вони хотіли зробити, щоб скрізь панувала правда, аж опісля їх нікому було балакати про неї і запанувала неправда і неволя“.

Як бачите, моя читачка розуміє „Гайдамаки“ подекуди так, як хотів того автор, і взагалі поема їй сподобалася. Інший одначе був результат, як сей твір прочитала М. Загірня в новій своїй аудиторії, слухачам, що не мали й таких знаннів з української історії, як кума Маруся, і через те не могли доладу розібрати справи.

На читанні було семеро жінок та дев'ятеро чоловіків. Ось що стоїть у читачки в записках:

„Передмова незрозуміла цілком. Хоча я й казала, що це Шевченко сам за себе розказує, але видимо не розуміли й нудились. „Інтродукція“—там саме. Тільки дід М—ко зауважив:

— А бач, як усе доладу та прикладно.

Як конфедерати зчинили бешкет у титаря, дід, не зрозумівши хто то, подумав, що то козаки, і почав козаків лаяти, що вони тільки на те й жили, щоб таке виробляти; але інші йому зараз сказали, що це не козаки, а ляхи-пани.

„У тім'я цвяшок закатай“—не зрозуміли і здивувались, чого титарь уже і вмер. З любовців трішки сміялися і дуже довгим це здавалось. Як конфедерат крикнув на жиди: „чортів сиңу!“ хтось озвався: „Та й цур йому, як погано!“, і я вже більш не читала чорта. Повеселішали, як з'явився кобзарь волох і все прихвалювали його. Доводилось разів зо два поміж читанням нагадувати про відносини між нашими мужиками і панамі польськими та поляшеними. Дем'ян розказував, як він читав у „Сагайдачному“ Мордовця, що тоді ксьондзи людей запрягали, і про інші кривди розказував. (Я дуже погану передмову сказала,—тим, може, так і незрозуміло було). Йосип схопився з лави і, махаючи руками, мало не скрикнув:

— А он земський приказував: не грубіть панам.

— Хиба казав? — питаюся.

— Йй-бо, я сам чув на сході. Адже він за нас должен руку тягти, а він за панів тягне.

— То вже в його така натура панська, — каже дід М—ко. Йому шоб усе скоро, шоб усе зараз було. От і тепер: скаже, шоб був викуп, і де хоч бери, а шоб був!

Йосип палко все щось говорить, доводячи, що земський кривдить мужиків, а дід собі:

— Він того не розбіра, шо треба лекшенько, то воно все й буде, а він, шоб усе зараз.

— А в панів так, — додає баба Гапка,—у їх усе шоб живо, шоб зараз, усе біжи. Не скаже там: піди, або як небудь, а все біжи. Хоч і наймуть...

— Ну, найми, то инше діло, — перепиняє Йосип. — От хоч би й я нанявся, гроші беру, то вже треба й робить шо скажуть.

— Ну, все ж наш братчик на те розсудливіший.—одно-

віда дід.—А вже шо пани (торкає мене за плече), це вже нація така панська, шо їм усе біжи та все зараз.

Як кобзарь співа: „ти-ни-ни“, то Йосип:

— Оце й ми скоро такої співатимем, бо все вже скоро повитягають, тільки самі ти-ни-ни й будуть.

Всі говорять на ту тему, шо „нам не до вареників, хоч би хоч хліб, а то й того ось-ось не буде“.

Як зарізаєв Гонта дітей, то ніхто не докоряє. Тільки хтось із бабів:

— То ж то, рідчі діти!

— Так присяга ж! — на те дід.

І більше ні слова. Всі явось важко мовчали. А як Гонта ховає діти і говорив до їх мертвих, Дем'ян зауважив:

— Роскаюється.

Жінки цікавились Яремою та Оксаною, а чоловікам байдуже. Вони навіть гайдамаками, здається, не дуже цікавились, бо своє життя дуже дошкуляло їх, ніж те, шо давно минуло. Навіть, як дочитала, то не розмовляли про те шо ж вийшло з гайдамачини. Я думаю, шо це ще може й через те, шо я погано розказала історію, не вмiла зацікавити, чи шо. Перед „Гайдамаками“ я в той же день читала український переклад оповідання пані Шмідтової „Галя“ з часів перших християн на Вкраїні— річ шаблонова, але „жалібна“. То „Галя“ їм дуже сподобалася:

— Ця жалібніща,—каже Йосип.

— Бачите,—виясняє дід,—там усе про одну,—от ми й розбіраємо, а тут багато людей та ще про себе він там розказує, то й не розбереш де про шо“.

Звичайна річ, шо як читане цікавить сільських чи-

тачів, то вони не тільки під час читання, а й потім і часом ще багато днів розмовляють про його, розказують один одному зміст і т. и. Тут же нічого цього не було, а як розмовляли, то не про читане, а про своє, зачепившись за яєсь почуте слово.

Та найгірше вийшло з п'єсою „Заступила чорна хмара“, де розказано кінець боротьби гетьмана Дорошенка. Про сю п'єсу в куми Марусі написано коротко, тільки оце:

„Дорошенко був гетьман. Чого хотів він,—того я гаразд не зрозумію. Зробилося з їм дуже негарно: його турки піймали і закували у кайдани і там у неволі він і вмер. А більше про Дорошенка я їй-Богу нічого не знаю і не згадаю; може що я і читала про його, тільки пам'ять у мене паскудна, що зараз же й забуваю“.

Перечитавши уважно вірші, ми зараз побачимо, що иншої відповіді від людини, не знайомої добре з історією Руїни, не можна було й сподіватися.

Заступила чорна хмара
Та білую хмару:
Виступили з-за Лиману
З турками татари;
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман попович
Із-за Дніпра напірає,
Дурний Самойлович
З Ромоданом; мов та галич
Вкрили Україну
Та й клюють елико мога.
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате!
Не здужавш, чи боїшся

На ворога стати?
„Не боюсь я, отамани,
Та жаль України!“
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина:
„Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!
Візьміть мої гетьманські
Клейноди панове,
Та однесіть москалеві... (448-449).

Чого прийшли з турками татари? Яка це шляхта лізе з Полісся? Який це гетьман попович? Хто се Ромодан? Чого тут питання до Чигирина? Яку саме „вражу силу“ хотів би розсипати Дорошенко? Через що клейноди треба відносити москалеві? Ні тут, у цьому початкові, ні далі читач не може знайти на се відповіді *в самій п'есі*.

Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали,
А з Сосниці в Ярополче
Віку доживати. (449).

Хто не пустив і закував у кайдани? Мабуть турки й татари, бо вже ж вони прийшли, і вже ж не чого, як воюватися,—звичайно християне з татарами та з турками воюються.

Взагалі це одна з найнезрозуміліших історичних Шевченкових п'ес. На їй дуже добре видно, як помиляються ті, що кажуть, ніби то Шевченко співав так, як співав сам народ, тільки ще наперед поступивши, що народні піснєві форми тільки розвились у Шевченка і т. и. Народ ніколи не склав би про Дорошенка пісні так, як склав Шевченко свої вірші.

Шевченко дуже добре зібрав до купи всю ту сумму обставин, які примусили Дорошенка положити булаву: руйництво Дорошенкових спільників татар та турків, інтриги Самойловича, натиск з Москви й з Польщі. Кожну з сіх річей він зазначає коротенько, парою фраз, і замикає все це загальним кінцем:

Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й кляють елико мога.

І потім вивод з цього: не розсиплем вражу силу,
треба коритись.

Народ же сказав би це зовсім инакше. Він висунув би на перед *одну* якусь причину, що здавалась би йому найважлишою, часом навіть зовсім фантастичну, і з погляду *цієї* причини пояснив і розказав би всю подію.

Напр., як народ співав про Байду, то він не зібрав до купи, як Шевченко про Дорошенка, всі ті причини, які довели Байду до смерти в турецьких руках (боротьба за молдавське князівство, зрада господаря Стефана IX, повсякчасні набіги Байдини на турецькі землі і т. и.), ні, він дає тільки *одну* причину, та ще й розказує її по казковому: царь турецький хотів переманити до себе Байду, віддавши за його свою дочку, а той не схотів та ще й налаяв,—от і все.

Або гляньте ви, як надзвичайно просто і виразно однією причиною виясняє народня дума початок козацького повстання Б. Хмельницького:

Як із день години,
Як стала тревога на Україні,
То ніхто не може обіратись
За віру християнську однастайне стати;

Тільки обібрались Барабаш та Хмельницький та Клим Біло-
церківський;

До короля виступали, листів-наверсалів прохали.

То король наверсали писав,

Самому Барабашу до рук подавав;

А Барабаш листи як взяв,—

Три годи козакам знати не давав.

Тоді Хмельницький просить у його ці листи з ко-
зацькими привілеями, той не віддає; Хмельницький добу-
ва їх хитрощами і з листами в руках піднімає повстання.

Народня історична пісня часом називає історичні
мена, про які народ тепер уже забув, але становище
справи, але відносини діячів вона зазначає виразно. Ось
за-для порівняння початок пісні про баталію на Жовтих
Водах, цікавий ще й тим, що й тут, як у Шевченка,
покликані на поміч татари:

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?

Гей той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.

Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,—

Гей не один лях лежить головою в воду.

Не ший, Хмельницький, дуже той жовтої води:

Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.

„А я ляхів не боюся і гадки не маю,

За собою великую потугу я знаю:

Іще орду за собою веду,

А все, вражі ляхи, на вашу біду“.

Утікали ляхи, погубили шуби... *)

Тут уже чоловік не заплутається в питаннях до кого
прийшли татари, з ким воювався Хмельницький і т. и.
Взагалі народня пісня дуже любить по-ряду розказати

---

*) Антоновичъ и Драгомановъ, Историч. пѣсни малорусск.
народа. II, 18.

одне за одним все як воно робилося, в'яснити становище й відносини героїв, щоб слухачеві було все зрозуміле. Через те починає вона завжди з того, що розказує, де робилося, називає героя, часом описує його, тоді вже каже що і з ким він робив. Не наводжу прикладів—охочі знайдуть їх у тій самій книзі Антоновича й Драгоманова, яку вже я цитував,—напр., у думках про козака Голоту, про Марусю Богуславку, про Самійла Кішку, про трьох Озівських братів, про війну Хмельницького з Волощиною і т. и.

З цього всього видно, що хоч Шевченко й узяв од народу поетичну форму, багато сутонародніх образів, але спосіб його творчості, літературна його маніра не така, як у народа. Як і треба було сподіватися, вона має в собі прикмети не колективної, а індивідуальної творчості, і становить Шевченка не в гурт без'імennих народніх творців, а в товариство інших світових поетів.

Так саме, як і вони, Шевченко заводить у свої твори всякі імення, згадки про всякі історичні події, про чужі країни і т. и. і таким робом вимагає від свого читача досить високої освічености. І коли ми кажемо, що, напр., щоб зрозуміти Шіллерове „Das Siegefest“, де поет описує свято у греків з приводу перемоги над троянами, треба знати і грецьку мітологію, і історію троянської війни, і обидві Гомерови поеми, то так саме і Шевченкове „Заступила чорна хмара“ може зрозуміти,—навіть з інтелігенції,—тільки той, хто знає в загальних рисах історію України і спеціально—Дорошенків життєпис. Так саме, як і вони, Шевченко вживає свої індивідуальні способи творчості, виявляє свої власні погляди й думки, а не чийсь загальні. Яко син свого народу, що мучився через те, що народ його зазнавав муки, він міг виявляти і дійсно виявляв

такі думки, такі бажання, які справді були і в народніх мас, і цим його твори ставали тим масам близькі, але разом з цим виявляв він ще більше своїх власних індивідуальних думок і бажаннів і до того неоднакових про ту саму річ у неоднакові моменти його духовного розвитку.

В основі народньої творчости лежить теж творчість індивідуальна. Тільки що твір індивідуального автора, напр. пісня, переходячи з уст до уст, утрачає почасти все те, що суперечить поглядам і вподобанням народніх мас, або що перешкожає добре той твір розуміти, і навпаки— до його приєднується під час цих мандрівок усе те, що тим поглядам і вподобанням відповідає. Після довгих років такого обшліхтовування твір сей дійсно вже робиться твором народнім, який справді має характер уселюдности, утративши все, що в йому було індивідуального. Шевченкові ж твори такого процесу обшліхтовування серед народніх мас не перебули і через те лишилися творами цілком індивідуальними. Як такі, вони можуть бути більше або менше зрозумілі народові, більше або менше йому подобатися; але ні в якому разі не можна називати їх дальшим протягом народньої творчости, не можна казати, що Шевченко, як поет, був сам народ, що народ мов би обібрав його співати замісто себе. Шевченко не міг співати замісто когось, хоч би сей хтось був і народ, бо він був не тільки величезний талантист, але й дуже виразна, міцна індивідуальність, яка змагалася виявити і виявляла завжди себе саму, всю повню своїх власних індивідуальних сил.

Чи се зменшує вагу Шевченкової поезії?

А ні трохи!

Великий поет іде завжди поперед нас, показуючи їм такі далекі перспективи, яких вони досі не знали. Маса мусять підніматися, доростати до його ідей. Се так скрізь; так і в нас.

Нема чого нам тішитися, що ось, мовляв, маємо такого великого поета, що його в кожній мужичій хаті розуміють і що на йому може виховуватися народ. Ми справді маємо великого поета, але в мужичій хаті його ще не знають або мало розуміють. Зробімо ж, щоб люде з тії хати піднялися духовно стільки, щоб справді могли його зрозуміти.

І це буде найкраща шана Шевченкові, найбільша любов до його творів.

Х.

Панько Куліш.

І.

Ще в „Основі“, під час найпишнішого рѣзквіту своєї літературної роботи, Куліш так характеризував тодішнє українське письменство і його мету. Українська література, на його думку,—„созданіе не небольшого кружка, устроившаго себѣ изящную жизнь посреди толпы, для которой осталось только подчиняться его вкусу, его понятіямъ и самой его жизни: она—голосъ подобной толпы, но которая не признаётъ своими образцами просвѣщенныхъ людей, возвращающихся внѣ ея жизненныхъ потребностей, а напротивъ, увлекаетъ въ свою здоровую среду самыхъ развитыхъ дѣятелей просвѣщенія, со всею ихъ ученостью, со всѣмъ блескомъ ихъ артистической образованности. Всѣ эти люди, при всѣхъ личныхъ преимуществахъ передъ единицами своего простонародья, чувствуютъ и сознаютъ умомъ, что сила народнаго духа не въ ихъ ученыхъ и эстетическихъ кружкахъ, а именно въ этой массѣ, изъ которой каждая отдѣльно взятая личность почти безразлично незначительна, но въ общности со множествомъ другихъ, себѣ подобныхъ, хранитъ законы литературнаго вкуса и народнаго смысла для са-

михъ развитыхъ и самостоятельныхъ представителей нашей народности“ *).

Звичайна річ, що цілком, без обмеження, пристати на зараз висловлену думку нема змоги. Хоч тут говориться тільки про українську народню масу, та вона ж не є якимсь дивом серед інших народів, і те, що сказано про неї, доведеться сказати й про інші народні маси. Та практика показує, що „закони“ літературного смаку річ дуже мінлива. Літературний смак міняється поперед усього що до народів. Найкраще можна було б зазримити чим одмітний літературний смак у кожного народу рівняючи те, що народи *сами* творять (з свого власного матеріялу, чи переробляючи чужий), рівняючи один до одного фолькор усяких народів. Це порівняння показало б, що хоча багато дечого такого, що досі той чи инший народ уважав за свою власність, є добром уселюдським, але ж за те кожен народ виявляє й свою власну колективну індивідуальність і що до вибору тем, і що до їх оброблювання. І речі позичені не менше дали б до цього матеріялу, як і речі самостійні, бо колективний творець-народ ніколи не *перекладає*, а завжди *переробляє*, відкидаючи те, що суперечить його смакам і вподобанням, і додаючи те, що доводить позичений сюжет до гармонії з цими смаками і вподобаннями. Оттут-о за для характеристики літературного смаку якого народу і було б дуже интересно зазначити: що саме він одкидає, що бере і що додає. Досі збірано тільки матеріял до такого досліду, пильнуючи, як той чи инший сюжет мандрував по світу,

---

*) П. Кулишъ. Характеръ и задача украинской критики (Основа, 1861, II, 168—169).

та вже самий той факт, що кожен народ так робить, показує, що літературний смак неоднаковий у неоднакових народів.

Потім він залежить іще від розвитку визначеного народу. Зулус і норвег матимуть неоднаковий смак не через те тільки, що це два неоднакові народи, а ще й через те, що се народи двох неоднакових розвиткув, двох неоднакових культурних мір. Через те й той самий народ може мати неоднаковий літературний смак на неоднакових ступінях свого розвитку. У старовину українські народні маси виявили надзвичайно високий літературний смак, сотворивши артистичну народню пісню; а в наш час ті ж народні маси покидають сю пісню і співають замість неї:

Башмак батенька купив,
Чулок милий подарив...
На квартирушку ходив,
За квартирушку платив,—
Когда ситцю на рубашку,
Когда сала кусок,
Когда гривеничок,
Семигривеничок,
Когда синюю бумажку,
Когда мила брусоч... *)

Нарешті,—як я вже й попереду казав,— „народня маса“ зовсім не є щось суцільне, одно, і поза межами мови й руїн сільського світогляду, застаються ще різнації інтересів класових та інших, неоднаковий культурний розвиток частин маси і т. и., а се, звісно, не може зостатися без впливу й на літературний смак тієї маси.

---

*) Харьковский сборникъ, томъ 8-й (1894), стр. 118—119.

І через те серед неї можна зустріти дуже великі варіації „народнього“ літературного смаку.

Та все ж у тому, що казав Куліш, була й безперечна правда.

Правда була в тім, що в той час кращі інтелігентні люде з українського народу признали дуже високим і для себе обов'язковим той літературний смак народніх мас, результатом якого був надзвичайний артизм української народньої поезії. Чи в той момент, як се було признано, народній літературний смак був іще тим самим, який був тоді, як тая поезія творилася,—про се не будемо говорити,—досить, що його признано і що йому скорилися ті літературні сили, які виступили тоді на письменницьку ниву.

„Такъ какъ наши украинскіе поэты“,—каже далі Куліш, і нам треба не забувати, що він се каже року 1861-го,—„нікогда не выходили изъ большого круга въ маленькій, нікогда не творили для немногихъ и всегда, во время творчества, воображали вокругъ себя такъ сказать вѣче народное (отъ чего происходятъ и временная ограниченность сферы ихъ творчества, и самобытная сила его); то произведенія ихъ должно почитать не игрушками удаленнаго отъ житейскихъ тревоженій кружка, а *созданіями духа народнаго* *). Народъ же ничего не созидаетъ безъ практическаго, житейскаго смысла. Народъ, въ произведеніяхъ поэзіи, сознательно и инстинктивно ищетъ удовлетворенія своихъ насущныхъ моральныхъ потребностей“ **).

---

*) Курсив мій.

**) Та ж розвідка, 160.

Задовольнити ці моральні народні потреби і взялися тодішні українські письменники. „Будучи, по своєму образованію и положенію въ свѣтъ, людьми иного, не простонароднаго круга, они какъ будто не довѣряли сами себѣ, что возьмутъ вѣрный тонъ въ повѣстяхъ и поемахъ, разсматривая явленія народной жизни съ точки зрѣнія людей, цивилизованныхъ по иноземному.“ Не ймучи самим собі віри, ішли вони до народніх мас, вивчали їх мову, звичаї і т. и. і тоді писали. „Не въ замкнutomъ обществѣ любителей словесности провѣряли они жизненный смыслъ своихъ произведеній: они пускали ихъ прямо въ народъ,— въ тѣ слои общества, которые не стануть попусту тратить на чтеніе времени, нужнаго для самыхъ насущныхъ трудовъ и заботъ“ *).

Та на жаль — результатів такого вивірання ми не знаємо. В цитованій зараз розвідці Куліш говорить, що вже те покаже, як тіі твори сподобались народові, що вони швидко попродались. Та се ще не довід.

Письменних серед народу (треба розуміти тут того, кого розуміє й Куліш: переважно селян-хліборобів) було тоді (п'ятидесяті й шестидесяті роки минулого віку) дуже мало, а самих книжок друковано не так уже по багато. Роскуповував їх не народ (хоч дещо й він купував, звісно), а та інтелігенція, яка почала тоді з'українюватися або й просто цікавитися невиданим дивом: що воно за книжка мужицькою мовою? Від цієї інтелігенції найбільше й ішло книжок у народ. Через те їй було дуже зручно придивлятися й прислухатися до того, як читає

---

*) П. Кулишъ, Простонародность въ украинской словесности. (Основа, 1862, 1, 2.)

Й розуміє народ ті книжки, і потім подати ті відомости громадянству.

Одначе сього зроблено не було. З усього того часу я знаю тільки дві коротенькі звісточки про те, як читає народ українські книжки. У „Листі до основ'ян“ В. Ковховський розкаже ось що:

„Послано було у Стародубок і Зузулівку (такий вільний хутір, межа з межею з Стародубком) деякі наші книжки, як от „Хата“, „Повісті Гр. Квітки, Народні оповідання М. Вовчка, Псалми Давидови, Катерина, Наймичка і решта Т. Г. Шевченка... З першого погляду на них люде було у регіт, а „тепер книжки у великій моді у нас. Се наче рідний батько явивсь нам з того світу. Всякому вони милі і „олізни“... пише до мене один лакей і пробі просить прислати ще книжок... Та й не він один. Чимало людей у нас жалкують, що ще й досі ніхто не здумав переложить Євангеліє на нашу мову... У в однім селі панотець прочитав народу казань Гречулевича, І Боже мій, що то за радість була, як почули сю казань, як побачили, що церков Христова не дуррається тії мови народньої і не позирає на сю мову, як на яку негідь!.. Росказувала мені одна пані, що тепер, в її маєтку, всім панам на-вдивовижу, двірські люде збіраються на вечір (певно, самохіть) у двірську хату. Там вони сідають кружка, а хто небудь з них письменний читає їм наші книжки. Таке диво! Мабуть таки стоїть чого наша молода словесність, коли не взирають і на свою утому після денної праці, та читають їх“ *)).

Друга звістка не цілком весела. Студент В. Г—о заходився продавати українські книжки по ярмарках. Продавав, між иншим, і в Охтирці.

„Доводилось часом“, — каже він, — взявши в руки *Хату* або *Кобзаря*, читати людім, як що збиралась

---

*) Основа, 1862, I, Вісти, 58.

чималенька купаа біля столу. „Катерину“ літні люде слухали поважно, а молоднеча спершу реготалась... Молодиці й дівчата прислухались до „Тополі“, деякі вигадували витребеньки, бо жартівливі вже собі по-давались; довго не йняли віри, *щоб то оте усе було понапечатуване?! аж поки хто письменний з громади не завіряв своїм власним голосом.* Тоді вже слухали ще прихильніше, аж сльози иноді пробивались де в яких з очей... Такечки шанували й „Наймичку“, „Тарасову Ніч“; дещо з „Хмельнищини“ люде слухали з великою увагою... Один старий чумака довго стояв і слухав і завершив оттакечки: „Й їсти можна відцуратися, й роботу забути—усе б тільки слухав; як то воно гарно та до діла ж то усе!“ В-останне, перед мовою чумака, крамарь читав „Мірошника“, „Рожу та Хміль“ і „Ячмінь“ Гребінчини.—Були й такі, що розглядаючи книжки, балакали про себе: „Та се тільки для насмішки! Та нащо воно? Вигадують, щоб-тільки кепкувати з нашого брата! ік чому воно?.. Нам *псалтиря* та *числовця*, а це все ка-зна-що! Нам не кстаті!..“ *).

Оце тільки й усіх тодішніх звісток про те, як читались по селах українські книги. Та вже й з цього видно що хоч були там до тієї літератури люде й дуже прихильні, та не бракувало таких, що стали проти неї ошір. Треба було б певніше довідатися, як та що селянин думає про книжки, чи справді вони йому такі рідні, що можна їх назвати, як казав Куліш, „созданіями духа народнаго“. Та дослідів ніяких не зроблено, а тільки раз-у-раз певнено, що вкраїнські автори говорять за народ—так саме і те саме, що й він би сказав. Найбільше це казано, звісно, про Шевченка, про Марка Вовчка, Куліша. Ми бачили попереду про Шевченка, чи така то вже цьому правда. Так саме

---

*) Основа, 1862, IX: *А. Гавриш*. П'ять день з життя X—го студента, 71.

й про Марка Вовчка. Що його писання стоять дуже високо з погляду літературного, що вони зробили чимало добра і нашій літературі, і нашому громадянству—про це нема чого сперечатися. Та Куліш надає йому ще й ось яку вагу: „Велике його діло яко речника народнього, которий говорить не від себе... в писанні його сам народ, лицем до лица, промовляє до нас словом своїм також, як у вищі свої години промовляв піснею“ *). Тим часом з того, що я подав попереду, можна було б хіба сказати, що М. Вовчка оповідання селяне читають досить байдужно, або їм дужче подобаються з їх саме ті, проти яких виступав Куліш, кажучи, що вони різняться з народнім духом („Три долі“).

Знов кажу: всім цим я ні трохи не хочу заперечити ані високої літературної вартости творів тодішніх українських письменників, ані ваги їх в історії нашого літературного й громадського руху, ані зрештою їх великих заслуг що до оборони наших зневолених і знедолених народніх мас. Мені тільки здається, що вони не є якимсь дивом серед усіх інших письменників на світі, а писали вони свої твори так, як звичайно їх пишуть усі талановиті письменники: говорячи про життя інтелігенції чи народніх мас, вони говорили не від когось, а від себе самих; говорили настільки добре, наскільки знали й розуміли те, про що писали, а писали—що до літературного смаку, літературної маніри—так, як їм самим здавалося краще відповідно до їхнього власного естетичного й лі-

---

*) Передмова до першого видання „Народніх Оповіданнів М. Вовчка“. Цітую з київського видання „Народніх Оповіданнів“ (1902). III.

тературного розвитку, більше або менше однакового з розвитком того інтелігентного громадянства, серед якого і з яким укупі вони жили й розвивалися і з поглядами якого не могли не рахуватися і свідомо й несвідомо. В їх літературному катехизисі, між іншими вимаганнями, було головне й неминуче вимагання—народності в формі й змісті творів; сьому вимагання талановитіші з їх задовольнили в високій мірі, часто блискуче, і це—при тих обставинах, у яких тоді була вкраїнська нація—і надало величезної ваги їх творам, навіть творам другорядних і третерядних авторів; та це ж сотворило й ілюзію, ніби сам простий народ робочий говорить їх устами, бо та національна форма, якої вони досягли, була в той-же час і мужицькою, престолюдною формою.

Говорю я про це все раз через те, що багато ще є серед нашого громадянства людей, що й досі не зреклися тих поглядів на старих наших письменників, які ми читали у Костомарова, в Куліша, в „Основі“, потім через те, що цікаво доглянутися, як виходить на практиці якась літературна теорія, а надто ще й у її творця—от як, наприклад, у Куліша.

II.

Відомо, що Куліш у другу половину своєї літературної діяльності, відмінивши погляди на наше минуле, а також і на факти сьогочасного народнього життя, покинув і свою теорію про потребу писати тільки для народніх мас, міряючи вартість письменницького твору їх

літературним смаком. І що до вибору тем, і що до способу їх оброблювання, і що до мовної форми — скрізь видно, що Куліш тепер пише зовсім не так, як попередю, що він пише не яко „речник народній“, а яко інтелігент і для потреб інтелігенції. Попередю, навіть перекладаючи якого чужого автора (Міцкевіча, Авербаха), він так його з'українював, що вірші або повість робили в читанні вражіння мало не зовсім українського твору; тепер він і українські теми обробляє так, щоб надати своїй праці з усякого боку той загально європейський інтелігентський колір, який ми бачемо в московських, чи інших чужоземних письменників. Помітно навіть мов би якесь бажання зробити ці праці менше зрозумілими народнім масам, бо в самій словесній формі видно велику нахильність до спеціально-літературних висловів.

Звичайна річ, що й між цими Кулішевими творами є дещо таке, що може й зацікавило б читача з народу, але дуже небагато. Щоб не здалися ці слова безпідставними, гляньмо трохи уважніше на те, що дав Куліш за сю другу половину своєї діяльності.

Коли не чіпати перекладів, а також усього написаного по московському (чимало—томів на десяток мабуть), то, починаючи з семидесятих років, маємо кілька невеликих статей або памфлетів публицистично-полемичного змісту, як от „Крашанка“, „Зазивний лист до української інтелігенції“ і т. и. Все це має тепер тільки історичну вагу, яко матеріал до Кулішевої біографії і до історії нашого літературно-громадського руху. Що до красного письменства, то тут знаходимо три збірки віршів: „Хуторна поезія“, „Дзвін“ та „Хуторні недогарки“, поеми „Магомет і Хадиза“ та „Маруся Богуславка“, кілька

віршованих п'єсок по журналах та „Драмовану трилогію“.

Гляньмо попереду на збірки віршів.

Як що відкинути кільки гарних п'єсок, де автор малює природу й переказує вражіння від неї,—все инше в „Дзвоні“ присвячено полеміці. Це віршована публіцистика. Автор обороняє свої історичні погляди, хвалить тих історичних діячів, які йому подобаються (Петро, Катерина), гудить инших (Мазепа, Богдан Хмельницький), нападається на погляди не такі, як у його, грімає на особи тих людей, які мають инші, ніж він, думки, або які зробили колись йому якусь прикрість, і хвалить себе. Не займаючи зовсім питання про те, скільки є оправданого в тих докорах і нападах, кожен безсторонній читач зараз побачить, що ці віршовані—і часом дуже добре віршовані—полемичні статійки то не поезія і у всякому разі не така поезія, яка може зацікавити не то народні маси, а навіть і широке коло інтелігенції. Минаючи вже те, що всякі сварки слухати не дуже то любо,—величезна більшість цих віршів вимагає для звичайного читача досить широких історико-літературних коментарів, без того ж п'єси ті не будуть зрозумілі; деякі ж з їх може так і зостануться незрозумілі всім, коли Кулішеви біографи не знайдуть до їх ніякого пояснення. Такий саме характер має й „Хуторна поезія“ (також з малесенькими винятками), а що до „Хуторних недогарків“, то се справді недогарки—недогарки розуму, колись ясного й блискучого, а тепер чадного й озлобленого, недогарки таланту, колись свіжого й дужого, а тепер покаліченого й спотвореного... Маючи той же загальний характер, що й дві згадані віршовані збірки, „Хуторні недогарки доводять

особисті рахунки до найбільшої сили, нападн на все не-
любе авторові до справжньої непристойности. От як ха-
рактеризуються, напр., селяне-хлібороби:

Хуторний народ
Що за козацтва був собі гультяй гулящий,
Робив нема чо й нам, і москалеві шкод,
А за панів нових, що по ляхах постали,
Сі злидні в запічках седіли й волі ждали.
І справді ж бо жили пічкурниками хами.
На хлібі панському безштаньками жили.
Не дозирались, як там ходять за плугами:
Про те у них батьки й старі діди були.
Буяли по степах аж поти пастухами,
Поки дівчата їм кортіти почали.
Тоді вже очкурню підтягували в штанях
І мились у ставках, а то і в панських банях. (6—7).

Додавати до цього малюнку коментарів не треба,
хйба тільки ще сказати, що у автора пан цих хамів-крі-
паків був їм справжнім батьком... Злобою й зненавистю
дише ся книжка недогарків, сих клаттів і уривків, годя-
щих тільки бути матеріалом до характеристи Кулішевої
псіхіки...

Реторична поема „Магомет і Хадица“ ледві чи буде
зрозумілою звичайному народньому читачеві без спеціаль-
них пояснень, та й ледві чи буде цікавою. Що ж до
„Марусі Богуславки“, то певне, що й ця поема не буде
добрим матеріалом до народнього читання. Не говоритиму
вже про її татаро-туркофільську і магометанофільську
тенденцію і про звичайну в Кулішевих творах останніх
років зненависть до козацтва й простолюду, а просто во-
на не буде зрозуміла з причин переважно формального
характеру.

Поперед усього вона далеко не викінчен: і се не дає змоги навіть добре орієнтуватися в сюжеті; потім вона досить безформенна: багато епізодичних місць, широких екскурсів набік, безперечно другорядні і навіть третьорядні сцени (напр. сцена з ченцями й лядськими посланцями), писані в такому ж масштабі, як і першорядні,—все це збиває навіть інтелігентного, дуже звиклого до книжок, читача з пантелику, затемнює, заплутує головну течію акції і робить те, що поему треба прочитати двічі, а то й тричі, щоб тільки добре вияснити собі відносини частин. До того ж усе це вимагає від читача досить добрих відомостей з української історії. Все це наперед віщує, що поему не читатимуть серед широких мас (проб, одначе, я не робив). Але в їй є кілька окремих надзвичайно гарних і сильних поетичних місць (напр.—невольники в турецькій тюрмі), і вони могли б знайти місце в збірці Кулішевих віршів, рахованій і на широкі маси.

Лишається ще „Драмована трилогія“, що складається з трьох віршованих історичних драм: „Байда“, „Наливайко“ та „Сагайдачний“. Найліпша річ з їх „Байда“: вона і найбільше цільна, і звичайна Кулішевська тенденційність виявляється в їй не так неприємно-гостро, і сюжетом своїм зрозуміліша вона й цікавіша, і відносно менше риторична. Що ж до „Наливайка“ та „Сагайдачного“, то вони мають у собі ті ж прикмети безформенности, що й „Маруся Богуславка“, так саме вимагають багато пояснень, одпихають од себе тенденційністю і нудять читача своєю нецікавістю і тим, що в їх мало акції. Кільки окремих, інтересних чоловікові свідомому української історії, місць і чудова (у всіх трьох п'єсах).

мова певне не зможуть при тому всьому, що сказано, заохотити читачів, а надто читачів з народу...

Такі Кулішеви твори з красною письменства за другий період його літературної діяльності, і ледві чи помилиться той, хто скаже, що не багато добра знайде тут читач з народу.

Иншого характеру те, що написав він попереду.

У своїй теоретичній статті радять Куліш учитися літературного смаку від народніх мас,—то б то з тих зразків народньої творчости, які вже тоді блиснули перед очима народоприхильної інтелігенції своєю надзвичайною красою. І сам Куліш здавна додержувався цієї своєї поради і робив це на велике добро своїм писанням. Коли взяти ту літературну форму, яку давав Куліш своїм творам,—зразу видно, що народня творчість добрий учитель, а Куліш—блискучий ученик.

Поперед усього мова. У кращих його творах вона така ж народньо-проста і гарна, як і в Марка Вовчка, але значно сильніша і без порівняння багатша—і тоді вже, як і тепер, ніхто не міг переважити Куліша що до багатства його мови. Могучий стиліст еднав артизм слову з надзвичайною народньою його простотою. І та ж сама народня простота й виразність, і в способі оповідання, в способі малювання людей і подій. Як і в гарному народньому творові—все просто й зрозуміло, нічого зайвого, економія слова й місця без ніякої шкоди за-для почування. Щоб упевнитися в цьому—досить прочитати таку перлинку, як „Орися“, або такий жартик, як „Циган“*).

---

*) Не могу не зробити тут однієї уваги. Як почав у московському письменстві Лев Толстой випускати свої народні опо-

З цього погляду Куліш так саме, як і Марко Вовчок, додержав своєї теорії повною мірою.

Але що до змісту? Чи й він так саме був у згоді з тими ідеалами й вимаганнями, які стріваємо серед народніх мас?

Це вже складніше питання, і важче на його подати добру відповідь. Тут треба неминуче вивірити, як сам народ приймає те, що говорить автор, сімпатизує йому, чи ні. Деякий матеріал до цього й дадуть ті записи й розмови народніх читачів, які я хочу зараз тут подати.

Та тільки попереду одна пересторога.

Говорячи про „законы литературного вкуса и народного смысла“ і саялюючися творити в згоді з тими законами, Куліш розумів той народ, який сотворив ту народню поезію, що була Кулішеві зразком, і той, який ще любив і беріг її в своєму розумі й серці. Але колективні індивідууми так саме певпинно і повсякчасно відмінюються,

---

відання („Чѣмъ люди живы“, „Богъ правду видитъ, да не скоро скажетъ“ та інші), то дуже багато гомоніди і в Росії й по за Росією про надзвичайну, „библійну“ простоту його писаннів, якої не знайдеться ні в одній літературі, і т. и. Писав про це дехто навіть і з наших братчиків. А тим часом тієї простоти і народности українська література досягла вже дуже давно і в кращих оповіданнях Марка Вовчка або Куліша—ні трохи не гірше, ніж у народніх оповіданнях Л. Толстого. Та вже така наша нерозумна доля, що навіть свої забувають про те, що здавна мають. До речі тут додати, що так саме було й з славетним Толстовським народництвом—таким поширеним у восьмидесяті роки. Хто прочитає уважно 1-й та 2-й Кулішеви „Листи з хутора“, той зараз побачить, що ті самі думки висловив Куліш ще 1861-го року і, коли хочете, висловив їх сістематичніше і без тих крайностей, як потім у Толстого.

як і звичайні. Тим то й той народ, який *творив* тую поезію, був уже не такий, як той, що її тільки *бері*, а ще більше не такий є той народ, який пережив стільки відмін і всяких впливів, скільки пережив наш народ з шестидесятих років і до наших днів. Тим то й результати досліду з читанням Кулішевих, чи яких інших, творів серед народу могли б бути тоді, в п'ятидесяті та шестидесяті роки минулого віку, більше або менше не ті, що тепер. Той безперечний факт, що тодішній народ стояв духовно ближче до своєї поезії, не може ж не мати тут впливу.

Та, як уже сказано, тодішніх дослідів ми не маємо. Через те, зробивши сю пересторогу, спробуємо покористуватися з того, що є.

III.

Серед наших сільських читачів та слухачів Куліш належав до особливо читаних авторів. Це залежало поперед усього від того, що до недавнього часу всі Кулішеви книги дуже важко було знайти: старі видання повипродувалися, нових не дозволяли, і я міг давати їх моїм читачам тільки в одному примірникові; були потім ще й інші причини,— їх видко буде з дальшого викладу.

Почну з „Досвіток“. На цю книгу часом нападалися, бо на Куліша дуже легко нападися: сам він дає до цього багато матеріалу... Нападаючися ж за діло, дуже часто чеплялися й зовсім без діла. Звісно, „Досвітки“ не є книгою вогняно-надхненної поезії, але все ж це поетична книга чоловіка з великою і благородною душею. В їй озвалося серце, що палко билося за-для добра й щастя

рідного краю, над нею думала голова, за-для якої все добро життя було в служенні національному відродженню рідного народу, її написали руки, що вміли за-для сього невиснуще працювати. І це все й одбилося в їй, і через це вона й заграла свою роль в історії нашого відродження та й досі зостається інтересною, дарма, що має свої хибки, з яких найбільшою є безперечна перевага розуму над надхненням.

Найбільше зацікавила моїх читачів у „Досвітках“ поема „Великі проводи.“ Відомо, що Куліш уже і в ті часи не полюбляв гайдамацтва. Він малював собі інші ідеали і силкувався знаходити в українському минулому людей, що відповідали б тим ідеалам,—

Не спанілих, не схлопілих
Дітей України.

Такого він знайшов в особі Юрія Немирича—високоосвіченого соцініянина, ідеаліста, великородного пана, що покинув своє панство, пристав до козацтва і був творцем так званих „гадяцьких пактів“—конституції України 1658 року. З його змалював він свого Голку в „Великих проводах“, як то й сам каже в увагах до поеми: „Характеръ вымышленнаго Голки основанъ на главныхъ чертахъ Немирича, главнаго двигателя всея Виговщины. Эта поэтическая личность стояла далеко выше своего вѣка. Изъ уваженія къ ней, авторъ не рѣшился примѣшивать къ ней въ романѣ или поэмѣ вымысла, и создалъ Голку, имѣя въ Немиричѣ доказательство, что подобныя явленія были возможны въ варварскій трагическій вѣкъ“. *)

---

*) Основа, 1862, II, Примѣчанія къ поэмѣ, 79.

Високим ідеалістом є в Куліша й Голка. Він покидає панське життя, щоб оборонити права свого народу, права зневаженого українського „хлопа“. Він бореться вкупі з народом проти кормиги панської. Та разом з тим він велико-гуманний чоловік, він не хоче межинародного ворогування, він обороняє мирних польських і жидівських людей од свавільного розбишацтва збуреного гультьяйства. Він марить засіяти

Надії

І думи високі
У козацькій, у лицарській
Натурі широкій.

І тоді—

Збудується церква нова,
Під небо знесеться,
Як істини вічне слово
На весь мир пролетиться,
Як забудуть братів браття
Мужиками звати;
Як у всіх нас на Україні
Одна буде мати.

Але саме ці „думи високі“ і не зрозуміли ті, серед яких Голка жив, чи то зрозуміли їх зовсім инакше: його заборона вбивати й грабувати і його кохання до польської панни навернули гультьяйство на ту думку, що він уже перекинувся до ляхів. Гультьяйство збунтувалося, вбило його і ростерзане тіло вкинуло в Дніпро-Славути.

Ой багато у Славуті
Дивного, святого:
Найдивніше—щире серце
Голки молодого:
Ростерзане, кривавее
Б'ється під водою
І всю воду ісповняє
Думою святою.

Та як же привітали цю „думу святу“ наші сільські игачі? Не можна сказати, щоб вони зрозуміли Голку, хоч усі ті, про яких далі мова, вже попередку знали від мене з української історії стільки, що відносини могли зрозуміти.

Ось що написала про його Уляна К.: „Голка мені не подобається через те, що він хоча до козаків був у серці прихильний,—а чому йому не бросить жить у поляків (sic!), а що то за козак, коли він тільки думкою козак, а на ділі поляк? Хоча він і хотів, щоб на Україні була воля, а забороняв, як де козаки нападали на костьол і грабували, а ксьондзів убивали, то він це забороняв. Саме ті ксьондзи були вороги люті, то нашо йому їх жаліть? Я думаю, його по правді і вбить велів Хмельницький. Нащо йому тайно одпускать ту Рарожинську, коли вона хотіла зла Україні? Він про те знав, що вона ворог рідного краю, а поміг їй утекти. Може б і був з його коли гарний козак, тільки ж чого він був прихильний і до поляків, котрі, як попадуть козака, то як люто мучуть: коли не без очей, так без рук, а вже зроблять калікою. Хоча він полюбив цю Рарожинську, а все пам'ятав би, що вона ляхка і хотіла зла Україні.—Книжку не зовсім розумію,—хто його мати і як так, що він козачого роду, а живе у ляха“.

Легідніше озвався про Голку парубок Петро К. (скінчив школу і багато читав, любить історичні книги,—я вже згадував про його): „Голка був чоловік гарний тим, що одцурався од шляхти і здумав своїх братів оборонить. Він хотів добра своєму народові, воював із шляхтою, обороняв людей своїх. Одно Голка зробив погане діло, що проміняв на чорні брови, на карі очі усю Україну.“

Голку козаки убили за те, що у їх звичай такий, як хто з козаків закохався з полячкою. Книжка ся дуже гарна тим, що вона розказує, як колись було жить нам“.

Ще більше сподобався Голка шкільному товаришеві цього парубка—Якову Є., теж книголюбові. І сей не хвалив Голку за його кохання до ляшки, але зрозумів його людяні заміри. Він казав, що Голка „і Україну любив, і правду“ і через те так і робив, як йому совість веліла; ну, а кохання до ляшки—це можна й простити,—зради ж тут нема. Яків Є. за для сієї тільки поеми придбав собі „Досвітки“ і дуже шанував їх.

Мені здається,—дуже варто було б видати сю поему дешевим виданням з популярною історичною передмовою. Вона вчить гуманности, виступає проти межинароднього ворогування і разом з тим—в оборону мас од панського утиску. Навіть у того, хто не вподобає собі Голки,—поема мусить збудити в голові багато думок, які може згодом доведуть тую голову до зовсім інших поглядів.

Маленькі історичні поемки в „Досвітках“: „Солониця“ та „Кумейки“ дуже подобались тим, хто знав уже дещо з української історії, але „Дунайську думу“ не розбірали: щоб її зрозуміти, треба вже більше історичних знаннів. У поемі „Настуся“ є чимало гарних поетичних місць, і вона зацікавлювала читачів, але не задовольняла їх, бо здавалася їм нескінченою. Та вона такою й справді є, бо автор уриває її на тому, що герой, Морозенко, поки лишається дома, але має поїхати на війну.

Ще трудніше було моїм читачам з п'єсками ліричними. Такі речі, як „Заспів“, „Народня слава“, „Сам собі“, „Старець“ та інші не були їм добре зрозумілі: щоб цілком зрозуміти їх, треба знати багато фактів з

громадського життя інтелігенції, а цього саме й не знали мої читачі. В иншому місці *) я дав коментарь до віршів «Что есть мнѣ и тебѣ, жено?», і тільки після цього вони стають цілком зрозумілими для інтелігентного читача, селянинові ж, звичайно, розібрати їх ще трудніше. У сих віршах говориться про вчинок одного з політичних «злочинців» початку шестидесятих років (йому й вірші присвячено); та сільським читачам, коли вони не знають про минулу визвольну боротьбу в Росії, дуже трудно зрозуміти про що саме тут річ і до чого тут слова:

З матернього лона
Утікають роспинатись
Серед Вавилона.

Так саме й „До Данта“ зосталося цілком незрозумілим уже через те одно, що ні про Данта, ні про його „Пекло“ ніхто нічого не знав. Одній з читачок дуже сподобалось „Люлі-люлі“ — сумні вірші про самотність душевну.

З трьох перекладених з Міцкевича річей баллада „Русалка“ не зацікавила моїх читачів, а в балладі „Химери“ зовсім вони не добрали ніякого ладу, та, коли хочете, се й добре: у романтичному стилі оповідається, як душа милого прилітає до милої — звичайна варіяція світового сюжету; та варіяція ся кінчається нападом на матеріялізм, на „письмака“, що посмів не повірити, мов би душа прилітала: хоч він і „великі речі знає, незнані для люду, та, не мавши його серця, не побачить чуда“,

---

*) „До історії Кудішевих „Досвіток“ у „Науковому збірнику, присвяченому проф. М. Грушевському“, 518.

а „темнота чудо бачить“. За те всім читачам дуже подобався, торкаючи їх за серце, гарний переспів п'єски того ж автора: „Чумацькі діти“ (Powrót taty). Се властиво й не переклад: Куліш узяв у Міцкевича тільки сюжет, але обробив його цілком по українському, на українському народньому ґрунті, — вийшла п'єска дуже близька до народнього розуму й серця.

IV.

„Чорна рада, хроніка 1663 року“ малює нам боротьбу за гетьманську булаву між двома претендентами: Брюховецьким та Сомком, боротьбу, в якій подужав Брюховецький, а Сомко втратив під катовою сокирою голову. В епілозі до московського тексту сього роману *) автор сам поясняє, що він своєю книгою „желалъ выставить во всей выразительности олицетворенной исторіи причины политическаго ничтожества Малороссіи и каждому колеблющемуся уму доказать... нравственную необходимость сліянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ“. Відповідно до зазначеної мети автор трохи прибільшив чорного з одного боку і трохи зменшив його з другого. Звичайно, що Брюховецького не дуже то зробиш чорнішим, ніж він справді був, дак за те Сомка змалював Куліш таким героєм, лицарем без плями й докору, яким він ніколи не був. Запорожців, міщанство, поспільство малює автор тільки темними фарбами; тільки такі лицарі, як Сомко й Шрам, є оборонцями порядку й громадськості.

---

*) Русская Бесѣда, 1858, I, 145.

У всій цій мішанині особ і суперечних інтересів, змальованій у романі, мої сільські читачі хоч помалу-малу й доходили ладу, та поглядами часом різнили. Тільки про Брюховецького всі були однієї думки.

„Брюховецький Іванець був погань: він із січових козаків поробив хижих вовків,—вони розоряли крамниці, обдирали багатих міщан і мужиків, таких же хрещених, як і сами“,—пише Уляна К.—„Брюховецький—пагубник людським душам“,—характеризує його кума Маруся П. Неприхильно озиваються за його й інші читачі.

Але ще більше неприхильні вони до полигача Брюховецького—Гвинтовки. „Гвинтовка вдавав із себе вельможного пана. Він мені дуже не до вподоби. Не до вподоби те, що він із своєї жінки так викомарює, та ще при людях. Хоч вона ляшка, а все її жаль. Він би міг її до козацьких звичаїв зробити прихильною, а то з усього видно, що він з неї тільки знущався“—так писала Уляна К., та сама, яка не могла простити Голці його кохання да панни Рарожинської.—„Гвинтовка найпаскудніший за свій звірський характер бузувірський. Він заслужує собачої чести. Найзліша я на його за його жінку, да й за його ко всім лицемірство. Скверний, паскудний злодіяка“ (Маруся П.).—Так обурюються на Гвинтовку жінки за його знущання з жінки; але мужчина на се не звернув уваги; каже тільки: „Гвинтовка поганий був чоловік: черні не любив і тільки гарбав собі“ (Петро К.).

Суперечник Брюховецького, Яким Сомко має в автора велику ласку: на сю постать поначіплював. Куліш усяких гарних прикмет,—через те мабуть це й є найменше жива постать, якась мов деревляна. Тим то вона

й не зробила вражіння на сільських читачів. Маруся П. говорить про його, просто перелічуючи його гарні прикмети: „Сомко козак гарний і розумний і правдивий, не помилявся він нігде словом“. — Ульяна К. вагається — що їй сказати про Сомка: „Сомко, здається, був гарний чоловік, тільки що йому так не пощастило“. Певна річ, що Сомкова байдужість до Лесі не могла зробити моїх читачок до його прихильними. Але не зовсім сподобався він і читачеві, Петрові К.: „Сомко був чоловік гарний, та панство наглядав“. Оце „панство“ Сомкове певне й робить читачів з народу байдужими до цієї постаті.

Мабуть найбільше сімпатичний авторові старий Шрам. У читачів погляди на його не однакові. „Шрам дуже був гарний чоловік; йому хотілось, щоб на Україні було мирно і щоб один розпорядитель був, се б то гетьман“ (Уляна К.). — „Шрам дуже гарний чоловік, любив дуже Україну і хотів усім добра, як добрий батько дітям, а то ще й більше, як він і сам казав. Дуже гарний чоловік старий козарлюга“ (Маруся П.). — Але Петро К., той, що не вподобав Сомка за його панство, неприхильний і до Сомкового оборонця: „Шрам був чоловік поганий: тільки величав своє козацтво, а то всі дурні“.

Петра ж Шрамченка він хвалить: „Був чоловік добрий, не казав — ось я тільки, а то все ніщо, — він того не любив“. Прихильна до Шрамченка й Маруся П.: „Чоловік гарний і козак справний і серцем добрий, — у батьва вдався“.

Цікаво, що всі ці читачі характеризують людей більше з погляду їх особистої моральності і особистої сімпатичності, а мотивів політичних та громадських чути мало. Така нахильність моїх сільських читачів дає їм змогу

хвалити не тільки Сомка, Кирила Тура, Шрама, але й Череваня з Череванихою. Ось їх погляди на цю панську сем'ю: „Черевань був теж гарний чоловік, а його Череваниха трохи мені не сподобалась через те, що полізла вгору, почала там шось із сном, що який у неї буде зять із сонцем та з місяцем, а Леся теж туди полізла, — аж вдно не так склалося, як ждалося: виходило бути гетьманшою, аж не втрапила і полковницею“ (Уляна К.).— „Черевань тож гарний, простий чоловік, смирний і добрий. Череваниха вже не така; ця і розумна, і трохи горда, і різва,—можна сказати, що козацька жінка, а не абиякого макухи. Леся тож гарна дівчина і розумна“ (Маруся П.).— Цікаво, що й Петро К. не помітив ніякої нахильности до панства ні в матері, ні в дочки: „Черевань теж чоловік бойкий і Череваниха, і Леся, дочка їх“. Видимо—добродушність і гостелюбність Череванева поперед усього стояла в читачів перед очима, і вони не помітили, що як громадський діяч він—ні до чого.

Та за всіх найбільше припав до серця моїм читачам Кирило Тур. Сей у Куліша ласки великої не має: він уже й тоді не прихилився до запорозьких братчиків. Т'яжеж як письменника його не могла не захопити принадна спокуса змалювати одну з тих колорітних постатей, які з'уміли блищати виразними фарбами навіть на багатому всіма колірами пишному фоні козацько-польської завірюхи. І коли Кулішеві-історикові, Кулішеві-заступникові свого класу Кирило Тур і був антипатичний, то Кулішеві-повістареві це була найулюбленіша, найпринадніша постать на весь роман. Тим то й вийшов він у його мабуть найкраще за всіх у книзі; тим то й читачі мої з щирим запалом хвалять його: „Кирило Тур був

дуже гарний парубок“,— каже Уляна К.— „К. Тур був чоловік добрий серцем і козак душею“,— говорить і Петро К.— Найширша до його Маруся П.: „Кирило Тур мені дуже подобається: найлуччий мені за всіх, описаних у цій книжці. За всі його обороти він мені сподобавсь. Дуже шанує свої звичаї, каже завжди правду і теж не желав людям худа. А шо Лесю вкрав, так він не винний тому, шо серце вподобало її. І бився ж він за неї, як чесний і добрий козак, робив усе по совісті і як довг велить“. — Цікаво одначе, шо ніхто чомусь не помітив його великодушного заміру зостатися в тюрмі замісто за-судженого на смерть Сомка.

Більше громадських думок у словах моїх читачів, там, де вони говорять про тодішні порядки. Взагалі погляди на минулий лад неприхильні: „Порядки були тоді дуже погані через те, шо тоді не всі були рівні і один на одного рив: козаки не любили мужиків, а мужики козаків через те, шо вмісті воюють, а здобич тільки козаки беруть, і за те більш один на одного й, спротививсь і вийшло ка-зна шо“ (Петро К.).

Широко говорить про се Маруся П.: „Порядки були тоді негарні через те, шо між цими порядками не було ніякого ладу: всяк шо хотів, то те й робив, і багатьом хотілося быть старшими. І то ще б нічого, та було багато таких, які привикли за прежні годи воювання наживатися чужим добром, то і не хотілося добувати трудом кусок хліба, то вони й каламутили проміж людом, шо як то їм уперед гарно жилося. Іще через те негарно, шо в ціх порядках не було ніякої кріпости: хто хотів, той і гетьманував (sic!), і старшоводив, і нікого йому не страшно було. А повстали ці непорядки од таких людей, як би і

Брюховецький, що в його розуму не було ні стільки, і не бажав він добра українському народові, а бажав тільки собі слави і добував тільки її, а що народові горе, то про те йому байдуже. І багато їх було таких—аби собі. Такі то і каламутили між людьми і од того були всякі непорядки. Були тоді пани і мужики, тільки жилося їм тоді не дуже гаразд того, що пан ставав на мужика, а мужик на пана. Всім їм жилося тоді не дуже мудро, бо, враждуючи один на другого, були один другому враги. При теперішніх порядках краще стало жити людям: кожному своє, не боїться мужик пана і пан не однімає у мужика нічого, кожен має право сказати, що це моє, а це твоє, а тоді якось не так було. Хоть і були кой які права, та і то якісь вони не кріпкі, що запорожці кричали на міщан, а міщане на мужиків, і все прекісняли один другого, і все у їх була сама гризня. Та ще, здається, й через те були такі негарні порядки, що мабуть царь і вищі начальства не дуже вникали в їх,—тим воно і було таке безладде. Запорожці народ нічого собі: як би в їх гетьмани були гарні, щоб стояли за правду і волю, то і запорожці були б дуже гарні люде, а то ті зводили їх із ума. Міщане і мужики споганились через таких наставників, як Брюховецький. Московські бояре—нічого я на їх не можу сказати ні худого, ні доброго“.

Як видно з цього, Куліш досяг своєї мети, що поставив її собі, пишучи „Чорну раду“. Може бути, досяг більше, ніж навіть хотів...

Найприхильніша до тодішніх порядків Уляна К. Треба одначе тут зауважити, що чоловік її—спершу робітник, потім десятник на шахтах—землі не має і обоє вони хліба не роблять. Вона пише: „Порядки були тоді,

мені здається, гарні через те, що тоді хоч який значний козак, але він не гордував і самою посліднішою людиною. В цій книжці, тут розсуждають люде, що нащо такі порядки, що як який сотник, чи хорунжий, чи осаул прийде до гетьмана і просе, щоб подозволив занять займанщину, то йому дозволяє гетьман займать стілько йому треба. Вже ж, як він заслужив у військові—там чи полковником, чи там осаулом, чи чим иншим, то вже йому більше поваги і од гетьмана. Гетьман йому за те дає займанщину, як би яку награду. Тільки ж, звісно, гетьман не заставля, щоб котрий займе займанщину, щоб він обіжав людей, своїх сусід-хліборобів. В цих порядках дещо є негарне: негарне те, що декотрі з селян—не схоче робить і йде на Січ жить, а там його приймають, він там п'є день-у-день і баламуте січових козаків, що „давайте так робить, щоб не було багатих і бідних, щоб були усі рівні“; його послухає два-три, потім і підуть колотить, а відтіль і по селах піде теж саме, а людям-селянам того і треба: і пошнуть колотиться, що „це непорядки, що од нас є багатші, що он, кажуть, у багатого люде роблять, а він не робе і що він за осінь не об'ореться“. Вже ж, як він той багатий займа собі лани, то вже він і не без грошей, і як що він із війни прийшов і грошей приніс, то він же не з селян їх пограбував. Як тепер у нас є пани, так і тоді були пани; але тоді хоть і були пани-козаки, то на його дивились не так, як на пана, а так, як на багатого чоловіка, котрий може пособлять біднішим, і ці багаті не гордували ніким. Були тоді і такі пани-мужики пишні, як і тепер є пани. Наприклад, Гвинтовка. І ще мені до вподоби те, що у запорожців із молоду він б'ється за рідний край і так, може, у якій при-

годі; а як старий стане, то він іде у ченці. Перед тим він п'є-гуляє, прощається з людьми, а як піде у ченці, то помолиться Богу за себе і за рідний край“.

Як видно з цих уваг, політичний бік руху мої читачі зовсім якось проминули: вони цікавилися тільки або особистими прикметами героїв, або соціально-економічною справою.

Взагалі книга сподобалась читачам, хоч була їм і важенька. Петро К. найбільше зважає на її мораль: „Книжка ця гарна тим, що тут розказано, як не треба робить, жадничать і хвалиться: ось ми, козаки, умієм воювать, а ви, мужики, тільки дома сидіть!“. Видимо йому, мужикові, кривдою було козацьке гордування поспільством, і він не може забути цього козакам до кінця. А Маруся П. пише: „Книжка дуже гарна й занятна, дуже гарне в їй списане і кінець дуже гарний, тільки трудно вато розбірають про ті свари, що в їй описано“. Ще більше жаліється на труднації Уляна К.: „Книжку я не дуже розібрала, але вона мені сподобалась. Не второпаю, відкіль узявсь той Тетеря. І як воно, що після Богдана: чи був, чи не було гетьмана? І запорожці січові якось не однакові: у їх були звичаї, що у селян-козаків той гетьманує, а у січовиків—той“.

Зо сказаного можна бачити, що книгу взагалі зрозуміли і нею цікавилися. Треба одначе сказати, що згадані читачі були найсвідоміші в українській історії мало не з усіх моїх сільських читачів. По українському теж багато читали, і се відбилося й на тій мові, якою вони понаписували свої рецензії. Та певна річ, що книга зацікавила б (а надто—коли б не сам чоловік, а хтось инший йому добре читав) і ширше коло читачів. Її охоче

читали деякі поважні вже селяне, що цікавилися „старовиною“ (Вони, oprіче „Чорної Ради“, подужали навіть не тільки „Черниговку“ Костомарова, але й „Сагайдачного“ Мордовця).

V.

З дрібних оповіданнів Кулішевих є ще дві речі історичного змісту, обидві з гайдамацьких часів: „Січові гості“ та „Мартин Гак“.

Перше—се переробка по українському записів старого польського пана Симона Закревського*). Старий дід, колись надвірній козак князя Любомирського, згадує минуле. Куліш укладає йому в уста згадки Закревського, відминивши тільки їх відповідно до світогляду й обставин життя українського козака. Дід розказує, який він нерозумний був замолоду, що служив вірно панам проти гайдамаків: „здавалося, куди яке добро чинимо, а ми тільки помагали загнздувати наших братів“. Він оповідає про два походи проти гайдамацьких ватажків—Чуприни та Чортовуса. Оповідання написано цікаво, одначе зовсім добре зрозуміти його можуть тільки ті, що вже дещо про гайдамаків знають, бо автор не дає ніяких пояснень тодішніх відносин. Тим то мої читачі й плуталися в цьому оповіданні і не дуже бралися його читати. Певне, як би додати до його передмовку про гайдамаків та пояснити

---

*) Московський переклад тих частин записів, які говорять про гайдамаків і на підставі яких написано оповідання, дав сам Куліш у „Записках о Южной Руси“, II, 107.

деякі незрозумілі селянам слова (жовнір, рейтар, лементарь, дзигарок і т. и.), то воно було б цікаве на селі.

Другого оповідання—„Мартин Гак“ я зовсім не давав сільським читачам, бо друковане воно було в закордонному та ще й старому виданні*) такому, що й купити його було не можна. Герой його, Мартин Гак,—то чоловік, що шукає правди. Не знайшов він її в панській службі, не знайшов у монастирі, не знайшов у гайдамацтві. Одначе про все це ми ледві довідемося з слів оповідача, і автор не змалював не тільки психичного становища, а навіть і вчинків свого героя і ширше спинився тільки на гайдамацькому нападі на панський двір. Через те оповідання вийшло не цікаве, а сільським читачам воно певне буде й незрозуміле з тих же причин, що й „Січові гості“.

Третє оповідання Кулішеве теж притуляється до гайдамащини, хоч сюжет його взято з половини XIX-го віку, з сільського життя. Се—„Потомки українського гайдамацтва“ **). Автор історію кохання знайомого йому парубка з'ясує з переказом про гайдамаку. Не міг я дати цієї речі своїм сільським читачам через те ж, що й „Мартин Гака“, та певна річ, що його і зрозуміють, і читатимуть на селі.

З минулого життя нашого й оповідання „Орися“—

---

*) Мета, 1863, том. I. Року 1904 львівська Видавнича Спілка передрукувала його в одній з своїх книжок: „Українські оповідання“ П. Куліша.

**) Спершу Куліш написав його по московському,—дивись „Потомки задніпровських гайдамак“ у IV-му томі його „Повістей“, а потім переказав по українському (в „Правді“ 1863, № 1--4).

граціозна іділія, одна з перлин українського письменства. Її залюбки читають дівчата й жінки. На жаль у мене не збереглося ні одної сільської рецензії на неї, і через те я дозволю тут собі покористуватися з чужої праці, позичивши рецензію з книги „Что читать народу?“

У передмові до українського відділу цієї книги д-ка Х. Д. Алчевська говорить: „Кто же этот читатель изъ народа, требующій украинскую книгу? Прежде всего мы укажемъ на деревню, говорящую на этомъ языкѣ, а затѣмъ взглянемся въ городскія народныя массы. Само собою разумѣется, что большинство этихъ горожанъ позабыло родной языкъ, родную хату, обычаи. Но среди грамотной молодежи, побывавшей въ школѣ, познакомившейся хотя-бы по учебникамъ съ прошлымъ своей родины, ознакомившейся со сборникомъ стиховъ родного поэта, издавшей украинскій театръ съ его талантливими представителями, явилось самосознаніе и любовь къ родному языку, къ родной пѣснѣ, вытѣсненной въ городѣ „жестокими романсами“, солдатской и фабричной пѣсней. Молодежь эта не стыдится „народной рѣчи“ и съ теплою вспоминаетъ о родной деревнѣ“ *).

З такою групою дорослих і більше або менше розвинених дівчат авторки покажчика й читали у Харькові українські книжки. „Орисю“ вислухано з великою цікавістю і ось що написала про неї (по українсььому) одна з дівчат:

„Прочитала оце як то книжку одного сочинителя Куліша (це, бачите, його хвамилиа). Та й таки добре він

---

*) Что читать народу? Критическій указатель книгъ для народнаго и дѣтскаго чтенія. Томъ третій. Москва, 1906, бѣк 47-й.

пише. Мені тільки в первий раз прийшлося читати його сочиненіє, а сочинив він про одну дівчину Орися. Ну й розмалював же він її дівочу красу! Чи таки вправду є такі дівчата на світі, як ота Орися, чи може вже так тільки намалював, щоб було до ладу, що вона таки з лучистим сонцем і звездами рівня, та ще гнучка та висока, як тая тополя. Це вже мабуть у цих, що пишуть, у всіх такий звичай—трошки прималювати більш того, що було. А як він батька описав, це, бачите, сотника старого, Таволгу. Це він добре зробив, він тут дає понімати усім батькам, як треба за дітьми турбуватися, а то у нас тепер такі батьки стали, що не вспіє його жінки ще могила просохнути, він уже жеңється і не дивиться, що у нього діти, а сам старий пугач. Більше всього мені понаравилось, як вони на возі сиділи всі в квітках, а сонечко їх зустрічало своїми лучами, та як пахло в полі свіжою та зеленою пашею, що нашо коні (вони таки не люде)—і то так і рвуться швидче де лучче, а що ж нам, людам,—ми ж таки трошки більше знаєм. Боже, як читали про те місто, де протекає річка Трубайло під Турвою кручею, так наче б то полинула туди хоч на одну хвилиночку подивитися, як там любо та мило; коли читаєш, так і то серце неначе голуб б'ється в тебе, хоче вилетіти і полинути далеко-далеко, аж до Трубайла, або ще куди-небудь... Як би я уміла змалювати картини, то я б же це в картині передала: і зелений луг, і річку, і каміння, і воду, що так блищить на сонці.“*).

У сій інтересній рецензії цікаво те, як *городянку*

---

*) Что читать народу? III, 478.

вразив опис природи (справді гарний у автора),—звичайно селяне нудяться, читаючи або слухаючи такі описи.

З інших Кулішевих оповіданнів „Гордовиту пару“ читають більше дівчата (вони звичайно люблять читати „жалібне“, а хлопці більше „чудне“). „Дівоче серце“ читачі розуміють мало. Се певне через те, що про ті факти з життя інтелігенції, які зачепив в оповіданні автор, для сільського читача треба говорити більше, а то багато дечого зостається йому в оповіданні незрозумілого. Та й не пощастило авторові зробити читачам симпатичною зрадливу Оленку.

Зовсім не зрозуміли селяне „Про злодія у селі Гаківниці“. Се оповідання прочитала М. Загірня в своїй новій аудиторії. Початок слухачам не був зрозумілий, а потім їх страшенно вразила фраза, зовсім невинна: „Бай-дуже нам, хуторянам, про церкву“.

— Хіба як хуторянам, то вже й до церкви не треба ходити?—обурювалися слухачі.—А хіба їм і говіти не треба?—і таке інше.

Одна фраза відразу здіскредитувала книжку. Але ще гірше вийшло з самим „злодієм“. Спершу з його оповіді сміялися, потроху лаяли його за крадіжку. Але як почули, що злодій забагатів, що йому пощастило, то, на превелике диво, почулися такі розмови:

— Бач, і не ловлять його!

— Та він же Богу молився, як ішов!

— Ото ж Бог йому й пособляв, що він молився.

— Правду кажуть, що без Бога ні до порога.

— А вже ж у всякому ділі треба Богові молитись.

Сем'ї злодієвій, що спиняла його, не спочували, а як злодій піймався біля церкви, казали:

— Он бач, не помолився Богові,—і піймався...

— Бач, і на ікони в церкві не дивився,—так йому Бог і дав.

Не знаю, чи за-для „етнографічної правди“ напутив автор свого злодія молитися перед злодійствами, чи за-для чого иншого, тільки ж наші слухачі вимізкували з того—фарисейську мораль.

Саме такий погляд на сю річ стрів я в одного малого (років десятих), але розумного хлопця. Ось що він сказав, прочитавши книжку:

— То йому спершу гарно йшло: як піде, вкраде—і не піймають, а як пішов церкву обкрадати, так не схотів Богу молитися, каже: я тепер уже й сам,—та й піймався.

— Та хіба ж йому Бог пособляв красти?

— Хто й зна... Мабуть пособляв...

Річ, як бачите, цікава. Як би перевірити—чи й по инших селах так будуть говорити. Коли так,—тоді се річ важна за-для характеристики народнього світогляду.

Що до „Сірої кобили“, то я тут говоритиму про неї як про Кулішеву річ, бо все показує, що вона коли не цілком, то на три чверті—його праця.

В оповіданні сьому розказується, як чоловік хотів зрубати дерево, що стояло над Сулою, та боявся, щоб дуб не впав у річку. Він прив'язав до його кобилу, щоб вона не дала йому падати, але дерево загуло з кручі та й кобилу за собою потягло.

Сюжет цей поширений серед фольклору у всяких народів. У збірці турецьких анекдотів про Наср-Еддіна є таке оповідання:

„Одного разу Ходжа пішов рубати дрова в гори, в місці дуже кручуватому. Він назначив дерево та й каже

до себе: „Як би мені зрубати се дерево, то инчих уже не треба було б рубати“.—Він починає зараз рубати дерево, прив'язавши до його свого осла, та й спускає його просто з кручі. Осел падає та й розбивається на шматки. Побачивши це Ходжа, журиться, вертається в село і приходить додому. Господиня не бачить осла. „Що з ним сталося?“—„Ой лишенько, жінко моя,—каже Ходжа,—я бачив, як він просто йшов до своєї зірки, а потім щод з ним сталося,—того вже не бачив“ *).

Той самий сюжет знаходимо в деяких західно-сербських оповіданнях **), але в українському фольклорі ми маємо надрукованим тільки один дуже далекий і попсований варіант цього оповідання, оповіщений у Афанасьєва ***),—ліпшого не було записано. Та вже й з того матеріялу, який маємо, видно, що оповідання про сіру кобилу від инших народів перейшло й до нас, хоч і не було дуже поширене серед народу, бо тоді б досі записаний був просто з народніх уст хоч один добрий варіант його. Куліш у „Хаті“, в передмові до „Сірої кобили“, каже,

---

*) Sottisier des Nasr-Eddin Hodja, bouffon de Tamerlan, suivi d'autres faceties turques, traduits sur les manuscrits inédits. Bruxelles, Gay et Doucé, 1878, XII, 314. Докладніше про цей сюжет—у розвідці М. Драгоманова (Кузьмичевського): „Турецкіє анекдоти въ украинской народной словесности“ (Кіевская Старина, 1886, II, 220). Там показано й варіанти.

**) Narodne satirično-zanimljive podrugalice. Scupio ih po Boki Kotarskoj, Crnogori, Dalmaciji, a najviše po Hercegovini, Vuk vitez Vrčević. U Dubrovniku. 1883, 13—14, 120—121: Vezao bukvu za magarca i Seljak, drva i magara.

***) А. Н. Афанасьевъ. Народныя русскія сказки. Изд. третье, подъ ред. А. Е. Грузинскаго. Москва, 1897. Томъ второй, 424, № 249, m.

що він се оповідання знайшов між паперами якогось сільського панича, що нишком собі писав усякі жарти і вмер, нікому їх не показавши. Та мабуть воно було трохи не так. Відомо, що Куліш і поперед часом уживав містифікацій. Напр., у „Запискахъ о Южной Руси“ він надрукував анонімно Шевченкову „Наймичку“, кажучи в передмові, що знайшов її в альбомі в однієї панночки. Звісно, се зробив він через те, що Шевченко був тоді в засланні, йому заборонено було писати й малювати,—через те цензура не пустила б нічого з його підписом. Та до містифікацій удавався Куліш і в інших випадках. Ото Кониськвій розказує, що Куліш читав йому, Пильчикові та Куликові свої вірші, називаючи їх творами якогось нового поета з Добруджі. (Шенрокъ, П. А. Кулишъ, 155). Мабуть воно просто було так, що Кулішеві попався запис народнього анекдоту, а він його поширив і зробив з його маленьке оповідання. Що переробка се не чия, як Кулішева, видно й з її мови: такою блискучою народньою і разом з тим чистою від чужої половини мовою міг писати тоді тільки Куліш. Що він переробляв українські народні оповідання, се ми знаємо. Він і літературну діяльність свою почав з того, що переробляв на оповідання народні перекази (див. „Кіевлянинъ“ 1840 та 1841 р.), потім користувався з їх у „Потомках українського гайдамацтва“, в оповіданні „Сельській філософъ“ (Искра, 1859) і т. и. Можливо й те, що він просто переробив „Сіру Кобилу“ з якого перекладу східнього анекдоту, як переробив він з казок „Тисяча й одна ніч“ свого „Цигана“.

Та як би там ні було, але можна сказати, що що до сюжету „Сіра кобила“—оповідання народне. Що ж до

форми—вона народня в високій мірі; такий майстер, як Куліш, хотівши сказати по мужицькому, говорив так, що мови його не відрізниш од мови справжнього мужика.

І не вважаючи на це все, оповідання не подобається сільським читачам. Скільки я ні пробував сам читати або давати його до читання на селі,—ніколи воно не подобалось.

Я пам'ятаю, як я, ще хлопцем років 14, схотів дещо прочитати одній селянській сем'ї, де я часто бував, і обібрав на початок саме „Сіру кобилу“. Я сподівався величезного сміху—такого, який викликала ся річ серед нас, міського школярства. І дуже я здивувався, як побачив, що мої слухачі ледві-ледві всміхнулися—ті самі слухачі, що потім страшенно реготалися, слухаючи деякі комичні народні казки. Почавши потім, бувши вже народнім учителем, давати селянам до читання „Сіру кобилу“, я скоро побачив, що її ніхто не бере. Почав допитуватись через віщо і нарешті допитавсь.

Кільки хлопців брали сю книжку і читали дома голосно, але батьки їх трохи з хати не повигодили і звеліли ніколи не приносити таких книжок. Книжка втратила кредит, і ніхто не став її брати. А річ була в тім, що в сьому оповіданні напхано багато всяких лайок: „сучий син“, „чорт його й бачив“, „біс його батькові“, „матері його чорт“, „чортяка під кручею“, „чортове гайвороння“ та инш. Наші селяне, звісно, лаються часом ще й далеко гірше, але—росердившись, а в звичайній розмові, в звичайному оповіданні лайок не вживають, чорта силкуються не називати і т. и. А потім—про книжку вони думають, що там мусить бути щось гарне написане, і зовсім не хочуть знаходити в їй лайку.

— Геть мені з хати з цією книжкою!—кричала мати на одного хлопця.—Що це за книжка, що все чорти та чорти? Мало я їх чула й так,—він ще з книжки буде мені вчитувать їх!

Почувши таке, я позамазував у книжці геть усі чисто лайки. Її трохи згодом почали брати, але не дуже. Бо тут була ще й друга причина. У книжці описано мужика таким дурнем, що не може зрозуміти, що зрубане дерево, падаючи з кручі в річку, потягне за собою й прив'язану до його кобилу. Се й ображує сільських читачів, бо вони бачуть тут глум саме з мужика як мужика. Як я вже писав попереду, їм з тієї ж самої причини не сподобались: „Купований розум“ Квітчин, Стороженкове „Не в добрий час“ та „На панському обіді“ д. Кирпатого.

Треба думати, що, переробляючи народній анекдот, Куліш трохи переборщив: за-для комізму натулив багато лайок і не подбав про те, щоб посміх з дурного хазяїна сірої кобили не здавався посміхом з мужика взагалі.

Книжку одначе друковано багато разів і по багато примірників, і контрафактних виданнів було ще більше, ніж звичайних. Се показує, що в книжках є своя публіка. Та чи се мужики-селяне? Здається, се здебільшого городське школярство і взагалі письменний городянин, що любить посміятися з мужика; по селах же вона йде серед писарів, дяків і т. и. Треба одначе зауважити, що в Чернігівщині, в ніжинському повіті записано новий варіант сього анекдоту і варіант сей безперечно має своїм літературним батьком Кулішеву „Сіру кобилу“—щоб побачити се, досить тільки порівняти обидві речі. (Див. „Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фальклору“ А. Малинки, Черн., 1902, бік 362, № 80. Про рябу кобилку).

З інших Кулішевих переробок діти залюбки читають „Півпівника“, казку, позичену з еспанського письменства. Ще дужче читають і діти, й дорослі переробку з „Тисячі й однієї ночі“, казку „Циган“. Переробку зроблено так гарно, що трудно пізнати, — що це — не українська річ. Вона цілком нагадує ті гарні варіанти народніх оповіданнів з сюжетом, позиченим у якого иншого народа, але так гарно переробленим, що тільки науковий дослід може довести, що це позичений, а не свій сюжет. Отак добре вмів з'українити сюжет і Куліш, і через те його „Цигана“ залюбки читають по селах і щиро сміються.

Переклад-переробку з Авербаха „Товкач“ зробив Куліш дуже просто, і оповідання певне буде зрозуміле сільським читачам, а сама постать нещасливого Олекси Товкача мабуть їм сподобається. Та я його не давав читати на селі з тієї ж причини, що й „Мартина Гака“ та „Потомків українського гайдамацтва“ *).

З популярних історичних праць Кулішевих давав я читати „Хмельницину“. Моїм сільським читачам була вона тяжкою. Вона суха. У автора був багатий матеріял до малювання широких і вражаючих картин, що приковували б до себе увагу сільського читача, не звиклого до дуже абстрактного викладу, та автор з того матеріялу не покористувався. Він тільки переказує події та поясняє їх, а що подій цих багато, то читачева думка мусить дуже напружуватися, щоб усе те вдержувати в голові. Мова — довгими періодами і в їй багато старих слів, сьогочасньому читачеві невідомих, робить читання ще тяжчим.

---

*) „Товкач“ уперше друкований у „Правді“ 1886, №№ 29—30.

Ще більше нездатною до читання серед широких мас є „Виговщина“: вона ще сухша, погляди в її московсько-державницькі, до того вона ще й не викінчена.

VI.

Як же Кулішева теорія, що твори тодішнього українського письменства є „созданіе духа народнаго“ виправдалась на його власних писаннях?

Що до форми,—виправдалась повною мірою — це зразу видно кожному, хто знає народню мову й спосіб народнього оповідання. Але що до змісту?

Де Куліш не проводить ніяких політичних чи громадських думок, а обмежується колом особистих почувань,—там його твори подобаються сільським читачам: згадаймо „Орису“, „Гордовиту пару“, „Чумацькі діти“. Але скоро він вийшов з сього кола до ширшого,—зараз зазначається різниця в поглядах між автором і сільськими читачами.

У „Дівочому серці“, наприклад, оповідає Куліш, як у вдови Загірньої взято в салдати єдиного сина Гната, а його дівчина Оленка пішла слідком за ним у Петербург. Там вона випадком потрапила в людяну сем'ю петербурських українофілів, що приголубила її, вчила і т. и. Гнат тим часом пішов із своїм полком з Петербургу, а Оленка закохалась у родича своїх хазяїв молодого українофила Павла Підлубня та й пішла за його заміж. Як вернувся Гнат, йому сказано, що Оленка вмерла.

Автор силкується виправдати Олецьку з ідейного погляду, а сільські читачі розуміли її вчинок так, що

вона одкинулась од мужика та пішла за пана, бо, звичайно, за паном житиме в більших достатках.

Так саме різниця в поглядах між автором і сільськими читачами виявляється і в інших випадках. Ми вже бачили, що більшість сих читачів дивиться, напр., на Голку, Сомка, Шрама, Кирила Тура не так, як автор. І варто тут зауважити, що й предки сьогочасніх селян не підтримали в боротьбі XVII віку прототипів Кулішевих персонажів—Немірича, Сомка, Шрама-Поповича. Але ще цікавішою здається мені справа з оповіданням „Про злодія у селі Гаківниці“.

Автор подає тут зразок розумного й людяного народнього суду. Громада довідалась, що чоловік злодіює: останнім його вчинком було те, що він обікрав церкву,— на цьому його й піймано. Замість щоб оддати винного на звичайний суд і пустити на каторгу, громада осудила його своїм судом: вибила його віжками від церковних дзвонів і накинула на його таку покуту: „Нехай три роки приймає до себе всякого подорожнього, страннього, нехай даремне всякого прочанина, й захожого і проїздячого, контентує, і щоб ніхто, поки й живе на світі, инше його не звав ні на ймення, ні на прізвище, як злодій“. Цей присуд зробив із злодія чесного чоловіка і доброго громадянина.

Здавалося, що оповідання з таким сюжетом і так гарно розказане, як у Куліша, буде дуже зрозуміле і дуже до вподоби сільським читачам. А одначе вони, як ми вже бачили, просто плуталися в йому та виводили з його якусь фарисейську мораль!..

Ще цікавіше виходить із „Сірою кобилою“. Як уже казано, основа цього оповідання—народній анекдот. Що

він позичений,—не має се тут ваги, бо сила найпопулярніших народніх анекдотів є також позичена. І належить цей анекдот до ціклу оповіданнів про дурних людей—багато річей з сього ціклу в усяких варіяціях з давніх давен та й досі живе в устах у нашого народу, як то показують фольклорні збірки. Можна було через те сподіватися, що оповідання „Сіра кобила“ відповідатиме народньому смакові. І одначе ми бачимо, що воно не подобається сільським читачам: замісто посміху з одного дурного чоловіка вони побачили тут мотив соціяльний—посміх з *мужика взагалі*, з усіх мужиків. Не запомогла тут і надзвичайно гарна (що до мови) народня форма, бо авторові саме й не пощастило переняти той „дух народній“, що міг дати сьому анекдотові таку редакцію, яка дозволила сюжетові поширитися серед тих саме сільських людей, що не схотіли прийняти редакції Кулішевої. І коли уважно глянути на оповідання, то зараз і видно через що так сталося: народній анекдот про дурня так і змалював би нам просто дурного чоловіка, не зазначаючи гостро й виразно належности його до того чи иншого класу громадянства; Куліш же виразно змалював *типового мужика* і зробив його дурнем. Через те й виходить таке вражіння, ніби типовий мужик є взагалі дурнем*).

Не можна сказати, щоб усі ці непорозуміння між автором, що пише яко виразитель „народнього духа“, і

---

*) Я прохав би порівняти з цим те, яке вражіння зробили на читачів оповідання „Не в добрий час“ Стороженка та „На панському обіді“ д. Кирпатого, а також театральні вистави „Поревізі“ д. Кропивницького та „Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка“ Старицького.

тим самим „народнім духом“ залежали від того, що автор малює людей або висловлює думки, яким взагалі трудно спочувати. Навпаки! Беручи справу з боку морального, ідейного і не забуваючи історичних перспектив, ми можемо сказати, що і Голка і Шрам та й Сомко — симпатичні нам люде; що навіть Оленці („Дівоче серце“) є виправдання за зраду Гнатіві, і що ми добре розуміємо ті мотиви ідейного характеру, які автор уводить в історію її кохання до інтелігента Павла Піддубня. Цілком зрозумілий нам і злодій з села Гаківниці, а що до „Сірої кобили“, то хоча це, на нашу думку, й груба карікатура, та все ж ми добре знаємо, що автор зовсім не має заміру виставити мужиків дурнями. Таким робом виходить, що Кулішеви твори, хоч мають і дуже добру народню форму, все ж є в далеко більшій мірі твори „духа інтелігенції“, ніж „духа народнього“, або — простіше сказавши — вони просто є продуктом індивідуальної творчости, і через те, що автор їх належав до інтелігенції, вони сталися більше зрозумілими інтелігенції, ніж народві.

Та й чи могло ж бути инакше? Чи може твір індивідуального автора зробитися твором духа народнього?

Відома річ, що народня поезія творилася часто під великими впливами від інтелігенції. Батьком легенд, що переказуються народніми устами, раз-у-раз буває друкований чи писаний текст; стара шкільна поезія дала багато матеріялу до наших колядок та й інших пісень; кобзарські думи були твором переважно інтелігентних гуртів; до деяких пісень можна з певністю показати друковані джерела навіть з XIX-го віку*) і т. и. Та ті ж

*) Див. дослід Драгоманова: „Українська пісня про волю селян“ (Розвідки, II, 25).

самі досліди, які виказують уплив індивідуальної творчости на колективну, показують і те, яким саме робом продукти цієї індивідуальної творчости могли зробитися колективною духовною власністю.

Як я вже й казав, се робилося так, що твір індивідуального автора, мандруючи з уст в уста, перероблявся, відмінювався, утрачуючи всі ті риси індивідуальної творчости, які суперечили колективному розумові і колективному почуванню, і доповнюючися всіма тими, які їх до того розуму й до того почування наближали. І тільки після того, як твір перебував цей процес до належної міри, він міцно вrostав у народній ґрунт і надовго зберегався в народніх устах.

Чи відбули цей процес перетворювання писання відомих авторів — Шевченка, Куліша, Марка Вовчка? Ні, вони zostалися в таких редакціях, у яких опубліковано їх друком. А коли так, то вони неминуче й мусили zostатися творами індивідуальних авторів і ні в якому разі не могли бути і не є творами „духа народнього“.

Все, що для індивідуального автора можливо, се тільки, в більшій або меншій мірі, *наближатися* своїм твором до творів колективної творчости. У якій саме мірі наближатися — се вже залежить, окріче таланту авторового, від того, скільки він знає народне життя, народній світогляд, народню мову і скільки йому близькі й дорогі народні інтереси, а також і від того, звісно, — наскільки все це виявляється в його безпосередно, а не як результат попереднього холодного обміркування.

У Куліша саме цієї безпосередности й було мало. Тим то його твори й не могли ближче підійти до справжніх творів „народнього духа“.

Та як би близько чи вони, чи твори інших українських авторів, напр. Шевченка чи Марка Вовчка, не підходили до їх,—все ж їми *самими* вони не були.

У такому розумінні, як казав Куліш, українська література не була та й не могла бути тим, чим була народові його колективна творчість.

Але вона, ся література, зробила иншу річ: вона вернула масам їх інтелігенцію і показала чого треба українському народові, як нації, щоб виявити свої багаті духовні сили.

І з цього погляду вона вже справді є твором національного духу і хоч яка мала та вбога тепер є, але вона веде і приведе український народ до такого розцвіту його духовних сил, перед творами якого побліднуть найпишніші й найбагатчі квіти старої української народньої творчости.

ХІ.

Історичні книжки.

Кому доводилось читати або давати до читання селянам книжки, той певне помітив, що вони дуже цікавляться книгами змісту історичного. Найдужче вони читають історичну беллетристику: її легше читати ніж наукову історичну річ, а що до певности фактів, то сільські читачі звичайно думають, що все списане в якій повісті чи романі,—так воно справді й було, і всі слова, які автор дає в уста своїм героям, справді були сказані. Все здається їм документальною правдою.

На жаль у нашій літературі книжок історичного змісту досі було дуже мало. Надто вельми гостро почувається потреба в книжках з української історії: адже наш народ дуже мало знає про своє минуле. Згадки й перекази, пісні та думи про козаків та гайдамаків позникали з народньої пам'яті мало не цілком, і коли дещо й є, то воно таке поплутане й уривкове, що вже мало чого й вартє. Книжок же з української старовини українською мовою так мало, що хоч плач. Через те й здобутки наші від сільських читачів не будуть тут дуже великі. Дещо вже сказано було в мене попереду в розвідках про читання на селі творів Шевченка та Куліша—тут буду говорити тільки про те, чого там не згадував.

Поперед усього скажу про одну річ, що хоч і не належить до української історії, але може бути вступом до неї, як і до всякої иншої—це спроба популярно розказати історію початкової культури; зветься: „Колись і тепер“ і належить д-ві Іванові Спілці *).

Річ це занадто коротка, щоб бути повною й докладною в такій мірі, якої треба. Опріче того, їй не стає наукової точности. Ось, напр., як розказує автор про початок рибальства:

„Може, сидів або робив що на березі (чоловік)—аж ось плись і викинулась риба. А тут хто знає коли і їв та й поблизу нічого такого нема. „А давай, спробую, чи можна єї їсти“,—подумав він. Росклав огонь, спік рибу та й їсть. „Е, воно смачне“,—думає він, та й став мізкувати, як би вже самому впіймати рибу. Думає, думає, нічого не видумає. Розказав він про це своїм товаришам: одному, другому, третьому, та й давай гуртом вигадувати—нарешті вигадали таки вудку“. (110).

Виходить так, ніби чоловік трохи не за один день і довідався про те, що рибу можна їсти, і вигадав удку. В иншому місці автор першою свійською твариною називає козу. Тим часом усі свідоцтва зводять справу до того, що першою твариною, яку привчили до себе люде, була собака (див. хоч Ліпперта „Історію культури“). Або ось як описує автор початок подружжя:

„Ходить чоловік по всіх усяодах—стрічає другого чоловіка або жінку. Стали вони й дивляться один на

---

*) „Родный зѣльникъ, иллюстрованный литературный сборникъ. Выдавъ В. Лукичъ. Коштомъ Т-ва Просвѣта“. Льв. 1891, стор. 103—114.

другого, подивились, подивились та й розійшлись. І не раз, може, доводилось їм стрічатися. От і помітили обоє, що вони більше схожі один на другого, ніж на яких звірів. А тут довелось може тій жінці оборонити його від звіра або ще яку поміч дати—ну, й прийняв він єї до себе за товариша“. (107).

Доводиться спитатися: звідкіля ж узявся цей чоловік на світ, коли його батько, дід і т. д. не знали жінок і він перший помітив, що жінка більше підхожа до його, ніж до якого звіра?

Такого чимало в статійці д. Спілки, і йому треба добре переробити свою працю, щоб вона могла задовольняти з погляду наукового. Але щд у д. Спілки добре, так це те, що він уміє розказувати престо, жваво, інтересно і гарною мовою. Як би він тільки засновував свої праці на поважних наукових джерелах та добре їх держався, він міг би зробитися одним з кращих наших популяризаторів.

Статійці „Колись і тепер“ шкодить ще й те, що автор увесь час розказує так ніби про одного чоловіка. Хто трохи знає справу, той легко зрозуміє в чім сила, але зовсім нетямущого таке оповідання збиває, плутає. Це й виявилось на читанні.

Перше читання було серед нової аудиторії. Було дев'ятнадцятеро людей, з них десятеро жінок.

З самого початку, як тільки прочитано, що дід прохав під церквою сірника люльку закурити, слухачі страшенно зареготалися:

— Ото втяв!—От так парень!—Під церквою люльку!..

Іван Г. та Йосип, молодчі, аж сльози втирали, так

страшенно реготалися. Читачка почувала себе страшенно ніяково: книжка з початку була здіскредитована.

Нарешті трохи вщухли, можна було читати далі. Слухають цікаво, навіть баби встряють. Але слухають як казку. Сміються, як чоловік спить на дереві, як сире м'ясо їсть, з його одежі. Місце про початок подружжя, що подав я попереду, викликало міркування: відкіля ж жінка взялася? То все сам ходив, нікого не бачив, а то, бач, жінку стрів,—та відкіль же вона зайцла? Раз-у-раз рівняють цього чоловіка до Робінзона, що й тому так доводилось самому жити та все вигадувати. Кажуть, що всякі пригоди бувають,—он як „Серед крижаного моря“ читаеш, так і там людям усього траплялося. Читання переціняється розмовою про ту книжку; і Лука дуже мальовничо розкажує, як крига йшла на Гордійів корабель. Просьять, чи не можна подивитися на малюнки до „Серед крижаного моря“, а хто бачив малюнки,—розкажує про їх; питаються, чи Робінзон та Гордій справді були.

Нарешті можна знову почати читання і дочитати статтю.

— От і виходить,—каже зовсім не до речі Іван Г.,— що так і є: як тоді було, так і тепер: і тепер держава гроші робить, а як хто підробля, так карають, і тоді так було.

— Ну, а як ви думаєте,—питається читачка,—це все одному чоловікові так було, чи багато людей перейшло, поки всього навчилися?

— А вже ж одному!

— Та тут же про одного, усе його життя списано: як сам сперва жив, тоді оженився, тоді ще й другі до його пристали.

Знов хтось почав рівняти до Робінзона—всі розуміли прочитане як пригоди однієї людини.

— А мені так дрімалося, — трохи не заснула, — по ширости призналася тітка Настя, немолода удова.

— Хиба книжка не цікава?

— Ні, нічого... То мабуть тим, що рано встала.

Але встає вона що-дня рано, і як читано „Захара Беркута“, то й вона разом з іншими вийшла з хати пів до години ночі, а тепер було ще тільки вісім.

Друге читання було в мене з школярами III-го класу. Третина школярів ходила в сей клас уже другий рік і знала про передісторичне життя людське; останнім я теж дещо оповідав про це попереду.

Слухали дуже зацікавлені, часом робили уваги. Не зрозуміли, як витирали огонь з дерева (104), як можно було зробити на вудку гачок з дерева (110). Після слів: „Так додумалися люде й до заліза“ і т. д. (113) запиталися:

— А де вони залізо брали?

Довелось вияснити. Після читання розмовляли про прочитане. Ось що відповіли мені школярі на мої питання:

— Читали про диких людей. Про те, як попереду жили люде. Ті люде жили в лісі. У нас таких людей не було: у нас такі, що в хатах живуть.

Тут перепинив один хлопець, що більше знав справу, — він зрозумів усе і вияснив товаришам. Про одержу не зовсім розібрали — як її з льону роблено та як шито — якими кістками? риб'ячими? звірячими? голками, виструганими з кісток? На дальші питання відмовляли:

— Людям стало лучче жити, як почали жити вкупі:

той те робе, а той те—швидче роблять. І звірів бити, то не страшно. Через те лучче, що вкупі все думають, вигадують. Як би не вкупі, то не скоро б про все дознались, а то один од одного дознаються скоро. Вигадали вкупі чоботи, рибу ловити, сокири робити, огонь вигадали. Ні, вони знайшли огонь—дерево терли. Камінням стукали, а іскри сичалися. Од вогню їх життя покращало тим, що варити та грітися можно було. Огонь пособив сокиру скувати.

Оповідають, як навчилися орати... Не знають, чи пекли хліб, чи ні, а про те як варили—добре розібрали. У автора не розказано щд хліборобство зробило з кочовниками,—не розуміли цього й мої слухачі. Кінець так переказали:

— Мінялися дикі люде, а як не дикі стали, то стало царство, і казна почала робити гроші.

Книжка сподобалась дітям. Та й дорослі на попередньому читанні слухали її уважно. Цією темою можно заінтересувати сільського читача. Треба тільки щоб хтось її обробив так просто, як д. Спілка, але без тих помилок, що є в його.

Але берімося вже до української історії. Про початок київського періоду її була в нас книжка д. І. Левицького: „Перші київські князі Олег, Игорь, Святослав і святий Володимир і ёго потомки“ (К., 1876). Вона написана ще по старому: автор подає як історичні факти казкові перекази початкового літопису: про Ольгу й Коростень, пре те, як грецький царь залицявся до Ольги і т. и. Але ця історична беллетристика робить книжку інтереснішою і легшою до читання моїм сільським читачам. Вони й читали її, хоч не скажу, щоб дуже охоче, та ще

часто плутались в отих усяких князях, що так їх багато. Підхоже до цього читалася й друга книжка д. Левицького, в якій він розказує далі нашу історію: „Татари і Литва на Україні“ (К., 1876). І цю де в чому треба було б поправити (див., напр., про приєднання українських земель до Литви).

З красного письменства були в нас три речі, що зачіпали цей період нашої історії: оповідання д. О. Шмідтової „Галя“, „Слово о полку Игоревом“ та „Захар Беркут“ д. Франка.

Оповідання д. О. Шмідтової „Галя“ перекладено з московської мови.*). В йому розказується про перші початки християнства на Україні. Розумна й сміла дочка чернігівського князя Рослава Галя випадком стріває християн і навчається од їх нової віри. Батько довідується про це і хоче скарати Галю на смерть, а потім милує. Історичного в цій книжці тільки те, що в той час справді були випадки, коли прихильники старої віри гнали християн, та кільки відомостей, що додано вже при перекладі (між иншам дописано ввесь V-й розділ, який подає відомости про стару віру наших предків і поясняє, як потроху Галя приверталася до християнства). Все инше—фантазія авторська, в якій немає нічого типичного місцевого. Але сюжет оповідання дуже драматичний і через те книжка подобається читачам.

На читанні було 18 душ, з цього вісім жінок. „Про-

---

*) Читалося з рукопису. Потім було видано у Львові. „Галя. Оповідання О. Шмідтової. Переклала зь російської мови и де-що додала М. Загбрія. Накладомъ Тов. Просвѣта“, Л., 1892, 44 стор. 16°.

читала про віче, — пише читачка—і сказала про його кілька слів*).

— А це значить так, як оті хотіли зробити,—говорить старий дід Г.

— Які?

— Та оті... як їх?... що по багато читають.

— Еге, це так, як вони хотіли?—допитується й Дем'ян.

— Та хто ж хотів і як хотів?

— Та Боже мій!—не згадає дід Г.—забувсь, як їх... вони дуже грамотні.

— Та хотіли,—поясняє Дем'ян,—шоб так і в нас: шоб кожна губерня нарізно, чи шо... та шоб губернатор найстарший був, чи шо... Ото ж у нас тепер монархія, а по других би то землях республіки. Адже так?

— Еге,—кажу,—в нас монархія, а есть і республіки.

— А як же там царь?

— Вибірають на три роки, чи й більше—як де заведено.

— Так, виходить, як старшину?—питається Йосип.

А дід усе згадував: „Та як же їх?“ Коли це Дем'ян:

— Вони ще й царя хотіли стробити... Анцілисти! Он як!

— Еге, так, так... потакує дід.

Читаю далі, як збірано податі не грішми. Спершу сміються, найбільше баби:

— Глянь, і віск брали! І нащо ж то так?

Дід та Овсій виясняють, що тоді ж грошей не бу-

---

*) Щоб добре зрозуміти дальшу розмову, не треба забувати, що читання було в-осени 1892-го року.

ло,—от і брали всячиною, а тоді вже мінялись кому чого треба. А Йосип додає:

— А тепер хіба не так? Як є хліб, чи там садовина, чи ще що, то продася, то й віддася гроші, а як нема чого продати, то й тягають.

Усі згожуються, що і тоді, і тепер однаково: оддавай своє зароблене, тільки тоді просто віддавали що є, а тепер спершу міняють на гроші.

Як читала про те, що Галя ходила в ліс до двох християн—батька й дочки,—дід та Дем'ян згадують, що вони вже чули цю книжку, тільки там щось не так наче... (Вони справді чули її в московському первотворі, ще й без додаткового V-го розділу). Далі—нічого цікавого: хвалили християн, хотіли, щоб і Галя християнкою стала, сміялися з язичеських богів, що Галя їх боялася. Про Галю казали, що „вона таки дійде, вона таки визнає прс Бога, бо вона така, що вже як схоче, то зробить“. З приводу язичеського свята Купайла згадали й наші стрибання купальські через огонь, і дід казав, що це добре, що тепер їх забороняють, але Йосип завважив, що тоді це був закон такий, а тепер воно замість играшки, то забороняти не треба.

На стор. 25-й читаємо, як Христос казав, що всі рівні. Починається цікава розмова. Баба Гапка каже, що все ж ми повинні панів поважати, повинні вклонятися їм, зустрівшись. Йосип, молодий, не згожується:

— А чого я йому кланятимусь? Щд він мені таке?

— А те, що він пан, а ми хахли,—править своє баба.

— Ну, так що? Так я йому кланятимусь? Адже він мені не поклониться.

— Не поклониться, а ти поклонись,—навчає баба,—

не роби йому противности, бо йому те противно, як ти не поклонишся.

— Ні, не поклонюсь! Звісно, скажу: „зрастуй“, як і кожному, а кланяється не буду. Ось слухайте (це вже до мене): це вони як були панськими та зросли при панах, то їм такі ті нани, що й кланяються їм, і все,—ну, а що нам пани? Нашо вони здалися?

— А що я вам скажу про панів? — устряє до розмови дід. — Оце стрів я В. М., до брата він приїздив з Калкасу, і так мені чогось жалко стало його, — я взяв і вклонився йому, а він аж спитався у А. М.: хто це? (Мова про двох братів-панів, у яких дід кріпаком був).

У цій спірці дехто мовчав, а дехто притакував Йосипові, за бабу ніхто не оступавсь. Читаю далі.

Сохвійному вчинкові, що хотіла себе віддати на смерть замість Галі, не дивувались, казали, що вони ж (Сохвія з своїм батьком) знають, що вони Галю призвели до того, що дівчина стала християнкою, — ну, тепер Сохвія і йде, щоб із нею вмерти. Баби охкали, але поки читала, як хотіли Галю карати, в хаті було тихо, тільки Пріська скрикнула:

— Ох, і сокира вже!..

Як дочитала, глянула, аж не самі жінки, а й чоловіки деякі плакали. Йосип перший озвався:

— Це книжечка! Наче ще й не було такої!

Починають палко сперечатися: чи знав Сохвійн батько Андрій, що її помилують, чи ні. Упевняють деякі, що не знав, бо й на смерть же поблагословив.

Книжка зробила велике вражіння.

Що вона взагалі таке вражіння робить, знаємо й з книги „Что читать народу?“ (II, 67, № 392).

Не надаємо книжці ваги як історичній беллетристиці (хоч у перекладі вона з цього боку ліпша, ніж у першотворі), але все ж вона так подобається сільським читачам, а негарного в собі нічого не містить.

Давав я читати „Слово о полку Игоревомъ“ у досить важкому перекладі д. Шейковського*). Взяла її Уляна К. і нічого не зрозуміла. Петро К., що далеко більше знає з історії, написав про неї так: „Ця книжка гарна тим, що тут розказано, як наші предки жили і що робили, як вони порядкували і як їх князі обороняли. Розбїрать її дуже важко“.

Певне, що инакше й не могло бути, а надто, як читати без ніяких пояснєнїв.

„Захар Беркут, образ громадського життя карпатської Русі в XIII віці“ д. Франка малює нам боротьбу між князівським боярином Тугаром Вовком та тухольською сільською громадою, а разом з тим і монгольський напад на карпатську Україну року 1241-го; на фоні цього всього маємо романтичне кохання двох молодих: Тугарової дочки Мирослави і Максима, сина патріярха тухольської громади Захара Беркута.

У передмові до своєї повісти автор каже: „Повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе заняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна“.

Так. Але кого саме „заняти“? Коли тих, хто мало що знає з історії, то їх може „заняти“ й найгрубіша ви-

---

*) Слово о повку Игоревимъ. Перетдумачивъ на согочасну наську мову К. В. Шейковський. Елабуга, 1885.

гадка, аби написана була інтересно і з позверховною подібністю до правди; коли ж людей, у розумінні минулого тямущих, то тут неминуче виступає наперед відоме вимагання, якого не згадує д. Франко, а саме: щоб історична повість правдиво подавала дух часу і малювала людські вдачі, людські розуміння та вчинки у згоді з тим духом—наскільки ми його можемо зрозуміти.

Коли ми з цього погляду глянемо на повість д. Франка, то вона нас не задовольнить. Не вважаючи на історичні декорації та вбрання, все фантастично в цій „самой типичной утопии въ прошедшемъ“, як назвав повість критик*): і ідеальне життя тухольської громади в федераційній спілці з іншими громадами; і цей Захар Беркут, що говорить то як класичний герой, то як старозавітний пророк, то як соціаліст XX віку в душі того „громадівства“, чи „громадства“ (він навіть слово це вживає), яке популяризувала в нас „Громада“ Драгоманова; і ця надзвичайна Мирослава, що „ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним стидливим лицем“, а тим часом боролася не тільки з ведмедами, але й з татарським військом, бо була в тухольців за військового інженера, керуючи їх нападами на татар та навчаючи їх робити машини до стріляння, у справі ж свого кохання поводитися так, як на думку Івана Франка повинна поводитися жінка в XX-му віці; і саме це кохання напів по шаблону старої романтики, напів по емансипаційному рецепту московської беллетристики шестидесятих років. Все це вкупі заносить нас ку-

---

*) С. Ефремовъ, Пѣвецъ борьбы и контрастовъ, Кіевская Старина, 1903, XII, 640.

дись далеко-далеко від справжнього життя на прикарпатській Україні 1241-го року, яким воно уявляється нам з історичних джерел.

Але за те в повісті єсть инше: єсть цікавий драматичний сюжет, що захоплює читача, єсть кілька прекрасних малюнків, а надто сильно написаний малюнок загину татарського в тухольській долині, єсть нарешті, хоч історично неправдива, але сімпатична проповідь кращого громадського ладу. Все це робить повість цікавою в читанні дає їй змогу „заняти сучасних, живих людей“.

На жаль, тяжка для нашого селянина мова, якою написано книгу, зробила те, що саме того наші читачі й не зрозуміли, на що найголовніше натискав автор. Ось що стоїть у записках про читання в нашій аудиторії:

„Спершу розказала дещо про тодішній лад громадський на Україні, про Галичину, про монгольські напади. Тоді сказала хто автор і те, що він галичанин, вийшов з мужиків.

— Бач, з мужиків,—завважив дід М—ко,—а який розумний, що й книжки пише.

— А наш Тарас з панів хиба?—відказав Йосип.

Як розказала, як тяжко доводилось Франкові бідувати замолоду, дід М—ко додав:

— З таких, що гора зазнають, і люде виходять.

— А хиба з яких? Хиба з тих, що в роскошах живуть?

— З тих більш самі пустяки...

Почала читати. Слухали якось не цікаво, тільки як Мирославі скоїлась пригода з ведмедем, трохи повеселішали, а далі знов стало невесело, тільки все сміялись, що Максим каже бояринові в ніс. Я просто злякалась: так нецікаво слухають, а річ-же довга,—боялась, щоб

не довелось кинути, не дочитавши. Дочитались до громадської ради, тут якось перепинилось на хвилинку, і я спитала, чи читати їй далі, чи може їй не цікаво.

— Та ні вже, читайте: побачимо що далі буде.

А дід М—ко якось сам до себе:

— Та воно инша книжка спершу наче їй не овсі хороша, а на при кінці занятна.

Почала я зо страхом далі. Промова Захарова на громадській раді не зробила вражіння, уваг ніяких і не рівняли до сьогочаснього становища. Мабуть тим, що дуже вже по літературному написано, хоч я весь час читання деякі дуже вже літературні вирази спрощувала. Та їй не було Дем'яна, а він звичайно перший почина все прикладати до сьогочаснього становища. Але як прийшов у громаду боярин Тугар Вовк, почали слухачі цікавитися. Як з'явилися монголи і Тугар Вовк поїхав до їх, то де-далі все дужче цікавились. Помалу цікавість та увага цілком опанували слухачів.

Як Захар Беркут не згожується пустити монголів за сина, Лука, колишній салдат, каже:

— І сина не жаліє за свою землю.

— За свою Вкраїну,—додає Овсій.

— Да, за свою Вкраїну,—згожується їй Лука.

Як Максим неначе зраджує, всі мовчать, немов не зважуються осудити його, немов не ймуть віри, що він таке може зробити. Як Тугар Вовк, поговоривши з Максимом, про те ж говорить з бегадиром, хтось просто скрикнув:

— От с. син: у того вишпуге, а тому односить!

І почали лаяти Вовка.

Не зрозуміли що їй до чого роблять, як валяли ка-

міна Сторожа, бо попереду не розібрали опису села,— довелось сказати. Монголів не жаліли, як ті гинули, а якось аж раділи неначе, хижо, по звирячому раділи. Максимовою долею дуже цікавились.

І читати й слухати було важко. Двадцятеро людей сиділи в малій хаті, лампа раз-у-раз пригасала і доводилось одхиляти двері, щоб хоч трохи воздуха впусити. Я кілька разів казала, що може киньмо на завтра, але прохали читати:

— Ні, ні, читайте! Ви оддихніть трохи, а тоді таки читайте, бо хочеться знати щд з Максимом зробіться.

І тільки, як доходила я вже до останнього розділу, Савка сказав:

— А може б і справді завтра дочитали?

Але його зацитькали і попрохали дочитувати зараз.

Надзвичайно зацікавились фавбулою, найбільше Максимом, а все инше проминали якось. Як Максим визволився, то всі просто по дитячому зраділи, і це їм уже був і кінець книжці, а на гарну промову Захарову перед смертю не зважили зовсім, хоча я силкувалась особливо вимовно прочитати її. Чи може через віщось не хотіли вони говорити про лад громадський, або не було кому без Дем'яна почати?

Повість дуже сподобалась. Хвалили Максима, згадували при цьому, звісно, й Тараса Бульбу,—його завжди згадують“.

Через чотири дні після цього було друге читання в тій же хаті.

„Поки посходились, то сиділи так, балакали, і тут виявилось, що попередне читання зробило сенсацію.

— І досі жалко,—казав Дем'ян,—що не був тоді, як читали. Уже ж і читання, кажуть, було!

Лука поясняє мені:

— Це, як про Тухлю читали. А правда, що кажуть, шість часов читали?

— Еге,—кажу,—ще й з половиною.

— А наче й не дуже довго показалося,—говорить він.— Я думав—часів три всього.

— Мені Микола розказував,—каже Дем'ян.—Усі регочуться, а Лука питає:

— Ну, скажіть: адже його Тугар Вовк звали?

— Еге.

— А Микола каже: Оберь Вовк.

— Ну, що ж,—питаюся в Дем'яна,—гарно вам розказував дядько Микола?

— Ні, нічого,—відказує,—та тільки він усе перескажує, не вряд.

— Я увійшов,—перепиняє Іван,—а він таке плете: через десяте—п'яте. Так я тоді сам розказав усе чисто вряд.

Інші теж мабуть чули, як Іван розказував:

— Гарно розказав!

— Воно все гарно розкажеш,—додає Іван,—що робилось: як і прийшли монголи, і на хату напали, і в Тухлю як прийшли...

Салдат Лука перепиняє:

— Отам, братці, ловко, як у колдобині заливало їх...

— Тільки приказів не розкажеш,—кінчає своє Іван.

— Яких приказів?—питаюся.

— Шо Захар приказував і на раді, і біля того каменю. І розбереш наче про віщо, а тільки такими словами не розкажеш, як там.

— Ми,—каже баба,—тоді поприходили додому і Параска в нас ночувала,—так як почав Євсей розказувати їй шò читали, так уже де воно в його й бралось! А вона Боже жалкувала, що опізналась!

Треба додати, що розказував сей Євсей Парасці вже вночі.

З цього всього видно, як може зацікавлювати повість д. Франка. Дуже було б добре видати її в нас дешевим виданням, спростивши мову так, щоб вона була зрозуміла селянам.

Про боротьбу з турками й татарами мали ми в своїй сільській бібліотеці відому книжечку М. Драгоманова: „Про українських козаків, татар та турків“ (К. 1876). Описи татарських нападів, життя невольників у татар та турків, козацьких війн з цими напасниками дуже добре ілюстровано народніми піснями та кобзарськими думами. Кінець цієї книжки в виданні 1876-го року (становище балканських народів під турком) звичайно тепер уже застарів*), але все инше має свою ціну й тепер і поки що в нас нема кращої книжки для народу на цю тему. Ось запис про читання:

„Люде все приходили і незабаром хата була повна. Декому не було місця сісти. Я сказала, що у їх заболють ноги.

— Це нічого: ми по черзі сидітимем.

І справді—вони чергувались.

Але Дем'ян, Мамаченко та Євсей як сіли біля мене, так і не вставали аж до краю.

---

*) Його й нема в новому виданні цієї книжки коштом київської „Просвіти“.

Початок книжки був незрозумілий,—довелось говорити про дещо. Пробувала в'яснити щб таке слав'янська сем'я, але, здається, не зрозуміли. Литвинів, звісно, мішають з білорусами, салдат же Савка сказав, що „литвини живуть у Могильовській губернії“ і нашої мови не знають, а як їх учать на муштрі, так нав'язують на одну руку сіно, а на другу соломку, а то вони не знають, куди направо або наліво. Цей салдат дуже любить притулювати до читання свої згадки (він був на останій війні).

Про магометан здивувалися, що й ця віра в Бога вірить. Почувши, що в їх багато жінок, М—ко спитавсь:

— Ото їх усіх і годувати треба?

Дуже сміялися з того, що на тому світі теж по багату жінок у їх буде.

Далі йде про татарські набіги. Тут уже видимо стали розуміти. Мужики жахались, а баби все зітхали, Дем'ян же казав, що неодмінно спробує дихати так, як ті, що ховались од татар: через очеретину, сидячи в воді. Довелось ширше, ніж у книжці, поговорити про сторожеві могили та про гасло. Спиталися—щб воно Львів. Я розказала про Галичину. Як почала казати, що Польщу поділено, Дем'ян зацікавлено поспрохав:

— Еге, розкажіть, як її розжакували.

Жалкували, що нема кобзарів і ніде почути таких гарних пісень, як у цій книжці.

Як читали „про трьох братів озівських“, виявилось, що Микола бачив Савур-могили під Таганрогом, бачили й інші, і всі зраділи, певні, що це саме та, про яку казано в думі.

Про козаків говорили поважно, спочуваючи їм за те, що вони свою землю боронили, і казали, що це зовсім

не ті козаки, що тепер є, і рівняти не можна. Про пороги довелось дещо сказати. Але виявилось, що салдат Лука зна про їх і про лощманів.

Салдати все сподівались, що в кінці буде про сучасних салдацьких героїв: про якогось матроса Кошку та ще про когось там. А Палія, здається, рівняли вони до Скобелева.

Про Івана Грозного розказав М—ко, що він був дуже лютий і „як балакав з ким, то проштрикував йому ногу копійом“. Дещо і я сказала. Питаються:

— І це він з своїми так робив?

— Та чуєш же: рідного сина вбив.

— І довго він так царював?

Я сказала. Зирнулися і немов щось хотіли сказати, але... нічого не сказали.

Здивувались, що й католики християне.

— А в нас, бач, так,—говорить Дем'ян,—як би сказав кому: ти католик, то він би тобі такої заспівав!... А воно он що виходить: і вони християне.

— Та й хранцузи й німці християне? Еге, християне?

Лука, що служив у Варшаві, розказав дещо про католицьке причастя і про те, що папа живе в Римі.

М—ко додав, що в католиків заговіни й новий рік не тоді, як у нас,—довелося говорити про календарь, і слухачі дуже зраділи з галичан, що вони додержують „нашого“ календаря, що по всьому царству jinak, а „наші таки не отстають од своїх“.

Болгар теж не вважали за християн.

На Степана Баторія обурились, а Лука й потім казав:

— Бач, шість тисяч панів хотів одразу зробити!

Видно було обуріння проти того, що хотіли знищити козаків і повернути людей у панські.

Усім ніяково стало, як почули, що Дорошенко піддався турецькому султанові. Про Мазепу нічого не знали. Мам—ко тільки щось наче чув, що десь він у Полтаві був. Хтось спитавсь: а чого ж лаються Мазепою?

— Та бачиш же, що він змінщик.

З приводу дрібних балканських князівств розказала про конституційний лад. Кажуть:

— Усе одно як у нас земство, що виборні туди вибираються.

Лад їм сподобався. Лука спробував був доводити, що і в Росії лад не самодержавний *).

— Адже і в нас сенат есть.

Мусив одначе згодитися, що сенат не те, що виборна рада.

Зажурилися, як читала про те, що скасовано Зарожжя:

— От воно як! Не стало козаків!

Я розказала про те, що потомки козацькі живуть у Добруджі,—немов зраділи всі:

— Бач, наші як! І там есть!

Потім я поспиталася в М—ка, кого він називає „хахлами“.

— Та ми ж хахли.

— А балакаєте ви по якому?

— По хакхляцькому.

Довелось вияснити хто ми і по якому говоримо.

---

*) Читання було ще з початку дев'яностих років.

До книжки треба робити чимало додатків, вясняючи. Книжку хвалили і казали, що розуміють, хоч я не певна, що зрозуміли її всю. Ті 8—9 душ, що сиділи ближче біля мене, дуже цікавились і слухали уважно; про останніх не знаю—вони все мовчали.

Після читання сказала, що Катря читатиме „Тараса Бульбу“. Всім хочеться послухати, а Дем'ян просить дати йому цю книгу.

На мою думку книжка Драгоманова добра не тільки тим, що дає оповідання про боротьбу нашу з турками й татарами, а ще й через те, що подає з широкими поясненнями історичні пісні. Колись попереду ще довелось читати дві кобзарські думи з тих, що є в книзі Драгоманова: невільницький плач та про Самійла Кішку *). Без пояснень їх мало розуміли, хоч слухали уважно, навіть сльози видно було.

На сюжет однієї з дум тих часів є в нашій літературі кілька творів: драм, поем, оповідань: це дума про Марусю Богуславку. У нашій книгозбіреньці була тільки „Маруся Богуславка, оперета на 4 дії“ д. Ів. Левицького (2-е вид., К. 1887). Ось рецензія на неї Марусі П.:

„Про Марусю я скажу, що вона мені не сподобалась. Що вона полюбила Юсуфа, старого діду, забула свого молодого Тетерю. Звісно, вона неволниця, її неволив Юсуф, щоб вона його любила; ну, а вона його любила не так, як неволниця українка, а так як наче вона була теж такої віри, як і Юсуф. Мені здається, того чоловіка, що попалив рідну Україну, понівечив людей,

---

*) Видані були окремо: „Думи про „турецьку неволю“ і про „Самійла Кішку“, К., 1886.

позабірав у неволі її рідного брата, мені здається,— я б його задушила, замучила б! Та так же подумала б Маруся, що може й її рідна мати десь конає у неволі, що так її берегла і кохала, боялась її образити, як ока свого запорошить, а вона їй за те так оддячила: вона її як шукала, щоб хоть подивитися на неї, а вона її так образила на старість. Мати Марусина дуже гарна жінка, краще їй бути козаком; як би не вона, то хто зна поки козаки були б у неволі; та в цім треба дякувати і Марусі, що вона ключі взяла і з матерію їх повипускала. Тільки здається, що як Марусина мати мусила зостатися з Марусею, то краще було б їй убити Марусю, а самій пливати з козаками. Вона бачила, що з Марусі вже не буде нічого путящого, ну, а все таки вона не люта звірюка, все таки вона їй була дочка,— яка мати не могла б пожаліть?—Далі говориться про тяжке життя в неволі, а потім: „Із усього видно, що тоді турки були гірші лютих звірюків. Чи вони може і тепер такі, та що не їх сила? Книжка мені сподобалась“.

Про боротьбу з турками й татарами говорить і оповідання д. Ів. Спілки „Козача помста“*). Говориться тут про напад яничарів на Січ, про Сірків похід у Крим і про той відомий факт, як Сірко звелів побити потурнаків, що не схотіли вертатися додому.

У автора нема хисту до беллетристики, оповідання написано в досить шовіністичному дусі, книжку пересипано силою лайливих виразів на адресу „бусурменів“ (кляті бусурмени, собача віра, клята віра, собаки і т. и.),

---

*) Спершу було в „Зорі“, потім окремою книжкою: Харків, 1899.

які сипляться не тільки з уст у козаків (це могло бути), але часом і з уст самого автора, багато прибільшуваних і т. и. З надзвичайно драматичного епізоду—як Сірко звелів порубати потурнаків,—у автора нічого не вийшло, окрім грубої кривавої сцени, а тим часом скільки матеріалу дає така подія талановитому беллетристові та й популяризаторові української історії!

Ось рецензія на книжку Уляни К.:

„Книжку дуже розборно читать і гарна книжка, тільки жаль, що так трошки написано.

Сірко краще зробив би, як би не порубав зараз потурнаків, а підждав би та ласкою прихляв би назад до християнської віри, бо як вони були у турків, то може з неволі потурчилися. А втім як так подумаю, то може й краще зробив, що порубав, бо вони так одразу забули своїх“.

Як я вже й казав, д. Спілка уміє написати просто й зрозуміло,—тим його книжку легко розбрати сільським читачам. Та як би тільки в їй не було отих вад, про які я вже казав.

Ще одна річ з часів тієї ж кривавої боротьби з нашими південними сусідами: відома п'еса д. М. Кропивницького „Невольник“, перероблена з поеми Т. Шевченка. П'еса ця з літературного боку дуже наївна, але слухачам і читачам нашим вона страшно сподобалась.

Читалася п'еса в тій же сільській аудиторії; попередю довелось поговорити про театр. Під час читання збалакались про запорожців. Кажуть:

— Вони за правду воювались.

— А вже ж за правду та за віру.

— Як би не вони, то нічого б тут не було. Вони все

здержали, а то нічого б не було. Може б і одродилось, та тільки не скоро.

— Та хіба ж таки вже не можна остаться?—говорить Дем'ян з приводу того, що Степан їде на Запорозжя.— Хіба це обов'язательно?

— А вже ж не можна! Ніяк!

— Значить—обов'язательно?

— Усердіє у їх у серці, ну й ідуть! Он чуєте ж: не знаю, каже, кого білш люблю: чи вас, чи Україну.

У третій дії (запорозьке штукарство) гомеричний сміх. Але як приходе джура до Степана, стає тихо-тихо. Як Степан гука: „До зброї!“ кілька душ одразу кажуть:

— Аж страшно стало!... Аж мороз по-за шкурою!.. Йй бо, так мороз зза сцени й пішов!... і т. и.

Як Недобитий визволя невольників, кажуть:

— Оцей так зробить царство!

Хтось прирівняв козаків до салдатів.

— Ну, то салдати, а то козаки.

— Ну,—каже Лука, колишній салдат,—теперішні салдати—куди там їм!

Коваля (з драми) хтось прирівняв до Тараса Бульби.

П'еса надзвичайно сподобалась. Хвалено дуже. Вразіння скрізь було відповідне змістові.

Ще раз „Невольника“ читав уже я сам—кільком хлопцям і дівчатам, що недавно покинали школу. П'еса дуже сподобалась, Катря розридалась і втекла. Читаючи, я викидав спершу багато всяких романтичних сантиментів, але потім кинув це робити, бо помітив, що саме ці ненатуральности й подобались моїм слухачам: видимо було, що в їх уяві ті персонажі, що проходили перед очима, були людьми вищими, особливими, до яких при-

стала така мова, якою ні самі слухачі, ні навкруг їх нікто не говорить.

Козацтво, Запорожжя, взагалі українська старовина завжди дуже цікавили наших слухачів. Навіть досить тяжко написані книжки—і ті знаходили своїх читачів або слухачів, аби були про козацтво. Маруся П., що досить добре знала московську мову, подужала всього „Богдана Хмельницького“ Костомарова. Інші, що ледві брели по московському і могли через десяте-п'яте розібрати хиба яку беллетристичну брошуру, з надзвичайною увагою та інтересом прочитували „Черниговку“ Костомарова ж і потім раз-у-раз розмовляли про долю безщасної Ганни Кусівни. Особливо цією книгою зацікавився кум Юхим Є., і його сем'я спопуляризувала повість серед сільських читачів. Так саме дуже цікавились „Сагайдачним“ Мордовця. Як і „Черниговку“, цю книгу конче треба дати народові по українському, тільки мабуть краще перекласти її не цілком, а з одмінами й додатками: раз те, що в їй чимало історичних помилок, які треба поправити (див. рецензію проф. В. Антоновича в „Кіевской Старинѣ“ 1882, X, 134), а друге—деякі місця в їй для сільського читача будуть просто незрозумілі.

Що до писаннів Д. Мордовця з української історії, писаних українською мовою, то поему „Козаки й море“ *) я не давав читати моїм сільським читачам. Та й не варто се робити. Ся поема—невдатне наслідування Шевченка й народніх дум, — це так виразно видко, як

---

*) Попереду була друкована в „Малорусскомъ литературномъ сборникѣ“ (Сарат., 1859), а р. 1897-го вийшла в Петербурсі гарно виданою книжкою з малюнками д. О. Сластьона.

читаеш поему, але ж через це саме вона робить ще прикріше вражіння: квачомаз змагається з великими майстрами. А що в їй цілком антипатичне, дак се захвалювання кривавого звірювання, хвальними описами якого повна вся поема:

По городу
Розлились, рубають,
Дороп баче, аж сміється,
До своїх гукає:
„Бий о камінь їх младенці!“
Били, утомилась... (вид. 1897, бік 61-й).

Або так:

„Остапе, де ти?“—Ось де, батьку!—
„Що, різав?“—Різав.—„А чимало?“
—Чимало, тату.—„Добре, синку!“ (Перш. вид., б. 66).

Що правда, сю останню розмову автор у новому виданні викинув, але всю поему написано в такому дусі. Додати хіба ще треба, що, „набившись младенців“ та „нарізавшись“ у смак, козаки лягають на взятих у турка пишних штатах та й співають сантиментально

Про чорнії брови,
Про Україну, про родину,
Про гай зелененький.

Так саме мені не доводилось давати читачам-селянам і оповідання: „Келих Карла XI“ (Складка, 1896), „З хрестом навколяшках“ (Складка, 1897), „Дві доли“ та „Палій“. Певне їх залюбки читали б. Та от яка річ: чи варто, щоб серед народу прищеплювались ті тенденції, які проводив Мордовець у своїх останніх писаннях з української історії і, здається, найбільше в „Келихові

Карла XI“ та в „Палії“? *). У передмові до цього останнього оповідання він „позволяєть себѣ надѣяться“, що ті, „кому вѣдать надлежить благонамѣренность, законность и историческое безпристрастіе пишущаго“, „чужды всякаго обиднаго для пишущаго заподозрѣванія въ неблагонамѣренности“. І ото, щоб не зазнати такої „обида“ од тих, „кому вѣдать надлежить благонамѣренность“, Мордовець кидає грязею на наших історичних діячів. Честь і повага нації йому мала річ—аби не було „заподозрѣванія въ неблагонамѣренности“. Мордовець увесь свій вік був флюгером: залицявся і до Драгоманова, і до „вѣдающих благонамѣренность“; писав українські оповідання і зрекався всього вкраїнського як „уродства“; калявся за свою зраду і знов передруковував ту статтю, в якій зраджував.

Не в таких крутіїв наш народ повинен учитися своєї історії!

Був у нашій бібліотечці Гоголів „Тарас Бульба“ у перекладі д. М. Лободи.

Гоголя взагалі у нас не любили. Давав я читати „Весняної ночі“ (пер. д. О. Пчілки) та „Сорочинський ярмарок“ (пер. М. Старицького)—вони зовсім не сподобалися. В „Сорочинсььому ярмарку“ слухачі добачали дуже багато ненатурального, — взагалі їх уваги не різнили з відомими Кулішевими поглядами на цю книгу. Що ж до „Весняної ночі“, то батько прогнав сина з цією книжкою з хати. Яків Є., кумів Юхимів син, теж почав був читати оповідання дома в неділю.

---

*) Про „Палія“ мені доводилось уже казати (ЛНВістник, 1902, VIII); не хочеться переказувати наново раз казаного,—через те, додатком до цього розділу, подаю ту свою рецензію: вона характеризує Мордовцеве оповідання.

— Кинь її геть,—сказав кум (це він мені сам оповідав),—хоч до обід не читай такої книжки!

Та й не диво: багато там неправди проти життя,—ну, от хоч би відносини Левкови до батька: чи таки ж воно можливо? Фантастичне поплутане з реальним,—не розбереш, де казка, а де правда, і т. и. Що ж до чудових крайовидів, до описів природи, що блищать по цих оповіданнях у Гоголя, то наші читачі їх не розуміли і читаючи позіхали.

Та зовсім инше з „Тарасом Бульбою“.

Не вважаючи ні на важку для моїх читачів літературну форму, ні на круту і дивну перекладачеву мову, „Т. Бульба“ був серед наших читачів і слухачів дуже популярний. З того часу, як я вперше прочитав його в школі, його брали читати часто, навіть купували (дарма, що ціна велика—75 коп.) і раз-у-раз при інших читаннях згадували самого героя, рівняли до його інших героїв, питалися його портрета, купували у книгонош погані „лубочні“ малюнки до повісті і чіпляли їх на стіни і т. и. Я читав його кілька разів і хлопцям, і дорослішим людям, читав і цілком, і проминаючи дещо незрозуміле, і завсігди він подобався, завсігди збуджував у слухачів любов до України, інтерес до козацтва. Треба було побачити блискучі від зворушення очі у моїх хлопців-слухачів, щоб зрозуміти, як подобається і яка користна ця книжка в українському перекладі, не вважаючи на всі авторови помилки.

Про релігійно-просвітну боротьбу з католицизмом було в нас дві книжки: „Унія і Петро Могила, київський митрополіт“ д. І. Левицького (К., 1875) та „Іван Вишенський, руський писатель XVI в.“ д. І. Франка (Л., 1892).

Після новіших історичних праць книжка д. Левицького трохи застаріла, але написана просто, зрозуміло і читається з інтересом.

Читалася книжка в тій же аудиторії. Довелося поперед усього пояснити саме слово *унія*, потім дещо розказати про братства,—ця інституція слухачам сподобалась:

— Це значить—так наче попечителі над людьми й над попами.

— От як би в нас було братство, я був би членом, то зараз і міг би все нашого попа списати й послати.

Піп у їх справді був тоді дуже негарний.

З приводу того, що чорний народ можна обдурити і переробити службу на католицьку, Йосип каже:

— А хиба ж не можна? Ну шо я розберу, як піду?

— Та хиба таки ви не знаєте як служба правиться?— питає читачка.

— Йй-бо не знаю! Тільки й розберу, як дяк чита: Оче наш, оже їси.

— Та де ж нам і навчитися?

Як ще починалася унія, хтось сказав:

— Та чом же тих архиреїв не повигонено просто?

— Та за їх же король. Ну, як би в нас так царь звелів, шо б ти зробив?

З великою повагою й прихильністю всі були до Острозького і жахались, почувши, як школярі знущалися з процесії.

— Боже мій! Там же може батьки їх з святощами йдуть, а вони шо виробляють!

— І правду ж у пісні співають, шо—

Становили конницю й піхоту

По божественних церквах.

Дем'ян нарешті не стерпів і скрикнув:

— Та хйба ж православних менч було, ніж тих, шо вони терпіли?

Кунцевича не жаліли, глузували з його, а як стали козаки, то зраділи:

— Ну, слава Богу, ці все ж оступаються.

А Дем'ян попрохав зараз же книжки про Сагайдачного.

Виборні попи дуже сподобались, подобався Могила і цікавилися побачити його портрета, подобався й конституційний лад у Польщі, себ то, шо короля вибрали. Як почало православіє гору брати, всі раділи.

Як прочитала про з'єднання України з Московою, Іван спитався:

— Значить, воно уперед Москва була сама собі, а Вкраїна сама собі? Тілко після Богдана Хмельницького стали з Московою?

Книжка дуже сподобалась чоловікам, жінкам не так. Під час читання трапилась інтересна розмова. Прочитавши (бік 29-й) з книжки, шо українські пани спольщились, а тільки мужики говорили своєю мовою, читачка додала:

— Воно мабуть з того часу й повелось, шо наші люде вважають свою українську мову за мужицьку, а інші— за панські.

— А хйба ж ні? То ж ми й балакаємо по мужицькому, а пани по панському.

— Та он і ви,—каже баба,—по мужицькому балакаєте, а вам би по панському балакати.

Читачка вияснила справу з національними мовами.

— Виходить, шо це тілко в нас так, а білш ніде нема?—

питається Іван, а салдат Лука починає впевняти, що йому „ще лучче книжки на руський язик розбірати“. Інші з цим не згожуються. Починається довга розмова про те, чим одрізняються одна від одної мови українська та московська, про українську літературу й письменників. Салдат Лука таки за своє стоїть, що різниця між двома сусідніми мовами, то тільки різниця між говіркою селянською й городянською. Він був на службі в Варшаві і подає приклад:

— Це ось як, положим, у Варшаві: ті поляки салдати, шо з деревень, не понімають городських.

— Балакай!—одказує йому М—ю.—То й ті й ті поляки, а тут два народи! А воно, звісно, шо і в їх неоднакові слова есть. Он кажемо ж ми, шо василівці та пеглівці не так балакають, як ми.

— Ні, таки воно в книжках не так, як у нас,—зауважає Пріська. Он у книжці *перше*, а в нас *сперва*; у книжці *рік*, а в нас *год*.

На увагу, що тутешні люде багато позичили московських слів з шахт, Дем'ян каже:

— Це правда, шо в нас є московські слова, а де шахт нема, там мабуть чистіше балакають..

Спірка скінчилася тим, що читачка пообіцялася прочитати на зразок московську книжку і справді на нове читання принесла шкільну читанку та й почала з неї читати „Удѣльный періодъ“.

— Нічого не розберу!—перепиняє Іван.

— Та це вони мабуть назнарошки таку вибрали,—говорить Дем'ян. Читачка поясняє яка це книжка й читає далі.

— Та ну, не читайте!

— Таке, що нічого не розбереш.

— Розбіраєте?—питає читачка Луку.

— Ні, не розібрав.

— А ви ж казали, що вам краще.

— Так, звісно, як слухаєш, так краще по українському розбереш, а самому краще розбирати по руському.

Далі читається з географії про пониження ґрунту.

— Розібрали?

— Та нічогосінько.

Рішають кинути це читання, а Йван поясняє:

— Ні, бачте, як слухати, так звісно, в українській книжці кожне слово розбереш, а в руській—ні. Тільки ми звикли по руському, так нам і трудно тут слова розбирати, як сам читаєш, бо тут же не було книжок українських, ми й учились по азбуках по руських.

Інші теж із цим згодились.

Книжечку про Івана Вишенського читано в тій же аудиторії. Та перш ніж говорити про се читання,—кільки уваг про саму книжечку.

Багато є вимог од путящої народньої книжки, а проміж їми є й таке одно важне вимагання: щоб книжка до народнього читання була так і про таке написана, щоб її цікаво було прочитати й освіченому інтелігентові. Інакше кажучи—не повинно (в ідеалі) бути книжок спеціально для народнього читання і спеціально для інтелігенції,— і коли вже несила писати всі книжки так, щоб і інтелігенція, і народ їх розуміли, то треба, щоб хоч більшість книжок писалась стільки популярно, щоб і народ їх міг розуміти. Під популярністю в писанні розумію, звісно, не саму мову, що повинна бути можливо простою, а також і виклад,—то б то: викладаючи, треба завжди пам'я-

тати, що багато таких річей, які інтелігент знає, народіві невідомі, і значить, коли ми, говорячи до інтелігента, тільки зазначимо таку річ яким відповідним терміном, то мужикові ми повинні вияснити ще й те, що той термін значить. Коли, напр., пишемо життєпис Котляревського до читання інтелігентові, то слова: „він написав для театру два твори“ будуть там цілком до речі; пишучи ж про того ж таки Котляревського народіві, мусимо замість цієї фрази написати чимало, щоб вияснити, що то є театр і що то драматичні твори. Коли книжка для народу задовольняє ці дві вимоги—бути цікавою і інтелігентові, і мужикові, і бути популярною мовою та викладом—то таку книжку можемо назвати гарною.

Чи задовольняє їх книжка д. Франка?

Перше вимагання—безперечно задовольняє. Інтелігент, навіть такий, що знайомий з спеціальними дослідями про Вишенського, прочитає її з цікавістю і не пожалкує, що прочитав. Вишенський інтересна постать у нашій старовині і знати про неї і цікаво і корисно і інтелігентові і мужикові. Можна згодитися з автором, як він каже, що у словах Вишенського є „золоті зерна правди, і то правди не такої, що відносилася до р. 1590 або 1596, а такої, що можна її приложити й до нинішних часів“ (б. 36). Отими „золотими зернами“ буде Вишенський безперечно цікавий і народіві-мужикові, аби той, хто про його пише, умів показати се цікаве. І автор безперечно показав його, добре й виразно обмалювавши Вишенського, навіть трохи може піднявши тона...

Що до другої вимоги—до популярности у викладі—то тут дещо можна зауважити. На б. 4 автор каже: „В тогіднім Буковинськїм календарі розказав я коро-

тенько, які то у нас були часи тоді, за старої Польщі... Вертаючи нині знов до того часу дуже важного в нашій бувальщині... прошу Вас, дорогі братя, поперед усього ще раз прочитати собі там-то оповідання, щоби Вам було ліпше зрозуміло те, що ось ту розкажу..."

Такий спосіб оповідати вважаємо за цілком непопулярний. Не кожен має Буковинський календарь і на Буковині, ще менш у Галичині, і певне ні один мужик і ні один інтелігент (хіба може опріче двох-трьох людей) не має того календаря на Україні російській. Інтелігент, правда, й так знає про те, що писав у календарі д. Франко, а коли не знає, то піде до книгозбірні та й прочита. Зовсім не те—мужик. Він не ходить по книгозбірнях і навіть не знає, як там знайти те, що йому треба; коли він має в своїй хаті той календарь, то прочита д. Франкову статтю, а коли не має, то й не прочита. Таким побитом, опріч деяких щасливих одиниць, величезна більшість читачів-мужиків не могтимо „ліпше зрозуміти те“, що оповідає автор. Народня книжка повинна бути написана так, щоби у їй усе, що до речі торкається, вияснене було, щоби до неї не треба було ніяких додатків, бо мужик і не вміє, і не має змоги вишукувати ті додатки.

Далі, на б. 23, сказано, що Вишенський „ударяв сильно на ті школи, в котрих учать латини і греки, Платона і Арістотеля та інших поганських писателів“. І більше про се вже нічого не кажеться, Вишенського ж скрізь у книжці хвалиться; тим неосвічений читач може подумати, що й у цьому випадкові Вишенський правду казав, та що Платон та Арістотель справді річ погана. Кільки слів про те, через віщо Вишенський казав так, вияснило б справу.

Так саме і на боці 33 подає автор слова Вишенського про те, що „турки нехрещені та затуманені дідьчим слугою Махометом“. Ці слова знов зостаються без вияснення, і читач-мужик, що йому так хвалять Вишенського, може й ці слова його вважати за правдиві, а це, звісно, буде зовсім не на руку авторові.

Ще одна увага що до життєписних фактів. Автор мало не з певністю каже, що Вишенський був при дворі у князя В. К. Острозького. Це у всякому разі гіпотеза і не доводиться тим, що Вишенський писав своє „послання“ Острозькому: він міг послати йому його і не живши в його, а просто яко визначному борцеві за православну віру: цього було досить, щоб, і ніколи не бачивши Острозького, написати до його те „послання“. Я не кажу, що авторова гіпотеза безпідставна, а хочу тільки сказати, що в книжках для народнього читання краще наводити певні факти, а не гіпотези.

Тепер розкажу, як зрозуміла сільська аудиторія цю книжку.

Читачка зважилась читати без одмін і через те попрохала казати, як що чого не зрозуміють, бо в галичан єсть слова одмітні від наших.

— Та же ж по українському?—питає Дем'ян.

— Еге.

— Ну, то розберемо.

Почала читачка казати про унію.

— Про унію ми знаємо,—ви читали.

Ще дехто обізвався, що знають, але деякі на торішньому читанні книжки д. Левицького не були і нічого не знали.

Читання слухали мовчки, не перепиняючи. Тільки

про Костянтина Острозького Дем'ян сказав:

— Про його у „Сагайдачному“ є.

Перечитували, чи й досі Афон та Єрусалим у Турції, де Рим, що воно біб: чи горох, чи жвасоля, але про читане—ні слова. Тільки баби місто Острог узали за острог-тюрму і т. и. Як прийшли цитати з творів Вишенського, слухачі видимо стали жвавіші, почались уваги:

— Бач, що робилося!... Гарні архирей!...

— А тепер не так хйба?

— Он недалеко, у С—их горах: як підеш, так така торговля йде, як ярмарок!

— Спасаяться!

Згадуються прізвища: Рогоза, Потій, Терлецький.

— А,—каже Дем'ян,—це ті, що тоді до папи за унію їздили.

Це він пам'ятає ще з торішньої зими.

Читається, що говорить Вишенський про панів і кріпаків.

— А й з нами було не так хйба?—кажуть слухачі та й починають говорити про своїх панів.

З приводу того, що писання Вишенського не друковано, а ходили вони рукописами, завважають:

— Хйба б же пани дозволили надрукувати таке?

— То тепер волі в їх нема, то й друкують.

— А шо як би побачили пани оцю книжку та прочитали?

— Ну, як же ті писання його на Україну доходили?—роспитують слухачі й лякаються, почувши, що Вишенський після таких писаннів зважився прийти на Україну.

— То ж то прийшов!...—І не побоявся!...

Читається далі про попів тодішніх.

— А тепер кращі?—Довга розмова про сьогочасніх попів.

Про Платона, Арістотеля, латинську та грецьку мови Дем'ян поспитав, чого це Вишенський був проти їх. Читачка пояснила.

— Еге, значить він не розібрав тоді, що не школами, а вчителями діється. Які вчителі, така й наука.

Подобається слухачам, що Вишенський велить по-пам читати людям та розказувати, а з приводу поради Вишенського, щоб читати тільки по тридцять листків, шуткують,—кажучи до читачки:

— Бач, тільки по тридцять листків, а ви, значить, не по правилу читаєте, аж по шість, часів!

— Е, дак він же читати велить не ївши, а ми ж наїв-шися,—нам хоч і всю ніч,

Не знали про Лютера, про Кальвина, — довелось розказати. Не зрозуміли про труп Рапсаків, не зрозуміли й пророкування про занепад Польщі, хоч саме пророку-вання вражало.

Як дочитано, читачка спиталась: чи гарне? Усі хвалять.

— А розібрали?

— Та розібрали.

— Ні,—каже Йосип,—воно спершу не дуже розбірне, а далі так усе розбереш.

— Еге, як ото його писання почалося, так усе розбе-реш, а як про життя його, так не дуже.

Але бабам запевне не подобалось, бо вони все цо-котіли про щось своє, сидячи на полу.

Оце й усі нотатки, які збереглися в мене про читання історичних книжок на селі. Звичайно, що вони не подають і сотої частини тих цікавих розмов, які доводилось чути або під час самого читання, або й так з приводу прочитаних історичних книжок. Та все ж і з того, що даю я тут, виразно, мені здається, видно, як дуже цікавить село українська історія, як багато нових думок викликає вона в головах читачів або слухачів. У своїй розвідці „Тяжким шляхом“, я подав лист одного чоловіка з села, який зовсім був денаціоналізувався під впливом чужомовної школи, а потім вернувся знов до свого. І перший початок його національної свідомости дала, хоч і по моськовському написана, повість про запорожців. Це раз-у-раз доводилось бачити, що справа з національним освідомленням починається під впливом якої наукової чи беллетристичної книжки, героями якої є козаки. Певна річ, не самому мені, а багатьом людям доводилося чути від письменних селян та й городян прохання—дати їм книгу про українську старовину. Шукають і популярно-наукових книжок, шукають і повістей та драм історичних. Народ хоче знати свою історію, добивається її.

Даймо ж йому те, чого він хоче.

Додаток.

Палій, воскреситель правобережної України. Историчне оповидання. Написавъ Даныло Мордовецъ. 1902. Петерб. 180 стор. малої 8^о.

На заголовній картці видруковано: „Стоячи вже на порозі таємничої вічності, мушу я привселюдно зложити

мою покуту в тім, що мало послужив на користь моему рідному краю! й його мові. Але се з того, що їх доля— і моя доля. Д. Мордовець“.

Д. Мордовець не вперше вже складає таку покуту: про се він говорив у своїх „Оповіданнях“ (1885), в „Будяку“ (Степъ, 1886), в Автобіографії (Ватра, 1887), казав і на своєму ювілеї.

Але нащо ж д. Мордовець свою статтю „Центры и окраины“, друквану в той час, як він зрікався свого краю й мови, статтю, в якій він доводить, що треба покинути дбати про українське письменство, — нащо він сю статтю передрукував у збірці „Историческіе пропилев“ (1889)? Ся стаття є у всякому разі ганебною плямою на діяльності д. Мордовця, він мусив би бажати, щоб її забуто, прощено йому, а одначе—він її передруковує!!

Д. Мордовець каже, що його доля така ж, як і доля його рідного краю.

Сю фразеологію давно час покинути.

Сією туманною і фальшивою фразеологією ми вже довгий, занадто довгий час виправдуємо свої лінощі, своє недбальство, свою ганебну байдужність до здійснювання тих ідеалів, яким сами ж поклоняємося.

І яке ж порівняння!

Автобіографія д. Мордовця і історія України!

Чи не занадто сміло і чи не занадто не до речі дозволяти собі такі порівняння?

Але годі вже про „фрази“ д. Мордовця, глянемо ще на його „діло“, на оце—„історичне оповідання“.

Воно починається... московською передмовою...

Се занадто чудно після покаянного мотто на заголовній картці.

В передмові автор лає з усієї сили Мазепу і „позволяєть себѣ надѣяться“, що ті „кому вѣдати належить благонамѣренность, законность и историческое безпристрастіє пишущаго“, „чужды всякаго обиднаго для пишущаго заподозрѣванія въ неблагонамѣренности его“.

В оповіданні скрізь, де можна й де не можна, автор лає Мазепу. Що саме Мазепа робить і за що саме треба лаяти його, того не видно, але слова „Ирод“, „ужака“, „вовк“ та такі інші так і сипляться на Мазепу. Певна річ, що про сього гетьмана, як і про всякого иншого историчного діяча, вільно кожному думати що хоче, але коли хто береться *лаяти*, той мусить показати ті *діла*, за які він лає.

Та, скажуть, не Мазепа герой сього оповідання, а Палій. Автор пише в заголовку: „воскреситель правобережної України“. Коли „воскреситель“, то він щось „воскресив“ таке, що було „мертве“. Читач і хоче се бачити, але даремне. Автор *говорить*, що „мертва“ була правобережна Україна, а Палій її „воскресив“, говорить про се багато, але тільки *говорить*, а не *показує*, не *має*. Ми не бачимо ні тієї „мертвої“ України, ні „воскрешеної“, ні самого процесу „воскрешання“, і читач ніяк не може зрозуміти, та що ж саме зробив такого Палій? Автор мов навмисне ухиляється від усіх найголовніших, найважливіших подій, проминає їх, а потім тільки вже згадує про їх устами якого з своїх персонажів. Досить сказати, що в оповіданні нема зовсім усієї події з арештом і засланням Палієвим, сього пункту, що мусив би бути кульмінаційним у творі, але є дуже широко розписана сцена, як Палій зустрівсь у Сибіру з Самойловичем,—сцена не лиха, але зовсім зайва в оповіданні. Вза-

галі сцен епізодичних більше, ніж головного, і ні одного виразного обличчя, ні одної колоритної постаті! За те є кілька разів (і нащо се?) змальований *голий* козак, *голий завжди* — навіть тоді, як їде у війську (де се вчитав д. Мордовець?). За те є звичайний аксесуар Мордовцевих оповіданнів з української історії — кобзарь з думою, є сила всяких карлючкуватих слів: „ох репну, паночку, репну!“ etc. etc. Все це вже старе, як і ті помилки в мові, що частенько таки трапляються в книжці.

З поводу мови треба нагадати д. Мордовцеві, що Куліш ще року 1857 дав у своїй „Чорній Раді“ зразок того, *якою* мовою треба писати нам повісти з нашої історії, і д. Мордовець дуже добре зробив би, як би повчився з цієї старої книги.

Нам треба, дуже треба історичної повісти. В нашому минулому є багато такого, що треба і варго розказати. Є добре, ще більше лихого. Але й лихе розказуючи, треба пам'ятати завжди одно: є речі, яких наша *самоповага* ніколи не може дозволити нам сказати або зробити.

З „Палія“ ми не бачимо, щоб автор се розумів.

ХІІ.

Три твори світової літератури.

Серед інтелігенції, яка цікавиться народньою про-світою, дуже довгий час держалася, та й досі ще не зникла, та думка, що для народу треба складати якусь спеціальну народню літературу, а красне письменство для народнього читання мусить брати сюжети тільки з народнього життя, бо це буде найближче до народнього розуміння. Прихильники такого погляду думають, що, напр., селянам-хліборобам найцікавіші будуть оповідання з їх селянського побуту і зовсім чужими й незрозумілими здадуться твори з життя інтелігенції, а надто чужона-родньої.

Звичайно, опис того, що найдужче знаєм, найлегше й зрозуміти; але далеко не завсігди буває се і найціка-віше до читання. З сільським читачем те саме, що й з кожним иншим: цікавиться він читати й про своє життя, коли його добре та інтересно описано, а разом з тим його зацікавлює і все нове, до того часу йому невідоме. І дуже часто ми бачимо, що сільський читач кидає читати оповідання з народнього побуту, навіть і зовсім зрозуміле йому, а береться залюбки до книги, в якій описане неві-доме йому життя, незнані країни, нові люди, надзвичайні події. Так саме, як і всякий читач, він вимагає від чи-

тання не тільки того, щоб воно показало йому й пояснило те життя, яке отут зараз круг його, а також і того, щоб на який час одірватися від цього життя, від добре відомої, здебільшого нудної й тяжкої щоденщини, та й перелинути хоч думкою, хоч мрією в країну інших змаганнів і пориваннів, де люде живуть багатчим життям, де почування палкіші, а діла більші й сміліші, де нова й принадна обстановка, де мигтять, переливаючись, блискучі веселчані коліри. Країна мрій і краси так саме приваблює сільського читача, як і всякого иншого, і коли який твір може підняти хоч один краєчок тієї сірої буденної завіси, якою закрила від нас ту країну доля, то що читачеві до того, і якого життя той твір? Він йому рідний, хоч там будуть і люде чужі, і країна чужа,—рідний, бо напуває йому душу солодким медом чарівного забуття, піднімає духа вгору принадою картиною боротьби за ідеал; рідний через те, що й там такі саме люде, як і він: так саме плачуть і радіють, змагаються й досягають — широкий світ, а скрізь одно, тільки що в инших, нових, а через те принагідніших формах.

І коли таку книгу важче читати, ніж простеньке оповідання про знану здавна буденщину, дак за теж і цікавіше!

І натоміць, як часто ми бачимо, що писання з народнього життя, повні етнографічної правди, якою так дорожить інтелігент, студіюючи народній побут, здаються сільському читачеві нудними, неінтересними або навіть і несімпатичними. І не диво: що інтересно чоловікові, за для якого якась істота є об'єктом його студій, те може бути зовсім не до вподоби самому тому об'єктові *).

---

*) Ширше про останню річ див. далі в розвідці „Народній театр“.

Сам я ніколи не помічав, щоб сільські читачі не хотіли читати творів з життя інших народів або з життя інтелігенції, а цілком навпаки. Звичайно тільки, що їм було важкенько пам'ятати всякі чужоземні, часом чудні або трудні для їх вуха, імення й назвища; не легко часом було зорієнтовуватися серед невідомих життєвих обставин і т. и.; але аби тільки твір був за для їх хоч трохи приступний, зрозумілий своєю формою, мовою, то вони вже якось давали собі з усім тим раду. Шкода тільки, що автори, рахуючи на самого інтелігентного читача, здебільшого надають своєму творові саме таку, незрозумілу малоосвіченому народньому читачеві, форму і через неї—і тільки через неї часом—зостається незрозумілим і зміст. Одначе й тут не так страшно, як спершу здається. Коли взяти не ту літературу, яка з'являється сьогодні, щоб зникнути завтра, а велику світову літературу, скарб усієї людськості, то ми побачимо серед неї чимало таких творів, до яких треба тільки додати пояснення, щоб вони могли захопити розум і почування навіть і мало освіченого сільського читача, хоч може не в такій мірі і не тими рисами, в якій і якими вони зробили б це з інтелігентним читачем. А в тім—не будемо рішати цього питання теоретично, краще вдамося до практики і погляньмо, яке вражіння роблять такі твори на сільського читача.

Ось „Антигона“ Софоклова. Перед нами життя далеке-далеке від нашого часу, з зовсім иным побутом, життєвими обставинами, з зовсім иным світоглядом. До того ж це—драматичний твір, а наші сільські читачі не знають зовсім ні про театр, ні про драму. В повісті їм багато дали б авторські пояснення, в драмі нічого цього нема: все мусиш зрозуміти з самих розмов.

А це таки трудно. Дав я прочитати Софоклову п'єсу, в перекладі П. Ніщинського*), Улянї К. Вона добре розбіра книжки, а цю прочитала двічі і ледві розібрала сюжета. Дав я тоді трагедію Катрі П.—ця читає ще краще, читала, між иншим, Шекспірового „Гамлета“ в перекладі М. Старицького. „Гамлета“ вона не зрозуміла: і мова важка, і обстановка чужа, і мара збиває з пантелику—не розбереш, чи правда, чи ні. Але, даючи „Антигону“, я сказав маленьку передмовку про греків, про грецьку культуру й побут, про Едипа та про театр. Після цього читачка розібрала все добре, і книжка їй сподобалась.

Таку саме передмову довелося зробити й перед сільською нашою аудиторією. Після неї з читанням труднацій особливих не було,—тільки хор раз-у-раз був незрозумілий: „А це ж до чого?“ питалися читачі, не знаючи що воно є і здебільшого не розуміючи навіть того, що говорять хор, бо його мова часто пересипана зовсім невідомими слухачам іменнями грецьких богів та героїв, усякими митологічними образами й сімволами, назвищами грецьких городів і т. и.

Зараз же з початку трагедії дві сестри, Антигона та Ізмена, сперечаються про те, чи треба, чи ні послухатися наказу царя Креона: він заборонив ховати їх брата Полініка, що стався ворогом рідному городові і поліг у бої проти своїх громадян. І слухачі без ніякого вагання обстоюють у своїх увагах за Антигону і ганять Ізмену.

---

*) Антигона. Драматична дія Софокла. Съ гречеського на южноруськую мову перевіршувавъ Петро Ніщинський. Одесса, 1883.

Приходить Креон і оповідає про братів Етеокла та Полініка.

— А, так,—каже Лука,—на своїх пішов, значить і карають за те.

— Значить він чужих привів на свій город?—питається Йосип.

— Ну да чужих.

Починається розмова про Полініка; йому не спочувать: мабуть не дуже добре його діло,—адже ніхто з своїх не пособляв йому, а довелося чужих шукати.

Як прибіг вартовик зо звісткою, що хтось посипав землею викинутий Полініків труп,—слухачі відразу догадалися, що це зробила Антигона. Їх тільки здивувала та мова, якою вартовик говорить з Креоном:

— Ба як тоді з царями балакали,—завважає Лука.

— Та там же й царі були,—кого виберуть!—поясня Йосип.

— Ну, так що ж? А все ж царь. А тепер з яким небудь начальником—і то бережись. От хоч і на службі (Лука—з салдатів): хоч коли він і пошутить з тобою, а ти не смій і йому так одвітить, бо зараз крикне: „Ти не смотри на мене, що я з тобою шутю, а ти не смій!“

Приводять Антигону. Всі їй спочувать, всі зацікавлені тим, що з нею буде. Подобається те, що вона відповідає цареві Креонові, як той її ганить за те, що його закон зламала:

Закон той послав не Зевес мені з ясного неба
І не попідземних богів сопредостольниці Правда;
Ви смертні сами його скомпонували для себе.
Я думала так: що укази твої не на стільки
Могучні, щоб ними ти міг обходити закони
Неписані, божеські, тверді, сам будучи смертним.

Подобається, що вона така сміла, що не боїться смерти, якою нахваляється на неї Креон:

Чого ж довго гашся ти? Як мені тепер мало
Утіхи в речах твоїх, так і в моїх не почувеш
Покірного, щирого, любого слова для себе.
А чим би я більшої слави могла роздобути,
Як не святим ділом—що братіка я поховала?
Напевне усі городяне сказали б, що любя
Ім справа моя, як би страх язика не скував...
Но так вже ведеться: тиран благоденствує завше,
І вільно йому говорить і робить як сам хоче.

Приходить Ізмена, вона хотіла б тепер пристати до сестриного діла, але слухачі їй завважають:

— Була б раніше сестри не кидала!

Спершу не розуміють, що Антигона засватана за Креонового сина Емона, але потім, як Емон приходить, його жаліють, та разом з тим і не хвалять, що він так незвичайно відказує батькові: навіть дурнем його визнає (бік 36-й):

— От такої! Батькові як рубає!

Знов приведено Антигону. Жаль до неї виявляється тепер дужче. Але ж, здається, думають, що вона мусить каратися за батьків та материн гріх страшний, про який вона говорить (бік 39-й). Жінки найбільше жалкують і хвалять її промови, що „так прикладно балака“:

Без другів, без весілля, без плачу
Марно жизнь свою й молодість страчу.
Чи на сонечко гляну, то млію,
Що в-останнє воно мене гріє;
Чи про щирих згадавши, ридаю,
Що—заплачуть чи ні?—не вгадаю...

Приходить сліпий Тиресій, Аполлонів жрець-віщун.

— То ж батько її мабуть?—угадують жінки, але чоловіки розуміють, що ні.

— То їхній пророк,—пояснює Лука, трохи послухавши.

Але Тиресієву довгу промову (бік 45-й) не дуже зрозуміли. За те були зацікавлені—чи не пощастить хоч йому визволити Антигону.

— Глянь, от-же може й визволить!

Та було вже пізно. Антигона сама завдала собі смерти, за нею те саме робить її жених, а там і його мати—цариця, Креонова жінка. Як почалися нещастя Креонови, Лука завважив:

— А що: правду казав той (Тиресій), що на сухій, гілляці стоїш. От воно!

— З коріння значить він звернувся,—додає Йосип,—а як умерла Евридика, говорить:—Доцарювався!

— Дожився!—каже хтось.

— Ні, доцарювався,—стоїть Йосип за своє.

Після читання розказала читачка, що цю річ на театрі грали.

— Там мабуть так не розбереш,—догадуються жінки. Читачка пояснює, що там розбірніше, те саме говорить і Йван,—він, буди в салдатах, грав у театральному оркестрі.

— Ну, вже б пішов у завод*) у театр, як би знав, що оце побачу!—говорить Йосип.

Трапилось так, що й другий твір світової літератури, який довелося прочитати в нашій аудиторії, був драма-

---

*) Так тут зветься повітовий город.

тичний, хоч уже й ближчий до нашого життя тими подіями, про які в йому говориться. Це був „Вільгельм Телль“ Шіллера.

Передмова й тут була неминуча. Довелось розказати, як повстала Швейцарія, де вона, який тепер там лад. Довідавшись, що це не по нашому було писано, жалкували, що знов їм'я такі будуть, що й не розбереш—от, як в „Антигоні“. Реєстру людей з драми не читано. Читачка просто про їх розказала: сказала про Телля з тестем та з сем'єю, про Штаффахера та про Атtingавзена; про В. Фірста та про Штаффахера сказала, що це поважні люде. Хтось згадав:

— Це такі, як Захарь Беркут.

Читання почало дуже зацікавлювати з того часу, як прибіг Бавмгартен, розказуючи, що за їм женуться, бо він зараз убив намісника, який хотів звалтувати його жінку. Бавмгартена не лаяно за душогубство, а навпаки—раділи, як він утік, і сміялися з салдатів.

Друга сцена—розмова у Штаффахера з жінкою-героїнею, яка нагадує чоловікові, що він муж, що знущання не повинно терпіти ніяке чесне серце, що сміливим сам Бог помагає. Гертруду слухачі хвалять:

— От жінка!

— Розумного ж батька дочка!

— Вона наслухалась у батька, як балакали.

— Та й сама розумна.

Третя сцена—в Альтдорфі мурують фортецю, щоб зневолити нею вільний народ. Вся ця сцена викликає обуріння, а як Берта кадає своє коштовне намисто робітникам, говорять:

— Еч, з намистом розносилася!

Так саме обурюються на Геслера за наказ кланятися брилеві.

— Такого знущання мабуть уже ніде більш не було!

Але Йван Гр. зараз же прирівняв минуле до сьогочаснього:

— А каже ж, було, III. *): палку поставлю і слухайсь, бо то все одно, що я.

У розмові з Штаффахером Телль говорить:

Ні, Телль ягня з безодні обрятьє,—
Невже ж би він своїх покинув друзів?
А що робить,—поради вам не дам:
Я міркувать та рахувать не вмію.
Як прийде ж час, що треба вже до діла,
То гукнете, і з вами буде Телль.

Це подобається нашим слухачам, і вони завважають:

— Такий швидче зробить, ніж той, що багато балака.

Остання сцена: Мельхталь, у господі В. Фірста, довідується від Штаффахера про те, що його батькові намісник звелів повиколоувати очі. Всі троє еднаються для великого діла визволення народнього. Штаффахер каже:

Подайте ж ваші руки—
І ти, і ти,—і так, як ми тепер
Три мужі тут з'єднали чесно руки,
По щирости, то так з'єднати мусим
Ми три землі свої до оборони
Упертої—на смерть чи на життя!

— На смерть чи на життя!—проказують за їм і двоє других, а Мельхталь говорить про те, що його сліпий батько хоч не побачить, як воля встане, то почує

---

*) Прізвище місцевого управителя економії.

Відрадісную звістку й ніч його
Відміниться на день ясний блискучий!

Все це слухають з напруженою увагою, і сцена робить велике вражіння.

Друга дія починається розмовою Атгінгавзена з Руденцем: старий барон умовляє свого небожа не зраджувати рідного краю, не йти до ворогів-австрійців. Цю розмову наші слухачі може й не скрізь розібрали, але зрозуміли в чому сила, і як Руденц пішов, хтось не стерпів:

- От с. син,—пішов таки! А як він його вговоряв!
- За славою погнався!
- Про свій край уже байдуже!
- Та це ж та, що з намистом (Берта), тягне!

Після цього — сцена в долині Рітлі: там швейцарці зібралися на змову.

— Гарний народ, гарні в їх звичаї, — каже Дем'ян з приводу цієї згоди, що панує між змовниками. Але як прийшли під з паламарем, хтось іронічно запитав: „А цим чого тут треба?“ За те дуже хвалять Мельхтала, що хоч і молодий, а так береться. Дуже цікавляться всім обрядом цієї змови і взагалі настрої у слухачів був урочистий. Як Ресельман, показуючи на вранішню зорю, каже:

При світі цим, що нас вітає перш,
Ніж тих людей, що глибоко під нами
По городах ще сплять,—заприсягнім
На це нове з'єднання наше, спілку,

серед слухачів наших чути голос:

— Слухайте! присяга!..

І тоді всі мовчки, мов у церкві, вислухують присягу:

Ми хочемо, як предки, вільні бути,
Нам краща смерть, ніж у неволі жити.
На Бога ми надіятися будем
І людської не боїмося сили!..

Початок третьої дії (сцена в Теллевій сем'ї) перейшов без особливого вражіння, а розмова у Бerti з Руденцем, здається, була мало зрозуміла. Третя сцена— перед брилем: і глузують, і обурюються. Але як з'являється Геслер і починається сцена з яблуком, то просто жахаються.

Четверта дія. Страшенно дивуються, як з'являється В. Телль, і щиро бажають Геслерові втопнути. Як Телль переказує до змовників:

Хай вони
Не журияться і духа ре вгашають:
На волі Телль, рука у його дужа,—
Про мене більш почують незабаром!

слухачі завважають:

— Ось стійте,—він щось зробить!

— Він же казав, що не люблю балакати, а як треба що зробить, то й зроблю.

Друга сцена — Аттінгавзен умирає. Вбігає Гедвига, Теллева жінка, і починає ганити чоловіка, що стріляв у яблуко на синовій голові. Це дратує слухачів, і Дем'ян, мов рівняючи до Штафбахерової Гертруди, скрикує, вдаривши рукою по столу:

— От у цієї так багато ума!

— Ця розумна! — іронізує й Лука, а хтось голосно обурюється:

— Тю, дурна! Як баба Юхимиха!

— Та стійте, вона ще не зна про його.

— Так тут про те, що хіба мало він мучивсь, як стріляв?

Як же Гедвига заговорила трохи в іншому тоні і докоряє Бавмгартенові, що ніхто Телля не оборонив,— слухачи питаються:

— А це ж хто?

— Та вона ж.

— Та ж таки жінка?

Як Атtingавзен пророкує перед смертю, поклавши руку Вальтерові на голову, то, здається, нічого слухачі не розуміють.

Третя сцена — Телль дожидає Геслера і говорить свій великий монолог. Це здається ненатуральним:

— До кого ж це він балака?

— Та це все він сам?

— От чудний, — як та баба Параска, що все як іде, то сама до себе бубонить.

Виявляється, що Геслер не втоп,—хтось навіть аж плюнув з пересердя. Іде Геслер, Армгарда спиняє його й починає прохати,—думають, що це Теллева жінка. Телль стрельнув. Хтось радісно скрикує:

— Це Телль!

— А що? піймав? — говорять до Геслера. Ні слова жалю, тільки бояться, щоб Телля не впіймано.

Дія п'ята. Уважно слухають. Учинок Йогана, герцога Швабського, лякає, але як приходить державний вістовець і читає свій лист, то згожуються з Штавфахером та з В. Фірстом. З самого початку дії все питаються: чи скоро ж буде про Телля? Друга сцена: Теллева хата.

— Ну, тепер уже й про Телля!—говорять.

Приходить чернець,—думають, що Телль. І далі все

надвоє: як би це Телль, то жінка б упізнала й діти... а може й він... Нарешті виходить Телль. Як він жахається пізнавши ченця, Іван Гр. говорить стиха:

— А сам кращий?

Як дочитали, — жалкували, що вже кінець. Починається довга і палка розмова — сперечаються, кричать, кожен доводячи своє. Говорять про те, чи винен Телль за Геслера. Всі з запалом обороняють Телля, говорячи, що Геслер сам його до того призвів, що Теллеві не було іншої ради, що знущання дуже вже велике було: „Та ти тільки здумай за бриль!“ — „А за яблуко?!“ Тільки Іван Гр. і доводить, що Теллеві гріх. Інакше дивляться на справу герцога Швабського: його дядька ніхто не обороняє, а салдат Лука навіть дуже на його нападає, але герцога всі обвинувачують за його вчинок. Інтересно, що в Теллеві зовсім не бачуть борця за рідний край, а тільки оборонця своєї сем'ї, „а то тільки так прийшлося“...

Третій твір, який читано на спробу, був „Демон“ Лермонтова в українському перекладі М. Старицького („З давнього зшитку“). Можна було наперед сказати, що сільський читач не добере ладу в цьому витворі песимістичного байронізму. Так воно й сталося. Читав я цю поему найрозвитішим з моїх слухачів: Катрі П., Марусі П. та Уляні К. Деякі місця (не багато), про які знав за певне, що вони будуть цілком незрозумілі моїм слухачкам, я проминув, також не читав і епілогу („На злозі дикої гори“). Читання ілюстрував гарними малюнками з чарівним лихтарем. Слухачки мої розібрали сюжет, але зовсім не

зрозуміли самого Демона. Вони тільки лаяли його та жаліли Тamarу. Навіть на малюнках, де його намальовано дуже чепурного й симпатичного, знаходили в його якісь страшні очі і таке інше.

Та инакше й бути не могло. Щоб зрозуміти такий тиц, треба перейти великий і тяжкий шлях зневірености й песимизму, а цього в моїх слухачок не було. Та й погляди їх, звичайні сільські погляди на „нечисту силу“, знімали з Демона всякий поетичний ореол, — так він і зоставсь у їх звичайним собі чортом..

Та я не журився, що мені не пощастило з „Демоном“, бо поталанило з іншими творами, ще й більшої поетичної вартости. І мені здається, що кожен, хто прочитав попереду тут сказане, згодиться зо мною, що й Софоклову трагедію, і Шіллерову п'єсу не дурно читано перед нашими сільськими читачами. І я певен, що таких творів, з якими зараз можна піти серед маси, є чимало в світовій літературі. Їх ми знайдемо ще в багатьох великих письменників, а надто в повістярів: розуміти повість сільському читачеві взагалі легше, ніж драму чи посму.

ХІІІ.

Що з того?

Та й що з усього того?—може спитатися мене читач.

Дуже можливо, що якась книга, прочитана в іншому селі, серед інших людей, зробила б інше вражіння і викликала б думки й почування може навіть зовсім супротивні тим, які ми помітили серед нашої сільської аудиторії. Погляди на якусь книгу легко можуть змінитися в залежності від обстановки, розвитку читача та його вподобаннів.

Та все ж та аудиторія, яку ми мали перед собою, складалася з звичайних сільських людей з звичайним пересічним розвитком нашого селянина. Такі люде—то і єсть наш сільський народ. В інших місцевостях можуть бути якісь варіації в той або інший бік,—суть зостанеться та сама.

А коли так, то загальний характер відносин до літератури, загальний характер народних розумінь, смаків і вподобаннів буде для величезної більшости нашого селянства той самий, що й для згаданої сільської аудиторії. Через те й *загальні* висновки, які ми можемо зробити з поданого тут матеріялу, будуть більше-менше справедливі і для всього загалу наших сільських читачів.

Але чи не різнитимуть ці висновки з правдою через те,

що матеріял сей добуто трохи попереду, до останніх вивольних рухів, які, сколихнувши всю імперію, схвилювали й наші народні маси? Скільки подій, страшних і величких, за сей час перейшло, розбуркуючи приспану народню думку! Скільки передумано й відчуте за сей час! Скільки навіть книжок перечитано! Невже ж і тепер, після всього того, село зосталося таким, яким було попереду?

Певно, що ні. І хоча ще й досі є такі місцевости, де темрява панує, як і панувала, та все ж, взагалі кажучи, події останніх часів зробили дуже багато для свідомости народніх мас, і погляди нашого селянина вже не у всьому ті, що були попереду.

Сьому правда. Але все ж ця свідомість розвивалася тільки в одному напрямку—в напрямку справ політичних; що ж до тієї речі, яку зачеплено в сій книзі—красне письменство й наука,—то відносно всього цього сільська маса зосталася такою самісінькою тепер, як і перед десятима-п'ятнадцятьма роками. Єсть, звісно, окремі щасливі виїмки—люде з села, що придбали вже собі деякі наукові знання і зазнайомилися трохи з літературою; але коли б таких виїмків було й чимало, то все ж це краплини серед широкого народнього моря.

Та й як же б могло бути инакше? Хто дав сільським людям наукові знання? Хто знайомив їх з ліпшими творами української або світової літератури?

Школа? Але ж ми знаємо, яка се була школа, бачимо її й досі,—не вона могла се зробити. Інших же просвітних інституцій, що схотіли б стати до сього діла, у нас досі не було. Ширилася серед народу книжка, але хто її ширив? Поперед усього і найбільше Губанови та

до їх підхожі „комерсанти“, а яку саме літературу вони ширили,—се ми добре знаємо. Потім трохи ширила інтелігенція, але відносно мало і знов таки дуже часто не літературу, а макулатуру, хоч і завітчану іменами інтелігентських авторів чи видавців, а надто—все це було чужомовне. Коли й траплялася з усього цього путяща книжка, то що вона давала мужикові? Він міг ще іноді розібрати так-сяк сюжет якої чужомовної казочки або такого ж немудрого оповідання, але зрозуміти ідею, відчутти художню красу видатного твору світової літератури, він зовсім був неспроможен, поки цей твір був загорнутий у ту чужомовну незрозумілу йому одежу. Української ж книжки ширилося страшенно мало—вже через одно те, що її й було як кіт наплакав... Нарешті за останній час інтелігенція—чи чужомовна, чи вкраїнська—ширила серед народу за малим не самі політично-агітаційні видання. А щасливих таких випадків, коли гарна й зрозуміла книга потрапляла до рук селянинові незалежно від заходів інтелігенції, не могло бути багато вже через те, що тут на дорозі завсігди стояв той, усім нам добре відомий, „зась з ломакою“, який, щоб зберегти своє власне життя, не тільки хотів, але й мусив не пускати до мужицького розуму нічого такого, що могло б той розум розбуркувати.

Тепер же хоч могучий подих визвольної бурі сколихнув народне море, та всі його хвилі він направив в один бік і зовсім не в той, де були література й наука.

Тим то й виводи ті, які ми можемо зробити на підставі поданого тут матеріалу, будуть годящі не тільки для нашого часу, а певне ще й на далі, і то надовго...

Та й який найважніший вивод могли б ми тут зробити?

Той, що народові треба давати читати все те, що читає й інтелігенція.

І коли й давніше факти давали нам змогу зробити такий вивод, то тепер ми на се маємо ще й більше права. Коли освідомлення нашого селянства, хоч би й в одному згаданому напрямкові, посунулось наперед, то се поширення і поглиблення сільського світогляду безперечно може тільки допомогти сільському читачеві краще розуміти літературні й наукові твори.

Та чи справедливий же цей вивод? Чи дає на його право фактичний матеріал?

А чому ні?

Коли наші слухачі й читачі розуміли „Захаря Беркута“ Франкового, „Тараса Бульбу“ Гоголевого, „Сагайдачного“ Мордовця, „Чернигівку“ Костомарова, Софоклову „Антигону“ або „Вільгельма Телля“ Шіллерового, то чому б вони не могла зрозуміти повістей Діккенса, В. Скотта, Бічер-Стоу, Еркмана-Шатріяна, Віктора Гюго, Б. Б'єрнсона або хоч деяких драм Шекспіра, Ібсена, Гавшмана? Правда, досі наш сільський читач сидів здебільшого на фантастичних життях та „Бовах-королевицях“, але се не через те, що він не міг зрозуміти кращого, а тільки через те, що того кращого до його не пущано. Що таке читання трохи мусило забивати йому памороки, то певно; та тільки ж не забило воно їх а ні зовсім, а ні навіть дуже: трохи свіжої течії і все буде добре.

Може бути, що до деяких творів світового письменства доведеться, за для сільського читача, додавати вступні пояснення, якісь коментарі; але ж ми робимо такі речі і для інтелігентних читачів,—чому ж не зробити

сього й тут? Доведеться тільки написати ті пояснення простіше, трохи инакше, може трохи ширше—та й годі.

Може бути, що й після цього частина сільських читачів не все з тих творів зрозуміє або вподобає, та що з того? Хиба ж ми не бачимо того самого й серед так званих освічених класів? Хиба ті класи є з цього погляду якийсь суцільний моноліт, що всіма своїми частинами цілком однаково ставиться до літературних творів? Адже й серед освічених читачів безліч градацій і варіацій, безліч поглядів і відносин, подиктованих індивідуальними смаками і вподобаннями, розв'язком і соціальним становищем. Коли така або підходя розмаїтість у поглядах на книжки буде й серед народних читачів, то чому се зашкодить?

Зашкодити може инша річ.

Освічені класи переходять школу, яка їм дає знання, що запомагають розуміти твори красного письменства і являються вступом до дальшого добування знаннів з наукових книг, народ же такої школи не переходе. І поки ми не можемо *кожному* дати місце в такій школі, повинні сотворити науково-популярну літературу, яка, вкуші з народніми читаннями, народніми університетами і таким иншим, хоч подекуди ставала б читачеві з народу замісто тієї систематичної освіти, яку щасливіші за його здобувають у школі.

Але поки народ хоч трохи виб'ється на ту високість, що дасть йому спромогу почуватися дома серед світових письменства й науки,—що робити письменникові? Невже він повинен себе обмежувати, щоб бути зрозумілим такому читачеві, якого ще треба вчити?

Те, що тут попереду розказувано, свідчить, що може й обмежувати себе не доведеться так уже багато.

Нехай такий письменник, що хоче важити і на сільського читача, уявить собі нашу сільську аудиторію або щось підхоже до неї і постарається вибрати до писання таку річ, яка була б цікавою і корисною і тій аудиторії, і інтелігентному читачеві, а потім подбає і написати її так, щоб писання було інтересне і зрозуміле і там, і тут. І коли йому пощастить усе це зробити, то він тоді досягне й іще двох важних річей. Перша: вибрана в його тема буде справді важною і серйозною, бо те, що може заінтересувати і народні маси, і інтелігенцію, певне не буде, навіть не може бути дурницею, а неминуче буде річчю, вартою великої уваги. Друге: у його тоді буде ближча до народньої, простіша й краща мова.

І коли в письменника буде талант, то сі дві речі— важність теми з серйозною обробкою і народня мова—не тільки дадуть йому мільйонову аудиторію тепер, але й забезпечуть його творові життя й свіжість на довгі часи. Се через те, що важні теми, які займають зглибока і широкі маси народу, і інтелігенцію, не скоро зіходять зо сцени і живуть віки—це ми виразно бачимо і на складаннях народніх і на творах Гомера, Софокла, Шекспіра. Потім, мова літературна—річ досить умовна, дуже мінлива і через те неминуче мусить швидко старітися; мова ж народня одміняється дуже помалу і живе довгі-довгі віки,—через те й твір, писаний народньою мовою, може бути свіжим також довгі віки *).

---

*) Наші сьогочасні неологізми та барбаризми через які тридцять-п'ятдесят років здебільшого здаватимуться чимсь вельми чудним і недотепним. Звісно, дещо з нашої спеціально літера-

Звичайно, що в наш час, коли народні маси тільки виступають назустріч тому широкому світові, який розкривається перед їми в прекрасних і величних творах світової думки, коли ще так багато єсть їм серед цього світу і невідомого, і незрозумілого,—в такий час не можна а ні сподіватися, щоб усі письменники пішли згаданим шляхом, а ні вимагати від їх цього. Хай кожен береться до такої творчости, до якої він найбільше здатний. Але все ж треба, щоб хтось ішов і тим шляхом, щоб хтось засипав те провалля, яке тепер поділило „простолюд“ і „освічені класи“, а всі щоб знали куди ми йдемо, до чого повинні простувати.

Я не буду добирати й зводити тут докупи ті всі виводи, які можна було б зробити на підставі поданого матеріалу і які могли б дати інтересні директиви письменникові або організаторові народніх бібліотек,—уважний читач певне зробив уже це й без мене; та дві-три речі я хотів би подати до більшої уваги.

Який одділ, яка парость літератури найбільше цікавлює, найбільше зрозумілою являється нашому сіль-

---

турної мови вдержитися в їй і тоді, але можна дуже боятися, що наші потомки через пів-віку не могтимуть нас читати вже через одну мову, бо вона здаватиметься їм такою саме перістою та макороничною, якими нам тепер здаються писання наших письменників XVII та XVIII віку. Ми їх тепер не можемо читати, а народні пісні й казки, поскладані геть попереду, читаємо залюбки, зазнаючи втіхи від їх мови. Через те ліпше буде нам яко мога держатися народньої мови: вона і ближчими та зрозумілішими народові нас зробить, і віку нам додасть.

ському читачеві? Перебіраючи в голові всі прочитані в нас твори, ми можемо з певністю сказати, що найбільше зацікавила нашого читача і найбільше зрозуміло йому була *повість*, і то *повість реальна* (Квітка, Левицький, Франко) та *історична* (Куліш, Костомаров, Гоголь); невеличкі оповідання ескізного характеру (М. Вовчок, М. Номис, Мордовець) цікавили його мало або й ніяк; серйозну драму й комедію також вислухувано з інтересом; з віршом писаних творів більше цікавили епічні речі і зовсім не цікавила або дуже мало—лірика. З цього зовсім не виходить, що, пишучи для народа, організуючи народні бібліотеки, ми мусимо обминути відділи, якими він мало або зовсім не интересується, напр. лірику; ні, навпаки: ми повинні були б подбати, щоб народній читач у своєму розвитку дійшов до того, щоб інтересуватися літературою у всіх її паростях; але кожне виховання, кожна наука починається з найзрозуміліших річей. Ми бачимо, що такою найлегшою річчю є для народнього читача *повість*, і коли хочемо ввести його в коло світового письменства, то найзручніше й буде почати саме з *повісти*.

Друга річ, яку я хотів би подати до уваги, се—як ставиться сільський читач з-окрема до сьогочасної української літератури. Я вже згадував про те, що й досі живуть іще в нас такі погляди, мов би то тільки стара наша література, до семидесятих років минулого віку, була народня і мовою, і змістом і тільки вона цікава й зрозуміла народові; творів же пізніших, а надто сьогочасних українських письменників народ не розуміє і не читає. З такими обвинуваченнями проти нового нашого письменства наші старозаповітні земляки виступали навіть

у московській пресі і то в часи найбільших гоненнів на українське слово, не зважаючи зовсім на те, що цим вони носили воду на млин усяких і радикальних, і реакційних обрусителів та своєю українською дудочкою пригравали в лад до тих бюрократичних бубон, що голосно глушили нове наше письменство, „написанное на выдуманномъ жаргонѣ“.

Та чи справді ж уже стара наша література була така гарна, а нова така кепська?

Спершу про мову. Хоча і в старих наших письменників не завжди вже так добре було з мовою, як говорять наші старозаповітники, а надто що до лексики; хоча фактичний аналіз творів, напр., Шевченка показує, що його мова не така то вже чиста і що твори його не такі то вже зрозумілі народові, та все ж треба признати, що взагалі мова у старих наших письменників більше пахне народньою, ніж у нових. Коли так, то, звісно, нові письменники з усієї сили мусять подбати про те, щоб їх мова стала кращою, а надто публіцисти (тут мова справді часто буває дуже кепська); та з цього ще не виходить, що їх писання менше зрозумілі народові, ніж komponування старих. Ми бачили, що сільські читачі дуже добре розуміють твори нового і новішого нашого письменства, розуміють їх не тільки в оригінальних творах Левицького, Мирного, Кропивницького, Драгоманова, Франка, але і в перекладах творів світового письменства, як от Софокла або Шекспіра. Чого ж іще більшого вимагати? Коли з нової літератури знайдуться які твори селянинові незрозумілі, то се поперед усього є в кожній літературі, а друге: і в Шевченка, і в Куліша є незрозумілі або мало зрозумілі народові твори. Таким робом упевнення, ніби на-

род не розуміє сьогочасніх кращих беллетристів і кращих популярізаторів єсть просто вигадка не оправдана ніякими фактичними підставами.

Ще гірше для старозаповітників стоїть справа з творами нових письменників що до змісту. Коли ми оглянемося назад та подивимось, який письменник з старих викликав справді серйозну до себе увагу, то побачимо, що се був Квітка, який, не вважаючи на всю стару маніру писання свого, все ж найближче підходить до наших новіших беллетристів: Левицького, Мирного та ин. І в той час, як до творів Мордовця (говоримо про оповідання) або Стороженка сільські читачі були байдужні, а від оповідань Марка Вовчка або Номиса навіть спали, ті ж самі читачі з величезним зацікавленням висижували по п'яти-шість годин на повістях Левицького або Франка, висижували вночі, коли вони звичайно сплять, і після цілого дня роботи. Хиба з цього не видно зразу, хто більше їх зацікавлював: Марко Вовчок та Стороженко чи Левицький та Франко?

З тих часів, з яких я подавав свої записи, у мене нема та й не могло бути матеріалу про читання нових авторів, але я, на підставі і того давнішого, і пізнішого досвіду, цілком певно можу сказати, що коли ми нарешті виступимо перед народніми масами з дешевими виданнями кращих творів нових і новіших наших авторів, як от Левицький, Мирний, Франко, Мартовч, Яновська, Винниченко, та інші, то популярність, яку мали і матимуть серед читачів твори старих письменників, буде нічим перед популярністю цієї нової літератури.

Та й як же могло б бути инакше? В вічному

життєвому поступі перевагу завсїгда має молоде і свїже,—
чому ж би сього не було й тут?

Нї, ті наші молоді письменники, які рахують на
широку публику, можуть зовсім не зважати на бала-
канину прихильників літератури українофильських кабінетів:
шлях нового життя перед ними.

Сміло ж у світ!

У Києві, 1907. II. 2.

НАРОДНИИ ТЕАТР.

I.

Ми дуже мало знаємо про те, як народ, а надто сільський, дивиться на театр. Іноді трапляється в часописові звістка про якусь виставу на селі, здебільшого коротенька. Дуже мало можна вчитати з такої звістки про те—щό саме в тій, чи сій драмі подобається або ні. Не можна побачити, який тут у народа смак, чого народ вимагає від сценічних вистав, нема змоги зрозуміти, як ліпше влаштувати народній театр, властиво його репертуар.

У мене набіралось трохи звісток про сільські вистави. Воно й ці звістки не завжди широкі, та все ж цікаві. За їх мушу дякувати д. д. Г. Андрієвській (звістка про с. Рожнівку та м. Івангород борзенського пов.), Р. Віхман (м. Седнев чернігів. пов.), О. Володському (с. Кропивне козотопськ. пов.), В. Діденкові (звідти ж), І. Руденкові (с. Сидорівка канівського пов.) та М. Савенкові (м. Маюшин сосницького пов.). Додавши до їх деякі звістки з друкованих джерел, хочу тут розказати читачам про вистави за-для селян-мужиків.

1. Котляревського „Натална Полтавна“.

Першу драму з нового українського театру „Наталку-Полтавку“ Котляревського дуже щиро привітали колись освічені наші люди, а тепер її так саме щиро вітають селяне. У мене є звістки про п'ять її вистав.

Ще року 1890 її виставлено рідв'яними святами в с. Сичавці одеського повіту. Сей спектакль тим найбільше був цікавий, що його зробити намислив простий селянин і всі ролі грали прості селяне. Як пішла по селу чутка про виставу, — селяне привітали сей замір вельми прихильно і хто чим зміг запомагали ініціаторові. Через те й вистава відбулася добре*).

Року 1892-го „Наталку-Полтавку“ виставлено в селі Сидорівці київськ. губ. канівського повіту, на сахарні д. Смиренка.

Найбільше привернула до себе очі сама Наталка— з першого ж виходу. Знайома пісня і перший чулий монолог прихилили до Наталки серця всієї молодіжі. Не добре розуміли канцелярсько-дяківську мову Возного, та чого не розуміли—про те догадувалися з рухів. Зрозуміли Возного яко антагоніста Петрові.

Глядачі очей не зводили зо сцени і дуже зраділи, як Наталка заспівала: „Видно шляхи полтавській“ і зважливо зрелася піти за Возного. Страшенно сміялися з Виборного, як той уперше вийшов, із його розмови з Возним у першій дії. Поки ще глядачі добре серце мали до його, але як він прийшов у хату до Терпелихи та почав умовляти Наталку йти за багатого та старого Возного, то тоді вже иншим на його духом стали дихати, бо всі обставали за Наталку. У глядачів він тоді втратив усяку прихильність, ніхто вже не хотів на його зважати, хоч він усякими заходами і силкувався привернути до себе увагу публичну.

Інтерес та прихильність до Наталки все більшають. У дівчат на очах бреньять сльози, як Наталка стривається

---

*) Зоря, 1891, ч. 9, стор. 178—179.

з Петром. Велика сімпатія в публіки й до Миколи. Глядачі що-разу радіють, як він виходить і щиро-прихильно сміються, знаючи, що він за Наталку.

Щасливий кінець усіх звеселяє. Після вистави дехто виправляє Терпелиху:

— Вона ж мати!.. Вона бідна!..

Навіть Возний при кінці драми торкнув за серце публіку.

Після сієї вистави сільські дівчата почали збиратися по садках та й „приставляли кумедію“.

— Як же вони приставляють?—питано одну дівчину.

— А так,—каже,—як на кумедії бачили: одна говорить, а та одговорює, потім співають, потім танцюють.

Пісні з „Наталки Полтавки“ дуже сподобалися публіці—з того часу парубки й дівчата почали їх співати ввечері на вулиці.

Вистава вчинила вплив навіть на місцеву сільську моду. Місцевий „дамський“ кравець, що шив дівчатам і молодицям корсетки й свитки, хоч не цурався творити й широченні штани, прийшов до однієї з тих, що грали, та й почав вельми прохати, щоб вона дала йому свою корсетку — „хвасона зняти“ бо, каже, дівчата йому ознаймили гостро, що аж доти не даватимуть йому корсеток шити, поки він не навчиться шити такі корсетки, як у панночок-артисток.

Третя вистава „Наталки-Полтавки“ була в містечку Кропивному конотопськ. пов., у Чернігівщині. В-осени р. 1897 там була господарська вистава, а на їй зроблено й народній театр. У йому містилося чоловіка з 600, за малим не всі селяне. Грали аматори. „Ніколи не міг я собі уявити“,—каже один з сих аматорів, що грав Ми-

колу,—„щоб селян могла так зглибока заняти, захопити драма. Після спектаклю селяне цитували фрази або окремі сцени з драми. Як скінчилася вистава, а я виходив з театру,—біля дверей зібралися тверезі немолоді селяне, і тільки побачили мене, радісно скрикнули:

— Ось, ось Микола!

Один селянин почав дуже щиро прохати мене зайти до його й посидіти, кажучи, що він гоститиме мене чим тільки я схочу:

— Осе душа: сам зашивав свиту, бідний, а такий чесний, добрий!.. Добра душа Микола, і ви його грали.

Я зрікся йти до його. Тоді сей селянин почав прохати дати йому на спомин якусь книгу, і я залюбки віддав йому „Наталку-Полтавку“.

Типи позитивні роблять значно більше вражіння на селян, ніж негативні.

До сього треба додати, що як ми приїхали в Кропивне, і селяне довідалися, що „актори“ понриїздили, то вони досить серйозно розпитували нас, чи не важко нам було вивчитися лазити, перекидатися, ходити по кодолі й таке инше. Згодом вони побачили, що помилися.

На всіх виставах (хоч і доводилося платити по п'ятаку за білет) у театрі було повно. Тихо було завжди. Як було на сцені що чудне, то сміялися дуже, але зараз же стихали“.

В часопису я знайшов ще дві звістки про вистави „Наталки-Полтавки“. Одна з їх була в одному з північних повітових міст у Чернігівщині (Новгороді-сіверському?). Грали аматори з ремесників та слуг, але під режисурою людей з інтелігенції.

„Більшість артистів нашої трупці“,—пише дописувач (режисер вистави)—мали прегарні голоси; вони любили співати і часто після спектаклю співали непогано гуртові пісні“. Було натурально, що надумалися виставити першу українську оперетту „Наталку-Полтавку“.— Виставлено її 19 березія (1898). Усі казали, що і грали і співали прегарно, краще ніж у аматорів „з панів“, та й не диво: грали й співали своє, відоме... Пісні з „Наталки-Полтавки“ тепер співають аматорські хори і часто їх чути тихими вечерами над тихою річкою“ *).

Офіційальні „Полтавскія губернскія вѣдомости“ оповідають (1899, ч. 45), що в місті Ромні (полт. губ.) 1899 р. аматори, прості селяне з села Процівки, виставили „Наталку Полтавку“. Думка про се виникла у селян ще з осени минулого року, а здійснитися їй заломіг місцевий пан-дідиц В. П. Камнев, що сам дуже любить театр. За його приводом уся справа з’організувалася в його господі, під його режисурою відбувалися репетиції. Наслідки сих заходів були гарні: сільські парубки й дівчата добре заграли свої ролі. Найбільше,—каже дописувач,—вибивались з проміж инших Олексіенко (Тетерваківський), Павлюк (виборний Макогоненко) та Гарасько (Микола). На кінці народній хор з процівчан проспівав кілька українських пісень Лисенка. І хор сей організував д. Камнев.

Театр був повен, не стало місця багатьом. З поміж глядачів багато було селян. Співи й вистава припали до

---

*) „Къ вопросу объ организаціи народныхъ труппъ для театральныхъ представленій“. (Письмо изъ Черниговской губ.) Эмерь. Русское богатство, 1898, № 7.

великої вподоби глядачам; вони часто й щиро приплескували артистам.

2. Драми Г. Квітки.

З Квітчиних драм я знаю про вистави оцих: „Сватання на Гончарівці“ та „Шельменко-денщик“.

Пристаріла вже оперетка „Сватання на Гончарівці“ не дуже сподобалась глядачам із села Сидорівки, хоч „Наталка-Полтавка“ зглибока їх уразила. Співів опереткових селяне зовсім не зрозуміли: справді в житті ніхто ніколи дуєтів не співа, то селяне ніяк не могли сього дива втропати. Всі комичні сцени й дуєти з „Сватання“ згинули без вражіння.

Як Шкуратиха, через Скорикови заходи, вже згодилась одати Уляну за Олексія, дехто з глядачів казав про неї:

— Так тобі й треба! так і треба!

До пришелепуватого Стецька глядачі були прихильні, а як він вийшов з гарбузом у руках, то дехто жалісливий і сльози навіть утер.

„Сватання на Гончарівці“ у згаданому вже театрі на виставі в м. Кропивному припало до більшої вподоби публиці,—так виходить зо звістки нашого дописувача. Сміялися дуже з Прокопа, що він хоче вишити чарочку; про Стецька ж говорили неохоче, звучи його „дурним“.

— Така йому й честь!—казали.

Про салдата Скорика та його штуки казали небагато, але гостро:

— На те він москаль.

У Кропивному ж виставлено і „Шельменка-денщика“, ще гіршу драму Квітчину. Там сподобалося гля-

дачам, що Лопуцьковському не пощастило досягти свого. Як проходив актор, що сю роль грав, то селяне показували на його пальцями і, всміхаючися, казали:

— Ото пішов солом'яний жених.

Вдруге в тому ж театрі поставили сю драму аматори великодними святами 1898 р. В. Діденко, що сам грав у сій драмі, каже, що шахрайства Шельменкови та його хитрощі наробили сміху серед глядачів.

3. Драми М. Кропивницького.— „Чорноморці“.

З творів Марка Кропивницького я знаю про вистави осих: „По ревизії“, „Помирились“, „Пошились у дурні“, „Дай серцю волю,—заведе в неволю“.

Етюд „По ревизії“ мабуть найпопулярніша річ за всі драми д. Кропивницького, і її раз-у-раз виставляють і справжні трупи, і аматори. У мене є звістки про тринадцять її вистав у сьомох місцевостях. Неоднаково пишуть про те, яке вражіння робить ця драма на сільських глядачів. Одні кажуть: добре, а інші знов не дуже.

Дописувач київської газети пише, що у м. Винниці (Подолія) комітет тверезости упорядковує „народня гулянья“, на яких одначе мало буває „народу“. Друге таке „гулянье“ скінчилося виставою. Грали „Трудовой хлѣбъ“ Островського та „По ревизії“ Кропивницького. Білети випродано всі. Драму Островського хоч і заграно путяще, та народ її не зрозумів і вона йому не сподобалась. А водевіль дуже до вподоби припав. До речі, афіша каже, що драму „По ревизії“ грали аматори з народу. Треба

казати правду: вони і грали, і поводитись на сцені ніяк не гірше за звичайних аматорів“ *).

18-го червня 1899 р. був народній спектакль у містечку Седневі чернігівського повіту. Аматори виставили два якісь московські водевілі та „По ревізії“. Грали аматори з інтелігенції, але сільський церковний хор згодився співати в антрактах. Хор сей цікавився спектаклем, дуже щиро ходив на репетиції і слухався режисера. Глядачі-селяне найбільше вподобали „По ревізії“. Слова: „Бийте,—на те ви начальство“ наробили сміху; глядачі й хористи часто потім казали їх. До уваги взяли глядачі і Риндиччину фразу, як ця баба подає старшині горілку і каже: „Хиба ж таки я вашого звичаю не знаю?“

Спектакль хористи так уподобали, що як хотіли другу виставу зробити, то вони залюбки згодилися і співати, і ролі грати. Почали й ролі вчити, та спасівка прийшла, і батьки заборонили своїм дітям грати в піст.

Трохи не такі звістки маємо з інших місць. От що пишуть про виставу в селі Сидорівці.

„По ревізії“ обурило проти аматорів усіх старих. На сю драму вони покликали старшину, писаря і щедекого з сільської аристократії. Сим добродіям спектакль не вподобався, а згодом вони послали до справника папера, що якісь заборонені п'єси виставляють. Справник мав потребу ладнати з заводом і через те обмежився тільки на тому, що посилав що разу на вистави „урядника“. Незабаром приїхав офіційальний місіонер, щоб дослідити, звідки береться штунда в Сидорівці. Зібрали громаду. В громаді вороги театру йому сказали:

---

*) Жизнь и искусство, 1899, 207.

— Ви кажете—хто штунду плодить? А он ті, що кудмедію приставляють, їдять скоромне, до церкви не ходять, баришні надівають очіпки і зав'язуються, а ще кажуть, що не треба постувати і в піст треба їсти нечінку—вчені!

— А бодай їм так і зостаться!—казали сі ж добродії про панночок-актрис, що зав'язувалися по жіночому, граючи Риндичку та Пріську. (Серед народу є віра, що не годиться дівчині молодлицею вив'язуватися, бо дівоцтво втеряє).

„Що разу після „По ревізії“—каже дописувач,— (а ми її виставляли двічі за сезон, а всього—разів шістьсім) ми всі були якісь незадоволені, сердилися чогось. Мені завжди було шкода, що сієї п'еси не розуміють, не хочуть розуміти. Після першої вистави сієї п'еси у нас виникла думка перед спектаклем казати до публіки промови, щоб вияснити мету і значіння п'еси. Але якосьсього не можна було зробити: всім нам доводилося грати, через те всі були до початку вистави загірмовані, а в гримі ніяково ж було виступати з промовою перед публікою“.

Після вистави „По ревізії“ в Кропив'янському виставовому театрі земський начальник питав у глядачів селян, чи вподобали вони спектакль. Дак вони відмовили:

— Що воно таке грали спершу (спершу грали комедію Островського „На бойкомъ мѣстѣ“) їй-же то Богу, нічого не розберемо, а про друге („По ревізії“), то то вже я запевне знаю, що пани глузують з нас, бо там усі люде—наші: і старшина, і писарь, і сторож, і свідок, і баби точнісінько наші.

Довелось упевняти незадоволених глядачів, що на театрі глузують не з самих мужиків, а й з панів.

У Чернігівщині „По ревізії“ виставлялося ще двічі в борзенському повіті: в м. Івангороді та в с. Рожнівці. У Рожнівці вже був поперед сього на Різдво спектакль („Гласний“,—див. далі) і дуже всіх зацікавив, а на великдень (1898) виставлено „По ревізії“.

В Івангороді клопотався з виставою д. І. Кудлай, івангородець, що був на спектаклі в Рожнівці. Се досить інтелігентна людина, він цікавиться літературою, з власної ініціативи завів у себе земську книгареньку. Сам він грав сторожа, Риндичку грала панна з Чернігова, старшину та свідка дуже добре заграли два козаки-івангородці. Найменше пощастило з Пріською. Дівчата з містечка чомусь не задовольняли своєю грою упорядника спектаклю, а панночок хоч і багато в Івангороді, та він не насмілювався їх прохати. То він учинив, як греки чинили: дав сю роль грати одному молодому парубкові. Одначе не пощастило йому відновити старовинний звичай: парубок-Пріська, хотівши удавати жіночий голос, тільки монотонно пицав.

Глядачів було більше як сто чоловіка. Найбільше сміялися, як старшина говорив. Цікаво ще й те, що вистава була у волості—там, де й у п'єсі дія діється. Після вистави актьори співали українських пісень,—публіці вони дуже вподобались, а співців часто викикувано на біс.

Другого дня чернігівська Риндичка була вже на репетіції сієї ж п'єси в Рожнівці. Репетіція відбувалася в хаті одного рожнівця-актьора (з селян). На репетіції виявилось, що писарь (роль сю грав один селянин) зовсім не здатний грати. „Такі ролі, як оця писаря“,—

каже дописувачка,—„сільські люди не можуть грати: вони не розуміють їх, а через се і комізм їх пропадає“. Виявилось, що й свідок (теж рожнівський селянин) зовсім не знає ролі. Хоч жінка його і впевняла, що „він усе на пам'ять знав, але випив зайву чарку, а випивши він усе забуває“. Та від сього не ліпшало справі. На щастя на рожнівську виставу приїхали два івангородські актьори: старшина і сторож. П. Салкові, що мав грати старшину, приділили роль свідка; він хоч і не знав ролі, та лише за інших міг грати з під суфлера (підказувача). Івангородський старшина заграв старшину і тут, а з івангородського сторожа зробили писаря (він знав сю ролю). Є. Гавриленко, рожнівський селянин, грав сторожа. Всі чоловічі ролі грали селяне, тільки Риндичку й Пріську панночки з города. Найкраще заграли свідок та сторож.

„Але зразу було видно“,—каже дописувачка, „що ми помилилися, виставивши про селян сю найкращу з одноактових п'ес, бо прості сільські люди не розуміли її комізму, окрім, звісно, тих одиниць, що своїм розвитком вибиваються з маси. З найкомічніших висловів Риндички та писаря сміялися тільки інтелігентні глядачі, напр., учителька, а проста публіка бачила комізм тільки в п'яному свідкові“. Писареву мову вони звикли вважати за звичайну панську мову, бо зовсім не добавляли різниці між карікатурним писаревим жаргоном і московською літературною мовою, що вживають пани. Через се їх не смішило в його словах те, що смішить нас. А що старшина п'ячить, то до сього вже так вони позивкали, так се їм надокучило, що й сміятися не хотілося. Ще гірше було з Риндичкою. Нікого не дивувало, що Риндичка почала свою справу з царя Горошка, бо ж так усі сільські

баби говорять, і всі вже до сього позивкали. А що Риндичка боїться, як заєць перебіжить дорогу, то з сим уєі згодилися. Одна баба, виходячи з спектаклю, сказала:

— А воно таки правда, що коли заєць перебіжить дорогу, то добра не жди.

„У „По ревизії“ всі ролі такі комичні“,—каже дописувачка далі,—„що навіть коли й погано грати, то сей комізм виявиться; одначе його і не помітила більшість сільської публки. Після сього спектаклю було видно, що „По ревизії“ можна виставляти тільки перед публкою досить приготованою, щоб зрозуміти п'єсу. Правда, один з акторів-селян, казав, що й ся п'єса дуже сподобалась глядачам, але мені здалося, що публка, ідучи з вистави, була менше задоволена, ніж на Різдво з „Гласного“. Я навіть спитала одну жінку, що їй більше сподобалось: „Гласний“ чи „По ревизії“, і вона відмовила, що „Гласний“. Після вистави я скоро виїхала з Рожнівки. Влітку мій брат був там і чув розмови про спектакль, але про самого „Гласного“.

Таке саме вражіння зробив жарт „По ревизії“ і в Макошині (сосницький повіт у Чернігівщині). Найбільше жінки,—каже дописувач,—погано його зрозуміли: вони брали серйозно все, що бачили на сцені.

Прому читача взяти собі до уваги ці відомости про „По ревизії“, бо ще доведеться про се говорити.

„Помились у дурні“ не сподобалось у Сидорівці. Каже дописувач, що всі комичні сцени і дуети цієї п'єси не зробили ніякого вражіння.

Більше нещастило їй у Процівці, де її виставили селяне-аматори (про їх уже згадувано—вони виставляли „Наталку Полтавку“). Дописувач „Полтавських губер-

ських вѣдомостей“ (ч. 97 з р. 1899) пише про дві вистави: „Пошились у дурні“ та „Чорноморці“. До аматорів селян, що виступали в перших народніх спектаклях, пристали нові сили, з яких найвидніші були дві молоді селянки. „Пошились у дурні“ заграно зовсім добре. Гарасько (Кукса) і Павлюк (Дранко) досить виразно виявили два діаметрально супротивні типи. Український юмор, що так і блищить мало не в кожній фразі у мірошника і коваля, зривав серед глядачів голосний сміх і палкі оплески. Рсзумна гра Гараськова та Павлюкова упевни-ла глядачів, що простий „невчений“ селянин не тільки добре розуміє вдачу тії людини, яку грає, але й додержує собі вдачі в своїй грі з початку і до кінця. З „Чорноморцями“ не так пощастило: видко, що аматори не досить добре знали свої ролі. Більшість глядачів на обох спектаклях була з сільської молодіжї і надзвичайно уважно пильнувала, як грають її товариші. Під час антрактів жваво розмовляли про те, що бачили на сцені, цїтували фрази з п'єси. З усього видко, що сі спектаклі дуже до вподоби селянам. Порядкував сими виставами знову ж таки той самий В. Камнев, що про його заходи коло народнього театру вже згадувано тут раніше.

В с. Троїцькому (золотоноський повіт у Полтавщині) „Пошились у дурні“ виставлено 16 серпня 1899 р. Грали самі селяне і селянки, тільки режисував хтось инший. На виставу зійшлося багато селян і спектакль їм уподобався. Найдужче сподобалися Кукса (А. Руденко) та Дранко (О. Руденко)—увесь час публіка дуже з їх гри сміялася*).

---

*) У Троїцькому вже років сім вистави. Спершу маленькі п'єси виставляли: „Кум мірошник“, „Москаль чарівник“, „По ре-

В Макошині (Чернігівщина), каже дописувач, „Помирились“ д. Кропивницького глядачі-селяне зрозуміли. Се видно було з того, що зараз же проміж їми почалися розмови про те, що „се так, неначе наш“ такий там або такий. Сокуренко (позитивний тип) сподобався селянам, найбільше дівчатам. Аматора, що грав сю роль, другого дня питали: чи справді він робив би так, як Сокуренко.

„Дай серцю волю,—заведе в неволю“ виставлено в Сидорівці. Аматори боялись, чи зрозуміють селяне п'єсу, бо сюжет її досить складний, багато в їй монологів і т. и.

Одначе п'єсу, oprіче однієї речі, зрозуміли дуже добре, слухали з величезною цікавістю, в жалібних місцях утирали сльози. Як Микита, „лиходій“ п'єси, знеселений та змучений, приходить у хату до свого ворога Семена, а той, хоч і зло йому зробив Микита, його приймає, дає йому притулок,—публика страшенно спочуває такому гарному вчинкові. Взагалі позитивні та чулі риси людського характеру роблять велике вражіння на сільську публику.

Алеж ся публика, не вважаючи на великий Микитин монолог, зовсім не зрозуміла, через віщо Микита вдруге, вже як його Семен прийняв, знову хоче вбити свого добродія. Після вистави глядачі питали:

— Чи не знаєте, чого то він хотів убити Семена? Той йому добро робить, а він тобі сокиру. Аж дивитись не хотілось.

визії“ та „Пошились у дурні“. Після вистав співають Лисенкови пісні, потім пісні ширяться по селу. Завідує всім пані Требинська, що не жаліє на се ні праці, ні грошей. Про се дивись у „Літ. Наук. Вістнику“, 1899, XI, 127—128.

— А мені здавалось,—казав другий,—що воно вже скінчилось... І нащо та сокира? Так гарно було!

Микитина смерть заспокоїла глядачів.

4. Драми І. Тобілевича.

З Драм І. Тобілевича (Карпенка-Карого) „Розумного та дурня“ виставив д. Кудлай в м. Івангороді (Борзенщина). Уже на трьох останніх репетиціях було стільки публики, що в хаті, де репетиції відбувалися, був завжди натовп. Плата була необов'язкова, але хто хотів, той давав, і так надавано було 34 рублі (а трат було 26 р.). Публиці вистава сподобалася, але ширшої звістки про те, яке вона вражіння зробила, у мене нема.

„Сто тисяч“ виставлено 1898 р. у згаданому вже театрі в м. Кропивній. От що пише про виставу дописувач, що сам там грав: „На спектакль прийшло чимало публики, простого народу також багато було. Комічні епізоди, що автор повставляв у п'єсу, збуджували серед народу просто таки гомеричний сміх. Після спектаклю мені довелося говорити з деякими глядачами-селянами, і я розпитував, як їм припали до вподоби спектаклі („Сто тисяч“ і згаданий уже „Шельменко-денщик“). Виходить, що все українське глибоко в пам'яті їм лишається і вони розуміють те, що чують і бачуть, досить добре, а найбільше такі речі, що часто трапляються по селах. Але є й такі глядачі, що можуть пізнати тільки деякі фрази не з ролі, а з усієї такої п'єси. Так і з моєї, напр., ролі Романа („Сто тисяч“) на одного глядача зробила вражіння фраза про Мотрину чесність: він цитує її цілком, вихваляючи Романа, що „так дуже захищав свою дівчину“.

Про все ж инше в п'есі він нічого не знає... Чи може все инше його не цікавило?

Другий глядач каже:

— А що, чи не можна б було тепер вимінять дене-
будь грошей,—тільки не таких, яких виміняв Калитка?

„Сто тисяч“, що аматори виставили про селян
23 квітня р. 1899 в с. Круподеринцях (лубенський повіт
у Полтавщині), дуже вподобалися глядачам*).

„Але в Сидорівці, — каже дописувач, — „Сто ти-
сяч“ зовсім не сподобались. Потроху се залежало від
того, що погано поділились аматори ролями: трагикам
дуже схотілося грати комичні ролі і навпаки. Калитка, —
сподобався публиці: його ідеали: придбати якомога більше
землі, щоб не боятися голоду, і грошей, щоб засягти
шани й поваги, цілком зрозумілі й рідні більшості селян-
ської публиці. Але центральну постать у п'есі—копача
Бонавентуру—зовсім не зрозуміли селяне. Його ідеали й
поривання—зовсім чужі селу. Париж, археологія, скарби
шукати—нащо? І сам копач не знає. Се не селянські
ідеали.

— А я як би викопав,—я знав би що з ними робити,—
казав один з глядачів.

— А щоб ви зробили?

Він почав малювати мені свій ідеал: тут і земля, і
добра хата, і корова, і машина, плуг залізний, буряки
сіяти...

Маньяк Бонавентура пройшов непомітно публиці.

— Дурний якийсь,—наче наш Михась,—казали глядачі
і коли-не-коли всміхалися.

---

*) Жизнь и Искусство 1899, № 124.

П'еса здалася народові зовсім нудною.

Певне, що такий результат вистави залежав і від того, як грали п'есу. Ся гарна комедія типів убога одначе на дію, і в їй дуже мало сценичних ефектів. То треба вельми гарної гри, щоб зацікавити публику. У всякому разі варто зробити з сією п'есою кільки спроб, щоб побачити, чи вона годяща на народню сцену.

5. „За двома зайцями“.

Переробка д. Старицького „За двома зайцями“ з п'еси д. Левицького „На Кожум'яках“ зовсім не сподобалась у Сидорівці. З усієї комедії тільки одна сцена припала до вподоби селянам—та, де Лимариха обороняє свою дочку від Голохвостого: хвалили матір, що дбає про доччину моральність. Усе инше—не сподобалось.

Мабуть се через те, що в комедії нема позитивних типів*). Без позитивних типів п'еса неминуче мусить не сподобатися глядачам із народу, і вони можуть і зовсім її не зрозуміти, бо відносини симпатичних осіб твору до негативних подій та осіб виявляють глядачам ідею твору, виясняють думку авторову, а без сього вона може лишитися зовсім незрозумілою. В цьому випадкові так і було: дописувач каже, що глядачі зрозуміли сю п'есу яко проповідь проти освіти, а вона виступає проти псевдо-просвіти. Як би в п'есі були люде, що показували б собою зразки справжньої просвіти, то тоді глядачі-селяне відразу могли б зрозуміти, чого хоче автор. Опріче того, переробка

---

*) Лимариха з Гаєю симпатичніші за инших людей у комедії, але ж і вони не позитивні типи.

має досить грубий тон. Селяне хоч самі часом і грубі бувають, але не люблять зострівати грубість у книжках.

— Що там гарного у сій книжці? — казав мені один селянин, — лаються та б'ються! Наче ми сього й так не знаємо? Як би доброго чого почути!

А одна мати, почувши, як син читає оповідання, де автор за для „етнографичного колориту“ примушує своїх персонажів мужиків раз-у-раз ізгадувати чорта та його батьків, просто вигнала свого сина-школяра вкупі з його книжкою з хати.

— Геть мені з хати з сією книжкою! Що се за книжка, що все чорти та чорти? Мало я їх чула й так,—він ще з книжки буде мені їх вчитувати!

Таке доводилося мені чути з поводу „Весняної ночі“ Гоголя, „Сірої кобили“ Іродчука та инш.

Через те й переробка д. Старицького зробила на глядачів-селян зовсім не те вражіння, якого сподівався перороблювач. З сього погляду первотвір, то б то „На Кожум'яках“ д. Левицького, значно ліпший, хоча і в йому нема позитивних типів.

6. „Гласний“, жарт д. Козловського.

Жарт в одній дії д. Козловського своєю ідеєю дуже підходить до „На Кожум'яках“ д. Левицького. В йому нема нічого видатного, але він дуже зручний за-для народніх вистав тим, що за-для його треба мало людей і сценичних пристроїв, ролі легенькі. Багатий селянин Лагода, побувши земським гласним та надивившись на панів, схотів жити по панському, убрати жінку й дочку в брилик та в мантильку і віддати дочку за пройдисвіта-канце-

ляриста Цуркина. Але потім він побачив, що помиляється, і віддав дочку за селянина, як вона й хотіла. Водевіль сей виставлено в с. Рожнівці (борзенськ пов. у Чернігівщині) різдвяними святами 1897 р.

Порядкувала спектаклем д-ка Андрієвська, що грала матір, дві її знайомі грали одна дочку, друга молоденького селянського парубка; один чернігівський панич грав ролю Цуркина, ролю наймита - Титка викинено, а не ставало ще актьора на ролю самого Гласного. Спектакль мав бути в Рожнівці, а впорядниця була ще в Чернігові і написала звідти листи до свого рожнівського знайомого, селянина П. Салка, чоловіка досить розвиненого, але не свідомого сього діла — послала йому п'єсу і вмовляла вчити ролю Гласного. Він не відповів нічого і побачити його довелось аж на черший день Різдва, як „артисти“ були вже в Рожнівці. Він не вчив ролі, бо ніколи було, та хоч би й було коли, то все-ж ні защо не згожувався грати:

— Як таки можна, щоб я з вами грав? Ви ж таки бачили, знаєте, а мене аби тільки на сміх виставити.

Почали його впевняти, що артистичний талант буває не від науки, а зроду і т. и. Він вагався, знову зважливо казав: „ні, ні защо!“ і врешті таки згодився:

— Ну, добре, хай уже попробую...

Спектакль мав бути на другий день свят, а на третій треба було вже виїздити до Чернігова. „Але ж,— каже д-ка Андрієвська,— в сей день приїхали до нас гості, мені доводилось і їх приймати, і ролю вчити, і сцену влаштувувати. Тільки тут я побачила, що взялася не за легке діло. Я не знала, де і як ту сцену пристроїти, а се все я повинна була зробити, бо я ж почала і брала на себе.

На моє щастя з Івангороду приїхав подивитися на спектакль д. Кудлай,—він і пристроїв нам сцену. Вона була в одній маленькій світлиці, а глядачі повинні були сидіти й стояти проти дверей у другій світлиці. Хоч двері були й широкі, але все ж хто стояв з правого боку, то не бачив правого боку сцени і навпаки.

Прорепетирувати п'єсу ми встигли тільки до половини, бо дуже спізнилися, а нетерпляча публіка вже позбиралася і кричала: „Чи скоро?“ На репетиції виявилось, що Гласний зовсім не знає своєї ролі, а суфлірувати (підказувати) нікому: спробували одного вчителя—не вміє, посадили І. К.—так саме. Довелося підказувати самим акторам, хто був гулящий, а як усім ніколи було, то все ж І. К.

Глядачів було стільки, скільки могло поміститися в світлиці, чоловіка тридцять, а з їх двадцятєро селян старших і молодших. Покликали й одного старого діда; я боявся, що йому, старому, не до вподоби буде спектакль, що він уважатиме його за нікчемну забавку молодечі; але він сам прийшов і на другу виставу на великдень „По ревизії“—се показує, що йому річ сподобалася.

Врешті почалася вистава. Діялось у п'єсі в неділю, то стіл був застелений настільником, а на йому лежав хліб з друкбком соли. За хлібом ховався друкований примірник п'єси; туди Гласний зазірав, як не дочував підказувача. Одначе він так се зручно робив, що ніхто з глядачів і не помітив, що він ролі не знав. Говорив дуже впевнено, спокійно, йому досить було зрозуміти дух п'єси, щоб заграти сю ролю. Як підказувача не чути було, а в книжку не можна зазирнути, то він вигадував свої

фрази, що підходили під розмову. Тон він узяв трохи гордий, трохи деспотичний.

В п'єсі треба було Титкові внести в хату „чемодан“, але ж Титкову роль викинено, то по „чемодан“ пішли мати з дочкою та й забарилися так, що Гласному з Цуркиним не було вже про віщо говорити. Одначе П. С. тим не збентежився:

— Що се їх так довго нема? Піду мабуть покличу.

І пішов кликати, та на порозі зустрів їх. Публика ж думала звісно, що так і треба. Взагалі П. С. грав дуже гарно. Як треба було сердитися, він мов і справді сердився: дивився грізно, говорив голосно, з притиском. При кінці так його захопило, що він уже ні підказувача не чув, ні в книжку не зазірав, — ходив по хаті, сердився, турбувався, автентичні слова забув, але ніхто з глядачів сього не помічав, бо він знав про що треба казати і розумів своє становище в п'єсі.

Ми всі грали добре, з запалом. Заграли так, що й не могли сподіватися. Публика була дуже зацікавлена, сміялася, щось вигукувала, а інші припиняли, щоб було тихо. Глядачі були дуже задоволені, усіх нас хвалили, а дівчатам та молодіцям найбільше сподобався Михайло, що був дуже чепурний як загірмований. Дуже сміялися з городського панича і раділи його пригоді.

Другого дня після вистави один наш сусіда-селянин, сміючися, розказував, що через нас він дві ночі не спав: першу ніч не дала йому спати дочка, оповідаючи про нашу ялинку, а другу — жінка, оповідаючи про виставу. Самому йому через віщось не можна було прийти на спектакль, але ж він добре знав „Гласного“, бо зараз же почав нам переказувати діалоги з його. З дечого дуже

сміявся. Видко було, що його жінка і сама як треба зрозуміла п'єсу, і переказала йому добре.

З розмов з селянами ми бачили, що всіх зацікавив „Гласний“. Увечері другого дня ми виїхали з Рожнівки і не чули більше, що говорять про наш спектакль. Але П. С. був потім у Чернігові і казав:

— Ви приїдете, бучу зробите, та й поїдете, а мені потім доводиться багато разів чути за спектакль. Говорить усе село.

Уже влітку мій брат був у Рожнівці (після другого спектаклю—„По ревізії“),—там усе говорили про виставу, але про самого „Гласного“.

Що рожнівські селяне дуже цікавляться театром, то се видко ще й з сього. Як після „Гласного“ виставили там ще й „По ревізії“, то актьори-селяне так захотілись, що один з їх прохав виставити Шевченкового „Назара Стодолю“. Його впевняли, що на сю п'єсу не стане сили тим акторам, які були, а він усе прохав:

— Да як небудь! Я б грав Гната.

— Спектаклі, се велика наука для людей!—казав П. С.

А ще перед кількома роками у тій же таки Рожнівці малося виставу зробити, та тільки не було де. Випадком на розмови про се потрапив один зовсім простий неосвічений селянин і почав упевняти, що місце легко знайти, можна навіть ізбудувати театр. Він перший дасть на се.

— Хоч і зараз беріть, — казав він, — трохи дощок і карбованця грошей, а там іще знайдуться такі, що по-жертвують.

На жаль, не пощастило таки зробити вистави.

„Гласного“ виставлено ще в школі в с. Виблях

(чернігівського повіту) заходами вчительок: Ю. Долинської та М. Чудновської. Дві ролі (парубок та дівчина) грали сільські парубок та дівчина, а інші,—пан, народній учитель та панна Андрієвська. Гласний Лагода своїми заходами переробити дочку й жінку на паній викликав сміх. Глядачі довго після спектаклю проказували всякі фрази з п'єси. До вистави старші селяне були проти сеї вигадки:

— Ка' зна що вигадують! Краще не галяли б часу!

Одного такого протестанта мало не силоміць затягли на спектакль, умовляючи його хоч трохи послухати: коли схоче, то й піде собі потім. А вже під час вистави його спитано:

— Підеш додому?

Він сердито махнув рукою, щоб його не займано, а сам не зводить очей зо сцени. Після спектаклю казав:

— Оттаке цілу ніч дивився б та слухав! Здається, зроду не остило б!

Деякі парубки після спектаклю прохали прийняти їх до „трупци“ на нові вистави, а драматичні твори хоч досі мало читано, тепер почали читати з великим інтересом.

Після вистави молодіж співала й танцювала.

Та нема добра без лиха. Становий довідався, що має бути спектакль у школі і прислав на підглядани „поліцейського урядника“, а потім почав позивати вчительок вибельської школи, паннів Ю. Долинську та М. Чудновську, що впорядкували спектакль, та й усіх аматорів. Земський начальник був не лихий і виправдав усіх. Але ж поліція з того не задовольнилася і подалася до „мирового з'їзду“. Обороняв обвинувачених „за виставу без дозволу начальницького“ д. І. Шраг. З'їзд виправдав усіх.

Така сама історія трапилася і з аматорами в с. Гор-

бові (теж чернігівського повіту), де теж у школі була українська вистава (здається, знов таки „Гласний“). Діло так саме пішло до мирового з'їзду, той самий і оборонець був. З'їзд усіх виправдав, тільки з попечительки школи, чи що, присудив карбованця штрапу.

Сі два „процеси“ спершу (до присудів) були налякали декого, найбільше селян, але після присудів нарobili в Чернігові сміху з поліції, що чепляється за такі дурниці.

7. Перша вистава в Сидорівці.

Я хочу подати ще одну звістку про виставу, цікаву тим, що з неї видко й негативні відносини частини селянської публики до театральних вистав. Се звістка про перший спектакль у с. Сидорівці канівського повіту, де спектаклі впорядковував д. Ів. Руденко в роках 1892--1895.

„В нашому селі влітку зібрався чималий гурток молоді, учнів переважно,—їм нічого було робити.

Поперед сього ми часто варили кашу, ловили рибу, справляли „маївки“ мало не до половини вересня і випивали, звісно. Се всім надокучило, і всі шукали живішого діла. Досить було одному порадити зробити виставу, щоб усі вхопились за се. Найшли будівлю: се було на сахарні, то театром мала стати порожня „казарма“. Почали лаштувати сцену. У нас не було ні робітників, ні грошей, то ми сами тягали на плечах дошки, сами тесали, рубали, прибивали, поставили з „драні“ лаштунки, оббили їх, побілили крейдою — ото вже й хата і т. и. Не мавши театральної бібліотеки, ми на першу виставу взяли що знайшли: „Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка“ і „Старі до молодих не підгортайтесь“.

Сценичної техніки ніхто з нас не знав, бо ніхто ні разу за лаштунками не був. Стали думати, як нам перуки поробити. Удалися до дам, а ті подарували нам свої штучні коси, — ми з їх уже сами поробили якось поганенькі перучки *).

Ми сами зібрали й аматорську оркестру.

Прийшов день спектаклю. Зранку в нас була репетиція, а виставу оповіщено на сьому годину ввечері. Та публіка почала збиратися ще вдень на майдані перед театром, розмовляла й поглядала на позавішувані в театрі вікна. Ще перед тижнем, як ми лаштували сцену та відбувались репетиції, до нас приходило багато таких, що цікавилися подивитися, щò ми робимо і який то буде театр, але ми, хотівши зробити враз більше вражіння, нікого до себе не пускали. Се ще більше зацікавило публіку; дехто добув жарт „Як ковбаса та чарка“ і почав читати, щòб знати й поперед вистави.

Публіка наша, як щò виняти одного-двох, зовсім не знала театру. Тут були всякі люде: усякі офіціалісти на заводі у жакетках і навіть у сурдутах та їх дами з турнірами і прості селяне в свитах, чумарках та корсетках. Ще до спектаклю ми багато говорили про педагогічну вагу театру за для народу. Через те ми покликали на виставу всіх поважніших селян.

---

*) Згадую кумедний випадок. Одному нашому актьорові, щò грав Шпоньку („Як ковбаса та чарка“), треба було волосся на бороду, а ми вже витратили на перуки все те волосся, щò в нас було. Маючи завсігди в голові думку про сю бороду, він, проходячись, одного разу зустрів лоша і обстриг йому гриву й хвіст і літерально „зшив“ собі бороду з сього матеріалу.

Врешті театр одчинено, публіка почала товпитися в його, окремий чоловік давав їй порядок.

Спереду, з правого й з лівого боку, було зроблено дві „ложи“, пооббивані плахтами. Поважних селян посадили праворуч на полу, посередині сіли „заводяне“, ліворуч—теж селяне; за їми стояло багато парубків та дівчат.

Один наш товариш був маляр і намалював чепурну завісу: Дніпро, скелі, а на скелях Шевченко з бандурою в руках. Навкруги завіса пообвішувана була кольористими плахтами, перед завісою горіло на рампі двадцять ламп. Публіка зацікавлена розглядала сю невидану штуку, а тимчасом у оркестрі сиділо з десять чоловіка і голосно щось грало.

Актори ж гримувались. Кумедно, що ми не знали, чим саме гримуються. Тим товариш-маляр просто порозмальовував нам обличчя своїми акварелями.

Вистава захопила публіку цілком. Звісно, ніхто з глядачів і не чув про оплески, але нашою надгородою був їх радісний сміх. Як піднеслася завіса, і публіка побачила — молодичка співає під музику, побачила свою щоденну обстанову, то виразно було видко на деяких обличчях, що люде чогось иншого сподівалися: мабуть чогось надзвичайного, не буденного, може чогось „панського“, а тут було саме своє життя. Та се так було, поки гра захопила глядачів. Потім уже публіка сиділа, не зводячи очей зо сцени. Артистичне малювання на обличчю в Шпоньки від поту зробилось грязюю й потекло; його приліплена карюком лошаца бороди і один ус одскочили в запалі гри, другий ус він сам одірвав; але публіка нічого того не помічала і сиділа як причарована...

В годину після півночі скінчилася вистава. Я оповістив, що нова вистава буде за два тижні і прохав публіку не забувати нас. Публіка здивувалась, що так скоро час збіг і сиділа довго — аж поки почали світло гасити. Виходячи, весело розмовляли „про кумедію“, але зовсім не згадували про гру.

З розмов після спектаклю виявилось, що жіноті вельми вподобалась молодичка в „Як ковбаса та чарка“. Але зовсім инше вражіння зробила на старших чоловіків та сцена, де приходять два подорожні селяне і починають типову розмову про ярмарок. Сі глядачі розгнівались,

— Яке вам діло, що ми їмо печінку і продаємо хліб? Хиба ми його у вас однімаємо? Чого ви смієтеся?

— Годі, киньте ви сю справу! — казав мені розумний і бувалий селянин, зустрівши мене з контрабасом. — Не годиться вам ходити у сіх штанях і підперізуватися сим поясом! Ви довго вчилися, вам гудзиків треба, полетів, а ви по мужичому. Киньте ви в бісовому батькові сі скрипки! — і він силоміць одняв у мене її і доніс до мого дому, увесь час кажучи, що ми з людей глузуємо, що хоч він і знає, що ми їх любимо і самі ми люде гарні, і мою сем'ю він знає, але театр — забавка дитяча, облишити її треба.

Сей селянин дав нам для першої вистави свою чумарку, а на другу й чумарки не дав, і сам на неї не прийшов. Та й инші старші селяне почали скрива на нас поглядати і хоч до всіх нас і до мене найбільше були перше досить прихильні, але тепер стали зовсім неласкаві. Після першої ж вистави старші кинули до нас ходити.“

Так оповідає мій дописувач. Може бути, що ся неприхильність старших до вистав залежала від цілком не-

щасливого добору п'єс на першу виставу. А найбільше водевіль „Старі до молодих не підгортайтесь“ повен грубих подробиць та всякої нерозумної „сміховини“. Обидві п'єски ніяк не могли збудити в серйозного та розумного селянина пошани до театру, який він уперше бачив. Щоб п'єса сподобалась народові, вона неминуче мусить мати в собі цілком зрозумілу глядачам, сімпатичну їм і серйозну на їх думку ідею, а в згаданих порожненьких водевілях саме нічого такого й не було. Та про се ще доведеться тут згадувати.

Після „По ревізії“ старі ще більше розгнівались; менше моральні з їх навіть „доноса“ дали. Але молодіжці театр сподобався. Спершу видавало 100—200 даремних білетів на спектакль, а далі вже й 500 мало було. Таким робом д. Руденко виставив за чотири роки: „Наталку-Полтавку“, „Сватання на Гончарівці“, „Сто тисяч“, „По ревізії“, „Пошились у дурні“, „Дай серцю волю“, „За двома зайцями“, „Кум-мірошник“, „Як на лобі роги ростуть“.

8. Інші вистави.

Я маю ще звістки про вистави всяких водевілів: „Досвітки“ Мирославського-Винникова, „Бувальщина“, „Як ковбаса та чарка“ (всі в Макошині сосницького пов.), „Кум-мірошник“ (в Макошині й Мені того ж повіту), „Бувальщина“ (в Кропивному). Можна про все це тільки сказати, що треба було б брати ліпші речі до вистав. Але як дуже нашому народові подобається театр, видно з того, що навіть така річ, як „Веселі Полтавці“ Мирославського-Винникова (автор узявся нещасливого діла: написати далі „Наталку-Полтавку“), виставлена в Мені з

аматорами-селянами, викликала симпатії до театру серед селян, хоч вони й показували на недоладности в п'єсі. Парубки хотіли потім виставити „Наталку-Полтавку“, та біда з „артистками“: сі дівчата соромляться, ті бояться, а ще інших—батьки та матері не пускають.

Врешті в часопису „Жизнь и Искусство“ (1891, ч. 138) була звістка про вистави на Лебединській сахарні. Сказано, що публиці (робітники) подобаються вистави, але не сказано, які саме п'єси grano. Директор заводу д. Васильєв добув дозвіл виставляти на кожному спектаклю українські п'єси, бо більшість робітників—українці.

II.

1. Театр мусить бути загально-народнім.

Казати, яку велику освітню вагу має театр взагалі, се значило б переказувати знову багато дечого гарного й розумного, що вже досі було про се казано і що читачі і без того знають. Та мабуть я не помилюся, коли скажу, що велика більшість публики, свідомої літератури, кажучи про вагу театру, має на оці самі так звані освічені стани громадянства, зовсім не беручи на увагу всієї иншої, без порівняння більшої маси людности. Більшість думає, що драма є вінцем літературної творчости, і розуміти її може тільки невелике, як що рівняти до всієї маси народу, кдо освічених людей.

По величезних театрах старої Греції увесь грецький народ, починаючи з найвищого достойника державного і аж до найбіднішого робітника чи хлібороба, зазнавав утіхи з драм Есхіла, Софокла та Евріпіда. Сі твори були зрозумілі грецькому простолюду і вкупі з тим були такими високо-артистичними зразками літератури, що всі освічені люде й досі їх студіюють.

Уже сей один факт показує, що не зовсім певна думка, мов би то високо-артистична драма може бути власністю тільки верхів громадянства.

Краще розглянувши річ, ми дійдемо до зовсім інших висновків.

Досліди літератури первісних народів показують нам, що сценичні вистави суть найулюбленішою формою літературних творів у первісній громаді. Спів, музика й мімічний танець—нерозділені елементи таких вистав. Дедалі такі вистави помалу зростають до поважної драми. Відомий французький учений Шарль Летурно в своєму досліді „Літературний розвиток народів“ доводить сей факт напевне, і таким робом скрізь поширена думка, мов би то драматична література є вінцем літературної еволюції, мусить упасти.

Дедалі, як підноситься культурний рівень якогось народу, підноситься і поважність його проб драматичної і сценичної творчости. І коли високо-талановитий народ, розвиваючись як треба, доходить до такої високости культурного життя, як старі греки, то він—казано вже—буває таким щасливим, що сотворює драму, яка своєю красою чаруватиме найрозвиненіші розуми людськості дальших часів і вкупі з тм є придбанням усього народу, а не самих тільки вищих станів з найделікатнішою культурою.

На жаль, дальший розвиток європейської драми не відповідав такому гарному початкові. З занепадом грецького світу занепадала й властиво-грецька драма, а Рим не стояв так високо своїм художнім розвитком, щоб міг далі посувати діло грецького генія. Навпаки, в грубому імператорському Римі театр розвивав найгрубіші, найнегуманніші інстинкти некультурних мас. Досить згадати, що, напр., у трагедії I-го віку по Р. Х. „Геркулес на Етні“ ролю Геркулесову мусив грати присуджений на смерть

злочинець і його палили живцем перед глядачами. Такі вистави, хоч і зрозумілі всій народній масі, були тільки брідкою пародією драматичної вмілості, могли тільки вбивати саму цю вмілість і впливали цілком негативно на художній (не кажучи вже про моральний) розвиток мас.

Зрозуміло через те, що римський театр не виявив добродійного впливу на розвиток середньовічних сценичних вистав: вони були такої невисокої артистичної вартості, який невисокий був тоді розвиток народній. Але сі містерії, міраклі та *sotties* мали ту сімпатичну рису, що були творами цілком демократичного характеру, зрозумілими всій масі.

Але що далі європейські сценичні твори зростали до поважної і артистично обробленої драми, що складнішою вона ставала, що більшого й більшого знання, освітних відомостей вимагала вона від того, хто хотів її розуміти, то все більше ставала вона власністю тільки освічених, вищих станів, бо тільки вони, далеко випередивши на дорозі освіти темну народню масу, мали того освітнього скарбу стільки, скільки його було на се треба. А як класичний напрямок у драматургії сповнив сцену цілком невідомими народові особами й образами, то се вже зовсім одрізало н род од поважного театру, і він стався власністю тільки привілейованих станів.

Та вже згадувано, що серед самих народніх мас існує жива потреба на сценичні вистави. Через те паралельно з театром вищих станів, серед народу не перестав жити свій власний театр у формі всяких святкових сцен і вистав, вертепу, ярмаркових фарсів і т. и. Тут сталося саме те, що й узагалі з літературою: перейшовши з уст до рукопису, а далі й до друкованої книги, література

на який час сталася власністю самих освічених станів; але ж словесна народня творчість не вмірала: словесна література жила, розвивалася під усякими впливами (між иншим, з великим впливом од писаної літератури) і давала твори, що тепер, понадруковувані по товстих томах фольклорних матеріялів, дивують читача своєю артистичністю, а вченому дають добрий матеріял до поважних і детальних дослідів.

Але ж як писана література перестає тепер бути власністю самих тільки привілейованих станів, переходить у народні маси і де-далі все більше нахилиється до того, щоб зробитись літературою спільною і панові, і мужикові,—так і сценичні вистави зо сцени театрів, призначених за-для панської публіки, починають проходити в народ. Там є вже їм приготований ґрунт і через те—ми вже се бачили—їх там вітають дуже щиро.

Нормальне становище літератури й умілости мусять бути таке, щоб вони були зрозумілі і користні всьому народові, задовольняли потреби всієї маси якого там народу, а не самих тільки небагатьох вибраних.

Але ж величезна більшість творів нової літератури й умілости творилася за-для самих привілейованих станів, а між сими станами й народньою масою є велика різниця що до освіти, поглядів та смаків; через те й сталася така ненормальна річ, що чоловікові з народу вельми важко зрозуміти деякі з тих творів. Запобігти лихові можна тут тим, щоб дальша творчість чинилася з увагою на всю масу народу; а разом—підносити в гору художній розвиток неосвічених тепер мас до того, щоб вони стали розуміти кращі речі світових майстрів.

Доведеться якийсь час писати твори, сказав би, до-

часної ваги, що були б мостом, яким народні маси могли б перейти від сьогочасного свого естетичного розвитку до того, якого вимагають зразки світової літератури. З сих останніх є чимало таких, що й тепер уже зрозумілі народові, і треба яко мога більше їх поширити серед народу, додержуючи одначе, щоб ліпше досягти мети, певного добору і певної черги: то б то пускати попереду таке, яке легше народові зрозуміти і яке допоможе йому перейти до важчого.

А добре такий добір зробити і чергу впорядкувати можна тільки тоді, коли ми братимемо до уваги смак і вимагання народної маси. Через те й важні досліди—як народ читає книгу та розуміє твір умілости. І творець нових загально-народніх творів, і популяризатор того, що вже є, матиме з таких дослідів за-для себе добру науку.

На жаль, ті відомости про сільські театрові вистави, що в цій розвідці пощастило зібрати, занадто випадкові, уривкові й нечисленні, то й не можна на підставі їх дійти до яких більш-менш певних думок. Та все ж, укупі з деяким иншим, вони показують деякі цікаві речі,—їх я й хочу тут подати читачеві до уваги.

2. Форма й обробка в творах для народнього театру.

Спершу я хочу сказати трохи про те, якої форми й обробки треба в гарних творах народнього театру.

Треба, звісно, поперед усього дбати про те, щоб мова в драмах народнього репертуару була добре зрозуміла народові, то б то: щоб у їй було менше чужоземних слів і по змозі, щоб вона була проста. Тоді вона буде близькою до народньої української, а через се буде тільки ліпша і довговічніша.

Треба берегтися вживати форм жаргонових. Д. Руденко каже з поводу своїх вистав, що мішаний жаргон Возного („Наталка-Подтавка“), Голохвостого („За двома зайцями“) та інших таких осіб важко зрозуміти селянинові. У нас же жаргонова мова в побутових драмах дуже запанувала. Спершу вживати її подекуди вимагала реальність у писанні. Але де-далі почали автори вживати цієї мови вже тільки на те, щоб смішити глядачів та ще й користувалися з неї занадто часто й багато: з'явилися твори, писані жаргоном мало не цілком (напр., „За двома зайцями“), надто ще таким жаргоном, що ніхто і ніде в житті його не вживає, а є він вигадкою самого автора, який дбає, аби реготалася звісна частина публіки. Ще дуже добре, коли народ не розуміє такої мови, а от лихо, як він її зрозуміє: тоді він її переймає. Одно він переймає через те, що воно йому здається гарне: адже той може розуміти, що сей жаргон є жаргон, хто добре знає ті дві мови, з яких сей жаргон склався: українську і московську; народ знає свою мову, але не знає московської і, чуючи жаргонові форми, часом думає, що так саме й треба говорити „по панському“, і такий добродій, що нахильний до „панської розмови“, зараз і перейме ту мовну каліч. Друге переймають через те, що воно здається кумедне: спершу переймуть жартом, а там, звикши, і зовсім почнуть уживати—я такі речі сам не одного разу помічав. Через те такі жаргонові драми є злом за-для народнього театру.

Вони є злом ще й з другого погляду. Як що в драмах панує жаргонова мова, то се врешті псує, вульгарізує мову сцени. Та це погано й самим авторам: жаргон, як аномалія, не розвивається, а тільки відмі-

няється відповідно обставинам, моді. Через те твори, де багато жаргону, будуть неможливі ні до читання, ні до вистав, як зникне жаргон, який уживають їх персонажі. Про вигаданий жаргон Голохвостих та Пронь шкода вже й говорити.

Що до обробки теми, то я багато разів помічав, що народ у книжках не любить вихоплених окремо, епізодичних малюнків: він любить сюжети, де поступовно розвивається і викінчується інтрига, докладно виложена. Читачеві з народу легше піймати ідею такого цілком викінченого твору, ніж ідею уривкової сценки з натури, хоч-би й дуже артистично виконаної. Селянин часом зовсім не може зрозуміти, нащо пишуться, або в театрі виставляються такі сценки: нащо й до чого се? питає він, не можучи згадати й з'язати між собою всю ту суму обставин та умов, що породила змальований факт, все те, про що в творі не говориться, але про що треба догадатися, додуматися. То й не має селянин через те змоги зрозуміти твір, зробити з його логичний висновок, дорозумуватись, через віщо сей твір має право існувати. Взагалі ескізний спосіб писання за-для народу зовсім не здатний. Щоб твір мав найбільше шансів бути зрозумілим народові, в йому все, починаючи з мови і аж до змалювання характерів, мусить бути виразне, вироблене так, щоб не було ніякої змоги зрозуміти його двозначно. Дуже часто навіть недобре стилізована фраза може дати привід до зовсім неправдивого розуміння твору. Ніяких натяків, бо їх можуть або не зрозуміти, або зрозуміти не так, як треба. Виразність і докладність, навіть, може, підкреслена виразність висловів, ситуацій, типів мусить бути прикметою народнього сценичного твору.

3. Сюжети драм народнього театру.

З якого життя треба брати сюжети за-для драм народнього театру? Мені здається, що се вже справа скінчена, коли признати, що за-для всіх класів народности повинна бути одна література.

Все, що варто змалювати в драматичній літературі взагалі, може бути матеріалом і для твору „простолюдної“ сцени. Та на лихо, просвіта народніх мас стоїть дуже низько, а багато творів написано так, що читач, щоб їх зрозуміти, мусить знати саме те все, чого народ не знає. З тим треба рахуватися.

Дуже поширена думка, що в народньому театрі драми мусять бути неминуче з народнього життя. З сям згодитися ніяк не можна. Ще й надто: є такі драми (і то добрі на нашу думку) з народнього життя, що вони зроблять на народ погане вражіння, чи навіть пошкодять.

Інтелігенція, живучи дуже відмінним од народу своїм власним життям, бажає знати як живе сей народ. Вона вивчає його життя з усяких поглядів робом науковим, або змальовує його в творах красною письменства. Цілком натурально, що в сих творах мальовано ті риси народнього життя, якими воно більш-менш виразно відрізняється від життя інтелігенції: з одного боку ці риси були помітніші, швидче й легше міг їх добачити чоловік з інтелігенції, а з другого—вони збуджували й найбільше цікавості, як щось нове, з власного життя інтелігенції невідоме. Але ж народові такі риси, звісно, не можуть бути ані нові, ані цікаві в такій мірі, як інтелігенції. Дуже часто, напр., змальовують у сценичних творах народні обряди та звичаї за-для їх самих, і ці речі при-

ваблюють глядачів з інтелігенції. Але ж народові се може здатися зовсім не цікаве, яко цілком йому відоме, або й чудне в тих випадках, як, напр., через спеничні умови народній обряд виставляється на сцені неминуче відмінним, утятим (таким, напр., буває дуже часто на сцені українське сільське весілля). Про такі речі селяне, потрапивши в городі на виставу однієї доброї української трупи, казали: „Де ж таке видано, щоб так робилося? Узяли та й звели сватання з весіллям ув один день!“ А через це селянин може втратити віру до театру *).

Але бувають випадки, коли твір з народнього побуту може наробити шкоди цілком реальним і правдивим змалюванням народнього життя. Згадаймо про виставу „По ревізії“. Д. Кропивницький у своєму прегарному етюді дає Риндичці казати, що як заєць перебіжить дорогу, то неминуче лихо складеться. Се артистичне місце примушує освічену публіку дуже сміятися, а на рожнівських жінок воно зробило зовсім инше вражіння: вони взяли його просто яко серйозну правду, і драма підтримала забобони **).

---

*) Але є один випадок, коли можна й треба виводити на сцені народнього театру який народній обряд—се саме тоді, коли мати мету підтримати життя сього обряду серед народу (через його артистичну вартість, напр.) Тоді треба так змалювати його, щоб він був повний, непокалічений скороченнями чи відмінами, щоб варіанти взято найліпші і т. и. В такому випадку обряд сей, у гарному виконанні, може стати перед народом у новій силі й красі, народ побачить сю красу, побачить, що освічені люде інтересуються сим, і сам возьме річ до більшої уваги.

**) З сього powodu я згадую такий випадок. Один мій сільський кореспондент, учитель, постачав мені фольклорні записи і через те мая у себе мое видання „Етнографическіє матеріали“.

Часом комичне змалювання народнього життя ображує глядача з народу. Згадайте, як образились селяне з Сидорівки за невинну властиво сценку в жарті „Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка“. Подорожні їдять у шинку й розмовляють про продаж свій на базарі—типова лаконична розмова. В сцені тій нема ніякого шаржу, вона реальна, і чуючи сю розмову міський глядач добродушно сміється. Але ж сільська публіка иншим оком на се глянула:

— Яке вам діло,—казала вона,—що ми їмо печінку і продаємо хліб? Хіба ми його у вас однімаємо? Чого ж ви з нас смієтесь?

Пішовши одного разу з дому, він покинув у себе на столі другий том сієї книги, де видрукувано оповідання про відьом, замовляння і т. и. Випадком зайшов до його тоді знайомий селянин, що брав у його поперед сього читати книги, та й узявся читати „Етнографическіє матеріали“. Почитав і цілком упевнився, що справді є на світі всяке чортovinня, відьми, що справді замовляння й шептання мають силу і т. и. „Уже коли й по книжках про се пишуть, то виходить, що правда. Тепер нікому не повірю, коли казатимуть мені, що се брехня“. Поперед сього цей селянин, під впливом учительової науки, схилився до тієї думки, що все те—бабські вигадки, а тепер хоч як його впевнювано і розказувано, нащо саме видаються книжки з етнографичними записами, він усе ж не покидав свого. Сей факт досить виразно показує, як то дуже обережно треба поводитися там, де книга займає народні забобони. Я вже казав поперед, що твори, як от Квітчина „Конотопська відьма“, „Мертвецький великдень“, фантастичні Гоголеві оповідання чинять такий вплив на сільського читача, як отой том „Етнографических матеріаловъ“. Такий саме вплив мають і деякі з фантастичних народніх оповіданнів Л. Толстого. Доти, поки містично-забобонна основа селянського світогляду матиме силу, такі твори не зовсім безпечно ширити серед народніх мас.

Таким побитом за-для народньої сцени треба добірати драми з сюжетами з народнього життя трохи обережно. В таких драмах народне життя змальовано з погляду інтелігентного глядача, а в драмах за-для народньої сцени його треба малювати трохи з іншого погляду— з погляду інтересу глядача з народу. Тим-то в таких драмах не треба давати багато місця рисам народнього життя дуже щоденним, а через те й нецікавим народові. Забобонів або зовсім не треба займати, або малювати їх такими виразними за-для глядача з народу рисами, щоб селянин не міг не бути певним, що автор дивиться на сей факт народнього життя цілком негативно. Треба бути дуже обережним, малюючи і ті риси народнього життя, що нам, з нашого погляду і через наші звички й звичаї, вони можуть здаватися комічними, але народові зовсім не здаються такими. Коли ці риси не суть сами собою такі негативні, що бажано, щоб вони зникли (а через те гаразд буде й осміяти їх), то ліпше буде зовсім їх не займати.

4. Вимагання від народніх драм.

Але опріч сих вимог негативного характеру, суть і позитивні вимагання від народніх творів. Се вже торкатиметься не до самих драм з сюжетами з народнього життя, але взагалі до всяких драм народнього репертуару, але щоб зручніше було говорити, я згадаю про їх тут.

Живши на селі та дававши сільським читачам книжки до читання, я часто чув отакі питання:

— А скажіть же, чого ся книжка навчає? Як доброго чого, то візьму, а то так не хочу й брати.

Читач з народу не признає так званої „умілости за-
для вмілости“. У його всі книжки діляться на сі відділи:
такі, що з їх він може здобути собі користних, чи цікавих
йому відомостей,—се книги утілітарного або наукового
змісту; такі, що з їх він довідується про віру та її догми,
врешті такі, що навчають його „як треба жити“—то б го-
подають йому приклади доброго людського життя, ви-
ясняють ті чи інші моральні прінципи. До сього відділу
можуть належати усякі моральні науки, життєписи симпа-
тичних народів і ті твори красного письменства,
що в їх читач із народу признає серйозну ідею, яка дає
змогу вивести з твору добру моральну науку*). Все ж
инше, що до сіх відділів не можна порахувати, сільський
читач зве просто „казками“. Сими „казками“ дехто, пе-
реважно молодіж, звісно теж цікавиться, але поважний
дорослий селянин хоч і вислухає таку „казку“ і навіть
як коли, то може й залюбки, але все ж поглядає на таку
літературу трохи згорда.

Ото ж ідея, тенденція твору народів здається
найголовнішою річчю. Її він насамперед і шукає в творі

---

*) Хай не дивується наш читач, що тут еднаються в одному
відділі життєписи й поетичні вигадки. Коли сільському читачеві
поетичний твір подобається, коли він уважає його за серйозний
та вартий уваги, то здебільшого він думає, що се описано
справжні події, змальовано людей, які дійсно жили на світі. Бу-
вало оповідаєш селянинові про якого Лінкольна чи Вашингтона,—
просить він показати йому їх портрети, подивиться, подякує, а
тоді й питає, чи нема в мене й портретів Тараса Бульби, або
Квітиної Марусі, та ще й допитується, як саме звалася та
слобода чи хутір, де жила Маруся, і т. и. Про се я вже говорив
дещо й попереду.

і розглядає його з того погляду—чи сімпатична, чи ні тенденція в йому, а все инше здається селянинові другорядним. Через те читачеві з народу дуже часто може не сподобатися твір найартистичніше оброблений, але такий, що його ідея—через те або инше—селянинові несімпатична або незрозуміла. І навпаки: йому часом може сподобатися твір з нашого погляду малоартистичний, але такий, що в йому гостро висловлена і до вподоби такому читачеві тенденція. Натурально отже, що сільському читачеві або глядачеві найбільше припадатимуть до смаку такі твори, де він знайде позитивні типи, що своїми вчинками більше-менше відповідають на питання: „як треба жити“. Таких типів треба в драмі ще й через те, щоб легше було глядачам зрозуміти її. Коли глядач бачить, як гарні люде твору відносяться до всяких фактів та людей, то він зрозуміє авторови погляди, се вияснить йому ідею драми, а без сього вона може зостатися незрозумілою (див., напр., про те, як сільські глядачі не зрозуміли ідею драми „За двома зайцями“).

Сказаного, здається, досить буде, щоб вияснити, через віщо прегарно написана п'еса д. Кропивницького „По ревізії“, не сподобалась ні в Сидорівці, ні в Кропивному, ні в Рожнівці; а зовсім не високої ціни жартик „Гласний“ зробив велике і дуже бажане вражіння на тих же таки рожнівських глядачів.

І справді „По ревізії“ могла завдати мороки сільському глядачеві: йому було загадкою, як він мусить ставитися до того, що бачить на сцені. П'еса починається прегарним, жваво й реально написаним сторожевим монологом. Слухаючи сього монолога, ми собі посміємося (чи маємо ми право тут сміятися—се инша річ) з некультур-

ности сторожевої. Але ж селянинові ся некультурність здається зовсім звичайною, ні трохи не дивною річчю: адже на селі, пересічно, мало не всі стоять на такому рівні культури, і сей рівень культури за-для села є, можна сказати, нормальним і через те не вражає глядача. Тим-то селянин зовсім тут сміятися не буде: за-для його сторож такий саме нічим не цікавий дядько, як і всі інші; те, що він каже, з селянського погляду не є нічим комічним, так усі говорять, і нема ніякої рації дивитися на його міркування негативно. Так саме й деякі інші міркування персонажів (напр. Риндиччини слова про нещастя від зайця) хоч і здаються нам кумедними, але глядачеві з народу показуються нормальними.

Та сила в тім, що згадана п'єса подає всі ці нормальні з селянського погляду факти цілком у такому ж тоні, як і зовсім ненормальні речі: п'яцтво, бабські сварки, продажність волосного суду і т. и. Нам се цілком зрозуміло: нам усе в п'єсі кумедне, бо до всього там змальованого ми ставимось негативно; але селянин може ставитися негативно, скажемо, до бабських сварок та до п'яцтва, але не може так ставитися до сторожевого монолога та до Риндиччиного зайця. То глядач з народу й не знає, на яку йому ступити: коли до всього, що він бачить, треба ставитися негативно, то що ж тоді робити з сторожем та з зайцем? Коли ж на зайця та на сторожа глянути позитивно, то доведеться так саме дивитися й на все инше, а се ж неможливо. Коли ще додати, що в п'єсі зовсім нема позитивних типів, які своїми відносинами до того, що діється перед глядачем, запомогали б йому розбирати, що воно й до чого, то зрозуміємо, через віщо селян мало задовольняє „По ревізії“.

Тепер візьмемо водевіль „Гласний“. В йому так саме осміюються людські вади: автор глузує з селянина Лагоди, що як потрапив у земські гласні, то зараз почав вилазити в пани, вбрати свою дочку в городські вбрання, щоб віддати її за панича — якогось пройдисвіта-канцеляриста.

Але через те, що авторів погляд на сі факти добре селянинові видко, а позитивні типи драми (мати, дочка та парубок, її молодий) показують инший ідеал життя, ідеал симпатичний і глядачеві,—то йому нема чого не розуміти, і п'єса йому подобається і робить на його бажане—і з авторового і з загального погляду—вражіння.

Здається, що яко висновок з усього сказаного, можна так формулювати вимагання від сценічного твору народнього репертуару: він може, а часом і мусить малювати негативне в житті, але се малювання повинно бути таким, щоб глядач цілком розумів, що до таких фактів ставитися тільки й можно негативно; разом з тим такий твір мусить неминуче містити в собі позитивні типи, що відповідають на ті чи инші розумові й моральні питання народні („як треба жити“).

Та певне, що сього ще не досить. Народ через свою малу культурність може й не знати, що є така чи така ідея, такий чи такий факт, через те в його може й не народитися запитання, яке займало б ті речі. Маючи на меті поширювати розумовий обрій народній, треба чинити народ свідомим тих фактів та ідей, яких він досі свідомий не був, тоб-то давати йому твори з сюжетами не з його власного життя.

І поперед усього, звісно, з життя інтелігенції. Інтелігенції треба знати народ, але так саме й народові треба

знати інтелігенцію. Що більше інтелігенція і народ знатимуть одне одного, що більше будуть одне одного розуміти, то швидче зникне та сумна проміж їх невіра, яка так страшно гальмує тепер поступ народнього розвитку. Через те, щд більше буде зрозумілих народові творів, які виясняли б йому життя інтелігенції, то буде ліпше.

Герої й факти минулого, радісні й сумні події рідного краю теж повинні бути на сцені народнього театру. Свідомість, що рідний народ має історію, більше-менше славетне минуле, що він боровся за дорогі йому ясні ідеали і виявив у тій боротьбі свою силу,—ся свідомість підносить нашого духа вгору, зосмілює, надає сили й значливости і окремій людині, і масі. Тут народність убачає, чим вона була і що мала, навчається, чим їй треба бути й чого ще придбати; тут вона довідується про своє місце й призначіння в загально людському житті і про те, яким шляхом вона мусить іти далі. У нас є герої і є славетне минуле, хоч ми досить довгий час силкувалися довести, що в нашій історії не було нічого, опріч дикого кривавого буяння, опріч панування егоїстичних інстинктів! Хай і на далі живе й панує історична критика, але правда про достойні хвали вчинки хай не ховається перед сією критикою, а подає народові науку з книги, зо сцени, з малювання!

Але ж обсяг ідей, що посовують наперед людськість, не вичерпується межами минулого й сьогочасного життя рідного народу. То неминуче треба спізнавати минуле й сьогочасне життя инших народів. Через те твори на сюжети всієї культурної людськості мають таке ж право на місце в народньому театрі, як і всі вже згадані твори.

5. Репертуар народного театру.

Врешті ми таки дійшли до того, що на народній сцені мусить бути властиво те саме, що й узагалі на сцені доброго театру, який має на меті умілість (l'art) та моральність. Та так воно й повинно було бути, коли вже ми постановили, що мусить бути одна література за-для всіх станів національності. Але як прикладати вище виложену програму до діла, то доведеться се поки робити не однаково в народньому театрі, і в театрі за для інтелігенції. А се раз через те, що народ не досить ще при-готований до цілковитого розуміння драматичної вмілости, а вдруге тим, що він не має багатьох наукових відомостей, щоб розуміти деякі твори: напр., деякі історичні твори не можна зрозуміти, не знаючи хоч би трохи історії; драми, в яких діється щось надприродне, напр. „Макбет“ з його відьмами,—розберуть люде може зовсім не так, як треба і се підтримає народні забобони і т. и. І хоч на мою думку незрозумілих народові добрих творів не так уже багато, як звичайно думають, та все-ж поки що репертуар театру для інтелігенції можна перенести на сцену народного театру тільки з деякими обмеженнями, відмінами й додатками.

Але які саме драми з того репертуару, що вже є, можна зараз виставити перед очі глядачам із народу? Щоб одмовити на се питання зовсім докладно, треба було б перечитати всю величезну драматичну літературу,—діло, яке вимагає занадто багато часу, щоб можна було заходитися коло його в сій маленькій розвідці. Через те я спишу тут тільки твори, що мені згадуються, але перестерігаю, що багато дуже гарних драм, своїм змістом

цілком зрозумілих і гарних народів, я тут не згадуватиму, бо їх так важко виставляти, що вони будуть над силу народньому театрові з його малими артистичними й матеріальними силами.

Почнемо з українських авторів.

„Наталка-Полтавка“ Котляревського—найвно-проста, щира і градіозна—довго ще буде причаровувати глядачів і з інтелігенції, і селянських. Вона й на сільській сцені буде такою улюбленою драмою, якою досі була на городській.

„Москаль Чарівник“ Котляревського та твори Квітки-Основ'яненка пристарілися вже і можна б уже замісто їх знайти нові ліпші.

З драм д. Кропивницького, здається, більше здатні задля народнього театру будуть: „Дай серцю волю,—заведе в неволю“, „Невольник“, „Олеся“, „Дві сям'ї“ (з деякими відмінами), „Підгоряне“, „Чмирь“ (з деякими відмінами), „Зайдиголова“. Найдужче рекомендувати можна останню,—вона повинна робити велике й бажане вражіння на сільських глядачів.

У д. Тобілевича (Карпенка-Карого) я взяв-би твори: „Бурлака“, „Бондарівна“, „Наймичка“, „Розумний і дурень“, „Мартин Боруля“, „Безталанна“, „Сто тисяч“, „По над Дніпром“, „Сава Чалий“, „Хазяїн“.

З інших творів українських драматургів треба занотувати: „Назар Стодоля“ Т. Шевченка, „Перемудрив“ *)

---

*) Сю драму виставлять на сцені в перерібі д. Старицького під тит. „Крути, та не перекручай“. Перерібка надає драмі сценічності, та—на жаль—робить її без ніякої потреби грубішою.

та „Лимарівна“ д. Мирного; „Не судилось“ та „Зімовий вечір“ д. Старицького, „Жидівка вихрестка“ д. Тогобочного (викинувши дещо—напр. грубу й ненатуральну сцену, де під церквою балакають два п'яниці, а потім б'ються дві п'яні баби*), „Гласний“ д. Козловського та дещо инше.

З творів старих грецьких драматургів мабуть не доведеться багато взяти на сьогочасню народню сцену: дуже вже відмінне старе грецьке життя від сьогочаснього життя нашого селянина і не легко буде через те йому зрозуміти ці твори без попереднього приготування. Але Софоклову „Антигону“ можна було б спробувати виставити: її простий і всім зрозумілий зміст та артистична цілість виконання дають змогу на таку спробу. З Шекспіра я взяв би „Короля Ліра“, можна було б узяти й „Макбета“, як би не сцени з відьмами. З Мольєра треба спробувати „Скупого“ та „Тартюфа“, Шіллер дасть „Орлеанську дівчину“ (без фантастичних сцен з Чорним лицарем), „Вільгельма Телля“, „Дон Карлоса“; Лессінг— „Емілію Галотті“ та „Натана Мудрого“; Ібсен— „Підпори громадянства“ та „Ворог народу“. Сей реєстр міг би бути побільшений кілька разів, коли б я рекомендував твори до читання. Але вибираючи їх до вистав на сцені, доводиться, як уже казано, рахуватися з тим, що в народнього театру може бути мінімум засобів, потрібних до вистави драми. Через те, напр., усі Шекспірові твори поки що недосяжні сьому театрові. Я навіть боюсь, що мені не безпідставно зауважать, що й багато з тих творів, про які

---

*) Драму сю не надруковано, і я її не читав. Кажу про те, що довелося бачити на сцені.

тут сказано, занадто важко буде виставити на народній сцені. Я згоджуюся з тим, але думаю, що їх можна буде виставляти з скороченнями та відмінами. Се дуже сумно, звісно, але чи багато драм виставляється без відмін та скорочувань навіть по великих міських театрах? Драми старих авторів, напр. Шекспіра, ніколи не виставляються на сцені сьогочасного театру такими, якими їх написав автор, уже через те тільки, що сьогочасний театр, даючи до драм декорації, не може відмінати місце на кожну сцену, як то дозволяв старий театр, що не вживав наших декорацій. А все ж ми ходимо дивитися Шекспіра, хоч і відміненого відповідно до умов нашої сцени. Коли на народній сцені він буде, може, з більшими скорочуваннями, то хоч се й шкода велика, але все ж ліпше показати народові хоч такого Шекспіра, ніж ніякого.

Можуть сказати, що народові дуже важко буде зрозуміти деякі з згаданих вище творів, бо ледві чи зможе сільський глядач орієнтуватися серед сили людей та подій, які дає велика драма Шекспіра або Шіллера. Справді— і більше звичному до театральних вистав глядачеві буває часом важко орієнтуватися серед натовпу людей, що насунуть у першій такій дії драми, а вже зовсім не звиклому до театру селянинові буде се ще важче, а найбільше в драмах історичних, де треба й дещо знати з історії, щоб розуміти.

Старі драматурги, боячися такої саме біди від своїх глядачів, випускали перед початком драми „Пролога“, і сей виясняв глядачам, яких людей і які їх діла вони мають побачити зараз у драмі. Воно не добрий спосіб, але часом неминучий. Може доведеться з початку вживати його й до деяких трудніших творів народнього театру.

Досі наші драматурги писали свої твори, рахуючи на великі театри й великі труппи. Сили ж народного театру маленькі, то й треба йому драми з простою обстановою, та щоб не багато в їй було людей та дій. Найбільше виставлятимуться на сільських сценах драми на одну дію, далі на три, а вже п'ять дій будуть дуже важкі, а часом і неможливі до вистави. Треба отже дбати про те, щоб писати цікаві народові драми не довші як на три дії і по змозі такі, щоб не переміняти багато декорацій.

6. Опера. Співи.

Читач певне помітив, що показуючи драми за-для народню театру, я зовсім обминув оперу.

І се не тим тільки, що виставити оперу на народній сцені дуже важко, а ще й через те, що ледві чи зрозуміє тепер її народ. Уже те тільки, що як співають, то часом досить трудно розбінати слова, перешкодить глядачам-селянам розбінати не то саму ідею, але й сюжет опери. Опріче сього, мені доводилось чути від селян, що живучи в городі, бачили часом оперу, зовсім негативні про неї думки:

— Чудне якесь! Каже: дайте хліба! і співає. Хиба ж люде співають розмовляючи?

Так саме глянули й слухачі з с. Сидорівки на оперетковий спів у „Сватанні на Гончарівці“: він здавався їм ненатуральним, бо в житті ніхто розмов не співає.

Через те я думаю, що треба підждати братися на селі за оперу—доти, аж поки артистичний розвиток на-

роду не дійде до того, щоб селянин міг розуміти такий твір. Але дуже треба подбати просто про пісні, співані чи в творах, чи окремо в концертах.

Хоч нові збірки записаних од народу пісень, з'являючися раз-у-раз друком, показують, що джерело народньої творчості зовсім не так з'убожіло, як здавалося; та все ж треба сказати, що в сій творчості раз нема або дуже мало є поступу, а друге—вона підпадає під усякі впливи, а ті впливи псують її, нівечать, призводять до всяких каліцтв—тон народньої пісні стає грубіший, зникає колишній артизм форми, занепадає вартість змісту і т. и. Не займаючи тут того, через віщо се так робиться, я тільки скажу, що на мою думку розвиток народньої творчості стоїть у певній залежності від того, скільки і яке є поєднання між народніми масами і інтелігенцією краю. З сього погляду, коли ми будемо пускати в народ гарну рідну пісню, або відновляючи тільки забуту, або даючи їй зовсім нову, то се не може лишитися без добродійного впливу на народню творчість.

Здебільшого думають, що тепер, як люде вчаться письменства та серед їх шириться книжка, то вже далі „просто“-народньої творчості не може бути. Се могло б бути правдою, як би кожен з народу був письменний і кожен читав би книги. Але до такого становища ще дуже далеко, а доти, поки величезна маса народу зостається неписьменною, маючи серед себе тільки які півписьменні одиниці, вона не має змоги задовольнятися з книжньої літератури. Але ж у неї є і не може не бути потреби самого процесу творчості, а ще більше—хочеться зазнавати втіхи від результатів тієї творчості. А через те й

творчість ся неминуче мусить існувати ще довгий час *). А коли так, то наша повинність допомогати здоровому й артистичному напрямкові цієї творчості, підтримуючи серед народу гарне старе та заводячи серед його таке ж добре, чи й ліпше, нове.

Та навіть і без сього просто треба зберігати серед народу чудову народню пісню, що довгі віки піднімала вгору і робила кращою душу нашого народу, а тепер дивує своєю красою і своїх і чужих знавців. Вкупі з тим треба подати народові і кращі зразки рідної творчості серед інтелігенції, як от твори д. М. Лисенка, Ніщинського.

Що селяне такі заходи радіючи привітають, то се певне. Ми вже бачили, як охоче вони пристають і до спектаклів, і окремо до співів. Самими селянськими силами виставляють драми зо співами, як от „Наталка-Полтавка“ або „Чорноморці“. Всі, які ми маємо звістки про сільські хори, показують, що селяне дуже охоче при-

---

*) Звісно ж, що в старовину на Україні при кожній церкві була школа, то б то шкіл було, відносно, не менше (коли не більше), ніж тепер; а коли так, то й письменних відносно було певне більше, ніж тепер. Що вони читали книги, се видно з того, що тоді було багато друкарень і сі друкарні не знали роботи задля мети, напр., торгової, чи що, а служили тільки справам релігійним та літературним. І народня творчість процвітала в той час і після його пишним цвітом—се нам показують прегарні зразки її, що збереглися до наших часів. Я скажу більше: я думаю, що народня творчість через те саме так гарно й процвітала, що на неї мала добрий вплив школа й письменність. Коли ж тепер у нас творчість не прогресує, ба, навіть занепадає, то се не через те, що є школи, а через те, що нема шкіл таких як треба.

но до того, що читає в книжках або бачить на сцені, у всьому сьому він найсамперед шукає відповіді на те, чи инше моральне питання, через те й народній театр матиме найсамперед вагу моральну. Селянин увіходить до його з таким саме питанням, з яким він розгортає й книгу, з питанням—як треба жити (не з практичного, а з морального погляду) і коли він знаходитиме там часткові відповіді на це загальне питання, то театральна арена станеться йому місцем, з якого він звикне вислухати науку правди.

Але на сьому не перестане вплив від народньої сцени. Вона неминуче повинна поширити виднокруг народній і вкупі з книгою, та ще й виразніше за неї, дасть йому побачити перспективи ширші за ті, до яких він звик, визираючи з маленького віконця своєї вбогої хати. Се не може не бути, — аби тільки не обмежуватися на вузьких рямцях сільської драми, а подавати народові перед очі вселюдське життя своє й инших народів сьогочасне й минуле.

Про те, що народній театр вельми запоможе вироблятися доброму народньому смакові, розвиватиме естетичне народне розуміння — нема що й казати: се й так зрозуміло.

Зрозуміло також і те, що театр, ще більше ніж книжка й пропаганда, запоможе боротися проти алкоголізму, страшного ворога, що все більше та більше руйнує людськість. У нашого селянина, і досі відіпхненого від політичного і—в значній мірі— від громадського життя, покинутого на блуканину серед темряви неучтва, в його, oprіч сем'ї, є тільки дві речі, з якими він може забувати хоть на який час своє тяжке життя,

сповнене щоденною працею з ранку до ночі: пісня та горілка. І наш селянин співав і пив горілку. Пани їздили „відпочивати душею“ до клубів, театрів, концертів і т. и., а мужик ішов до свого „клубу“ — до шинку: там він і з людьми побачиться, і про свої справи наговориться і... вивчиться пити горілку, коли ще не вміє. Багато селян зовсім не питущих ходять до шинку саме через оте, що я казав, і часом навчаються помалу й горілку вживати. Коли б вони мали инше місце, де могли б збиратися і справді відпочити натомленою душею, то вони б не йшли до шинку. Поки що у нас таких місць може бути тільки два: читальня та театр.

От через що народній театр, відтягаючи людей од шинку, від грубих матеріяльних утіх, буде великою поміччу в боротьбі проти піяцтва.

Які важні будуть ці вистави за-для ширення національної свідомости,—це зрозуміло без пояснень.

Але всі ці гарні результати від народнього театру можуть бути, звісно, тільки тоді, коли робітники його відноситимуться до діла цілком серйозно, бачитимуть у народній сцені не місце до веселого марнування гулящого часу, а місце важного й корисного просвітнього діла. Тоді вони працюватимуть коло того, щоб виконання було яко мого ліпше та щоб у репертуарі народнього театру не було ніякої ярмаркової кумедійщини (усяких „Кумів-мірошників“, „Бувальщин“, „Запорозьких кладів“), а братимуть до популяризації тільки твори гарні, розумні і серйозні, твори, що повинні ввести народ у безмежну країну вічно живої, вічно поступової людської думки.

Так саме й автори-драматурги повинні пам'ятати, що минув уже той час, коли література та вмілість були

власністю самих панів. Тепер до життя культурного, до життя інтелектуального мусить бути покликана вся народня маса. Тепер той буде в нас найбільше славетний і поваги достойний, чие ім'я з пошаною згадуватиме і „інтелігент“, і „простий чоловік“.

У Чернігові, 1900.

ТВОРИ,

про які говориться в книзі.

Артемовський-Гулан П.		Гребінна Є.	
Кобзарь	99	Байки	99, 151
Барвінок Г.		Грегулевич В.	
Вірна пара	41	Проповіді	150
В-осени літо	42	Дмитренко.	
Лихо не без добра	42	Кум мірошник	286
Молотники	42	Драгоманов М.	
Не було змалку	41	Про українських козаків, татар та турків	207
Нещаслива доля	42	Ібсен Г.	
Половинщик	42	Ворог народу	306
П'яниця	42	Підпори громадянства	306
Русалка	42	Іванов А.	
Хатне лихо	42	Розмова про небо та зем- лю	109
Борановський Г.		Квітка Г.	
Старі до молодих не під- гортайтесь	282, 286	Божі діти	75
Як на лобі роги ростуть	286	Добре роби, добре й буде	78
Брут Хома.		Козирь-дівка	75
Заклята криниця	76	Конотопська відьма.	76
Весна, збірн.	102	Купований розум	77
Вовчок М.		Листи до люб. земляків.	79
Ведмідь	40	Маруся	63
Викуп	40	Мертвецький великдень.	75
Від себе не втечеш.	40	На пуцання, як зав'язан.	78
Д'євять братів і десята сестриця Галя	35	От тобі й скарб.	75
Інститутка	28	Пархімове снідання.	78
Кармелюк	37	Перекотиполе	75
Ледащиця	40	Підбрехач	75
Народні оповідання	40, 150	Повісті	150
Сестра	32	Садлацький патрет	75
Три долі.	38	Сватання на Гончарів- ці	264, 305
Глібів Л.		Сердешна Оксана	78
Байки	99	Шельменко-денщик	264, 305
Гсголь М.		Квітка, збірн.	102
Весняної ночі	217	Кирпатий О.	
Сорочинський ярмарок	217	На панському обіді	90
Тарас Бульба	25, 211, 218		

Пиран 184
 Чорна рада 166
 Левичий І . . . . .
 Баби Параска та Палаж-ка 54, 59
 Бурячка 54, 55
 Дві москвички 55
 Кайлашева сем'я 55
 Маруся Богуславка 59, 211
 Микола Джеря 44
 На кожум'яках 54, 57
 Над Чорним Морем, Перші китівські князі 196
 Припепа 61
 Рибалка ІІ. Круть 54
 Старосвітські батюшки 56
 Татари і Литва 197
 Унія і П. Могила 219
 Хмари 56
 Лермонтовъ М. 244
 Лесинъ Г. . . . .
 Ем. Талотт 306
 Натан Мулдрій 306
 Манаровський М. . . . .
 Тараско 100
 Наталя 99
 Мирний П. . . . .
 Лимарівна 306
 Лихий попурав 62
 Деремуларів 305
 Ловія 61, 62
 П'яничъ 61, 62
 Хиба ревуць воли, якъ в'яга повні 61, 62
 Як в'ється, так і жи-веться 62
 Мипосаєвський-Винников . . . . .
 Веселі подвійці 286
 Лосвітки 286
 Мольер М. Скупий 306
 Тартюф 306
 Мордовецъ А. 16
 А все П'речиста 216
 Дві юлі 216
 Лавонар 19, 40
 З хрестом навколош-ках 216
 Із уст м'ячениці 19
 Келих Карпа XI 216

Хлопець 155
 Хуторна поезія 155
 Хмельницька 151, 184
 Товкряч 184
 Сіра кобиза 179
 Січові гості 174
 ниці 178, 186
 Про злодія у с. Тарів-Лотомки укр. гайдамакт. 175
 Пшівнянка 184
 Опнса 176, 185
 Маруся Богуславка 156
 Мартин Гак 175
 Мартомет і Халіза 156
 Листи з хутора 159
 Крашанка 154
 Зазваний лист 154
 Драматична трилогія 157
 Лосвітки 160
 Любоє серце 178, 185
 Дівин 155
 Лордовита пара 178
 Витовщина 185
 Мумш П. . . . .
 Не так ждалось, та так склалось 42
 Мязьменю П . . . . .
 Чмидь 305
 Пошились у дурні 270
 По реванзі 19, 265, 296, 300
 Помрились 272
 Пілорване 305
 Огося 305
 Неволник 213, 305
 Займиголова 305
 Дві сем'ї 305
 Дві серцю волю 272, 305
 Чрпівничий М. . . . .
 Наталя-Полтавка 259, 293, 305 305
 Москваць-чарівник 92
 Енела 92
 Хотаревський І 215
 Чернітовка 57
 Ностомаров М. 57
 Порвані струни 57
 ліше 57
 В гостях добре, а дома . . . . .
 Іл'асний О 59, 276, 302, 306
 Конський О . . . . .
 Хлопець П . . . . .

305	Тобілевич І.
305	Безтаданна
305	Бондарівна
305	Буряка
305	Мартин Бодуан
305	Наймичка
305	По-над Дніпром
305	Розумний і дурень
273,305	Сава Чагин
273,305	Сто тисяч
305	Хазяїн
306	Торобичин
306	Жидівка-вихрестка
306	Т(омальс) З.
77	Верба і зірка.
Устенко-Гармаш.	
286	Бувацьчина
82	Череп'яні гроші
Франко І.	
201	Захар Беркут
222	Іван Вищенський
Шевченко Т.	
133	Гайдамаки
25,	Тамалія
132	Заступила чорна хмара
138	Катерина
128	Козарь
150	Назар Стодоля
305	Наймичка
128,151	Невольник
130	Нефити
129	Ой чого ти поchorиш
132	Прийняла
128	Тарасова ніч
131,151	Топогол
128	У неділеньку святую
122	Утоплена
128	Чернець
131	Швацька
132	Шенстр В.
235	Ламлет
306	Король Лір
306	Макбет
306	Шмаєв Ф.
239,306	Вильгельм Телль
306	Дон Карлос
306	Орлеанська дівчина
197	Шмітова О.
	Латя

215	Козаки і море
216,228	Паїп
215	Сараїданний
18,40	Салютка
19	Сказки, місяченьку
19	Сон-не-сон
42	Мі-Міна й баба Ми-
42	ніха
80	Ровче лихо
80	Рудаський С.
101	Сніповики
101	Саміляно В.
101	Горе п'яти.
103	Соколовська Н.
103	На хуторі
234,306	Софокл.
234,306	Антигона
105	Сніна І.
105	В Америці
105	Козача помста
192	Колінь і тепер
105	На чужій стороні.
99	Старичий М.
99	Байки
244	Лемон
275,293,300	За двома зайцями
306	Зімовий вечір.
306	Не сугилюсь
271	Чорноморці
282,286	Як кобася та чарка
90	Буди
90	Вин динного
91	Тока
22,84	Два брати.
91	Дорош.
85	Закоханний чорт.
86	Кіндрат Бубененко
87	Швид-
87	Марко Проклятий
85	Межигорський дід.
87	Мірошник
90	Не в добрий час
89	Прокці Іванович
91	Розумний бреше
91	Се така баба.
86	Оужена
86	Чортова корчма.

PG 3901

.H87

**DO NOT REMOVE
SLIP FROM POCKET**

DENCO

